

HERMÉSZ KÖNYVEK

Karl R. Popper

**A HISTORICIZMUS
NYOMORÚSÁGA**

Akadémiai Kiadó, Budapest

A historicizmus nyomorúsága

Hermész Könyvek

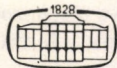
Készül az Akadémiai Kiadó
Társadalomtudományi Szerkesztőségének műhelyében

A sorozatot szerkeszti

E. Bártfai László

Karl R. Popper

A historicizmus nyomorúsága

Akadémiai Kiadó · Budapest 1989

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Karl R. Popper: *The Poverty of Historicism*.
Routledge and Kegan Paul, London, 1979.

Fordította
Kelemen Tamás

A fordítást szakmailag ellenőrizte
Síklaki István

Az előszót írta
Kelemen János

ISBN 963 05 5397 X

Kiadja az Akadémiai Kiadó
Első kiadás: 1989

© *Karl Raimund Popper, 1957*
Hungarian translation © *Kelemen Tamás, 1989*

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Tartalom

Popper antihistoricizmusa (<i>Kelemen János</i>)	7
Történeti megjegyzés	25
Előszó	26
Bevezetés	29
I. A historicizmus antinaturalista tételei	32
1. Általánosítás	33
2. Kísérlet	34
3. Újdonság	35
4. Komplexitás	37
5. Az előrejelzés pontatlansága	38
6. Objektivitás és értékelés	39
7. Holizmus	42
8. Intuitív megértés	44
9. Kvantitatív módszerek	47
10. Esszencializmus avagy nominalizmus	50
II. A historicizmus pronaturalista tételei	57
11. Egybevetés a csillagászzal. Hosszú távú és átfogó előrejelzések	58
12. A megfigyelési bázis	60
13. Társadalmi dinamika	60
14. Történelmi törvények	62

15. Történelmi prófécia avagy társadalomalakítás	63
16. A történelmi fejlődés elmélete	65
17. A társadalmi változás értelmezése avagy tervezése	69
18. Az elemzés lezárása	71
III. Az antinaturalista tételek kritikája	74
19. A kritika gyakorlati céljai	74
20. A szociológia technikai megközelítése	76
21. Fokozatos és utópikus társadalomalakítás	81
22. Szentségtelen Szövetség az utópizmussal	87
23. A holizmus kritikája	92
24. A társadalmi kísérletek holista elmélete	98
25. A kísérleti feltételek változékonysága	107
26. Az általánosítás korlátairól	110
IV. A pronaturalista tételek kritikája	117
27. Van-e törvénye az evolúciónak? Törvények és trendek	117
28. A redukció módszere. Kauzális magyarázat. Előrejelzés és prófécia	130
29. A módszer egysége	139
30. Elméleti és történeti tudományok	150
31. Szituacionális logika a történetírásban. A történelemértelmezés	153
32. A haladás intézményes elmélete	157
33. Zárszó. A historicizmus érzelmi vonzása	164

Popper antihistoricizmusa

Karl R. Popper — Allan Janik és Stephen Toulmin híres Wittgenstein-könyvének egyik kifejezését kölcsönvéve — „a nagy Bécsben” született 1902-ben. A századforduló Bécsében született tehát, hogy az első világháborút és a húszas-harmincas évek válságait követően, a fasizmustól fenyegettetve, annyi más kortársával együtt kezébe vegye a vándorbotot, s előbb Új-Zélandban, majd Angliában letelepedve a század egyik nagy hatású filozófusává váljon.¹

Nézetei — főleg a tudományfilozófia, a történetfilozófia és a társadalomtudományi metodológia művelőinek körében — meglehetősen ismertek Magyarországon. Mégis, néhány kisebb írástól és könyvrészlettől eltekintve, *A historicizmus nyomorúsága* az első műve, mely nagy késéssel ugyan, de elérkezik hozzánk. A késésnek ezúttal egészen megfogható politikai és ideológiai okai vannak. Bár

¹ Hosszú pályája során a filozófia több fontos területén alkotott jelentőset. Foglalkozott tudományfilozófiával, történet- és politikai filozófiával, a modern természettudományok filozófiai problémáival, s széleskörűen vitatott elméletet fejtett ki az agy—tudat (test—lélek) kérdéskörében is. Főbb művei: *Logik der Forschung*. 1934; *The Poverty of Historicism*. 1944—1945; *The Open Society and its Enemies*. I—II. 1945; *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. 1963; *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. 1972; *The Self and its Brain: An Argument for Interactions*. (with John C. Eccles) 1977. — A korunk vezető filozófusainak munkásságát bemutató „The Library of Living Philosophers” c. Schlipp-féle sorozatban 1974-ben jelentek meg a neki szentelt kötetek: *The Philosophy of Karl Popper*. Ed. P. A. Schlipp. Open Court Publishing Co., La Salle, 1974. I—II. Az első kötet tartalmazza Popper önéletrajzát (*Autobiography of Karl Popper*. I. 3—181), mely 1976-ban *Unended Quest* címen külön is megjelent.

Popper a tudományfilozófiában (ezen belül a természettudományok ismeretelméleti és metodológiai problémáinak terén) érte el legkomolyabb eredményeit, arról is nevezetes, hogy politikailag és történetfilozófiailag a marxizmus és a kommunizmus egyik legnyíltabb, leghatásosabb bírálója. Magában *A historicizmus nyomorúságában* is könnyű felismerni az ironikus célzást *A filozófia nyomorúságára*, vagyis annak a nagy „historicista” gondolkodónak a művére, aki Popper szerint a XX. század totalitárius tendenciáiért oly jelentős mértékben tehető felelőssé. (A könyv egyik fejezetcíme — „Szentségtelen Szövetség az utópizmussal” — nem kevesebb iróniát tartalmaz.) Hozzátehetjük, munkájával saját megfogalmazása szerint az volt a célja, „hogy közelebről megmutassa, hogyan inspirálta a historicizmus mind a marxizmust, mind a fasizmust”.² Nem meglepő, hogy az elmúlt évtizedek ideológiai-politikai légkörében, mely nem sok teret hagyott a más nézetek iránti toleranciának és a racionális-kritikai párbeszédnek, nehéz volt elképzelni egy Popper-könyv megjelenését.

Azt viszont, hogy ez ma mégis lehetséges, nemcsak a növekvő nyíltság és tolerancia magyarázza. Egész egyszerűen annak belátásáról is szó van, hogy Popper kritikai mondanivalójában, mint igyekszünk rámutatni, számos igazság rejlik.

*

A historicizmus nyomorúságán 1936-ban, még Európában kezdett dolgozni. Először egy hosszabb tanulmányt írt, melynek változatait különböző szemináriumokon mutatta be. 1938-ban, új-zélandi tartózkodása idején kezdett hozzá, hogy az anyagot könyvvé formálja. A külső ösztönzés ehhez, mint utólag többször megvalósult, az Anschluß híre volt. Az I. rész jelenlegi 10. fejezetének írásakor, az esszencializmusról szólva, vetette fel önmagának a problémát, hogy a historicizmus és a historicizmustól elválaszthatatlan totalitarizmus gyökerei Platónig nyúlhatnak vissza. Így hosszabb kitérőt írt Platónról, mely a „hamis próféták”-ról (Platónról, Hegelről és Marxról) szóló újabb könyvnek lett az alapja.

² Karl R. Popper: *Unended Quest. An Intellectual Autobiography*. W. Collins and Co., Glasgow, 1976. 113.

Ez a könyv később *A nyílt társadalom és ellenségei* címen jelent meg.³

A két könyv tehát egymás ikerpárja: az utóbbi mintegy filozófiatörténeti anyaggal tölti ki a historicizmus bírálatakor fölvezetett elméleti kereteket. Ugyanakkor mindkét könyv azoknak a tudományfilozófiai eszméknek az alkalmazása és kiterjesztése, amelyeket Popper még Bécsben dolgozott ki, s 1934-ben *A kutatás logikájában* foglalt össze. A szóban forgó eszmék viszont — vallomása szerint⁴ — egy még régebbi élettapasztalatnak, nevezetesen a marxizmusról nyert politikai tapasztalatának a termékei. 1919-ben, amikor rövid ideig maga is kommunistának vallotta magát, visszariadt attól, hogy marxista s főleg kommunista barátai a mindentudás igényével léptek fel, nézeteiket már megfogalmazásukban immunissá téve minden lehetséges bírálattal szemben. Popper nyilván annak a szektarianizmusnak a kezdeteiről számol be, amely már csírájában torzulással fenyegette a kommunista mozgalmat, s később a sztálinizmusban vált teljesen zárt és áthatolhatatlan rendszerré. Ennek a dogmatikus gondolkodás- és magatartásformának az elemzéséből szűrte le a követelményt: mindig tudatában kell lennünk, hogy tévedhetünk, nézeteinket pedig olyan formába kell öntenünk, hogy ne engedjünk meg magunknak semmilyen kibúvót. Olyan formába tehát, hogy amennyiben tévesek, ki is lehessen mutatni róluk, hogy tévesek.

Ezzel máris a falszifikálhatóság vagy cáfolhatóság követelményéhez jutottunk el, mely *A kutatás logikájának* középponti eszméje. A könyv egyébként, 1935-i impresszummal, a neopozitivisták „Schriften zur wissenschaftlichen Weltauffassung” c. sorozatában jelent meg. Ez is közrejátszott abban, hogy szerzőjét sokan a neopozitivistákhoz sorolták. Pedig a falszifikációs elmélet önmagában is a neopozitívizmus nyilvánvaló kritikája és egy új tudományfilozófiai felfogás kiindulópontja.⁵ Míg ugyanis a Bécsi Kör

³ A két mű keletkezéséről lásd *Unended Quest*. 111—120.

⁴ Uo. 31—38.

⁵ A *Logik der Forschung* és a falszifikációs elmélet igazi hatása persze csak az 1959. évi angol kiadás (*The Logic of Scientific Discovery*) nyomán bontakozott ki. Egyébként — ha sokszor tagadás és kritika formájában is — *A kutatás logikájának* Popperéhez kapcsolódnak a tudományelméletnek azok a pozitívizmus utáni, jelentős

filozófusai és általában a neopozitivisták az empirikus igazolhatóságban látták a tudományos állítások értelmességének (s ezzel a metafizikai állításoktól való elválaszthatóságának) kritériumát, addig Popper — korábban jelzett elgondolásait a tudományokra alkalmazva — ellenkező eredményre jutott: a tudományos rendszerek logikai formájának olyannak kell lennie, hogy az empirikus ellenőrzés segítségével *negatív értelemben* válogathassuk ki őket. Más szóval „lehetségesnek kell lennie, hogy a tapasztalat megcáfoljon egy tudományos rendszert”.⁶ Emellett az szól, hogy igazolhatóság és cáfolhatóság között aszimmetrikus viszony áll fenn: az egyetemes állítások (a tudományos hipotézisek) sohasem származtathatók egyedi állításokból, s az őket megerősítő egyedi esetek bármilyen sokaságával sem támaszthatók alá véglegesen. Ám ahhoz, hogy megcáfoljuk őket, elegendő egyetlen olyan igaz egyedi állítás, mely ellentmond nekik. Csak a cáfolat lehet tehát végleges, sohasem az igazolás. A tudományos elméletek következésképpen *mindig* hipotézisek, melyeket addig fogadunk el, ameddig meg nem cáfoltuk őket, illetve ameddig az empirikus tesztelésnek, a cáfolatnak jobban ellenálló hipotézist nem találtunk helyettük. A feladat ezért nem az elmélet mindenáron való igazolása, nem a pozitív, megerősítő példák vagy esetek hajszolása, hanem a minél szigorúbb ellenőrzés és kritika.

A mondottakat némileg másképp fogalmazva, nem úgy kell felfognunk a tudomány fejlődését, hogy hipotéziseink igazolásával megdönthetetlen elméletekhez jutunk, hanem úgy, hogy a darwini értelemben egymással versengő hipotéziseket alkotunk, melyek közül a gyengébbeket megpróbáljuk kiküszöbölni, eliminálni. Egyfajta „eliminacionizmus”-sal állunk tehát szemben. A vázolt képhez hozzátartozik, hogy a falszifikációs eljárás, melynek rostáján a gyengébbek sorra kihullanak, a porondon maradó hipotézist mintegy megerősíti, *korroborálja*; s ebben a folyamatban — mely persze sohasem zárulhat le — az objektív igazsághoz kerülünk közelebb.

fejleményei, amelyeket többek közt Thomas S. Kuhn, Lakatos Imre és Paul Feyerabend neve fémjelez.

⁶ *The Logic of Scientific Discovery*. Hutchinson and Co., London, 1974. 41.

A neopozitivisták „demarkációs problémájára” (mely — mi sem természetesebb — kanti eredetű) ily módon új megoldás született. Ám nemcsak új megoldás született, hanem maga a probléma is más megvilágításba került. A neopozitivisták számára tudomány és metafizika demarkációja, elhatárolása volt a fontos: a metafizikai állításokat mint verifikálhatatlanokat akarták kiküszöbölni. Popper ezzel szemben a mindennapi, tudományelőtti tudás és a tudomány elhatárolását tartja feladatának. A falszifikálhatóság nem a metafizikával, hanem a tudományelőtti tudással szemben lesz a tudományosság kritériuma, aminek az a másik oldala, hogy a tudás tudományelőtti formái — amennyiben falszifikálható hipotézisek alakját öltik — tudományossá válhatnak.

Az a folyamat, melynek során a tudományelőtti tudás tudományossá alakul át, a tudás növekedésének egyik formája, s Popper szerint az ismeretelmélet fő feladata a tudás növekedésének, ezen belül a tudomány fejlődésének a leírása. Ebben a fejlődésben a metafizika — távol attól, hogy értelmetlen állítások halmazát kelljen benne látnunk — ösztönző szerepet játszhat. Közömbös ugyanis, hogy honnan vesszük hipotéziseinket: nem eredetük, hanem falszifikálhatóságuk teszi őket tudományossá. S nagyon sokszor éppen metafizikai megfontolásokból vagy elméletekből merítjük őket. Igaz, maguk a metafizikai tételek nem yethetők alá empirikus tesztelésnek; ebből azonban nem következik, hogy a metafizikai tételek a szó valamilyen tágabb értelmében nem bírálhatók. Így lehetséges a filozófiában is eredményes vita: vannak a racionális bírálat eszközeivel eldönthető, valódi filozófiai problémák.

Könnyű belátni, Popper gyökeresen antiinduktivista. Hamisnak tartja tehát azt a sémát, mely szerint a tudomány egyedi megfigyelésekből indul ki, s ezek fokozatos általánosításával elméletekig jut el. Éppen ellenkezőleg: már a kiindulópontban ott rejlik az elmélet (a hipotézis), hiszen a megfigyelés és az adatgyűjtés során eleve adottak a problémák, melyekre választ keresünk. „Szempontom röviden az, hogy mindennapi nyelvünk elméletekkel telített, s hogy a megfigyelés mindig elméletek fényében való megfigyelés” — mondja ki Popper a mai tudományfilozófiában már közhelynek

ható tételt.⁷ Az induktivista modellel a hipotetikus-deduktív modellt állítja szembe, mely hipotetikus, hiszen a megfigyelést a hipotézisek vezérlik, s deduktív, mert a falszifikációra irányuló tesztelés a hipotézisek deduktív következményeire vonatkozik. Hogy a tudomány — minden tudomány! — fő sajátossága a hipotetikus-deduktív módszer, azt *A historicizmus nyomorúsága* is kellő nyomatékkal hangsúlyozza.⁸

Az induktivizmussal egyetemben Popper elveti a pszichologizmust, a szubjektivizmust, a fenomenologizmust, amiként a tudományelméleti konvencionelizmust és instrumentalizmust is. Elveti tehát többek közt azt a felfogást, mely szerint a tudományos tételek minden empirikus vonatkozást nélkülöző tautológiák, s azt is, mely szerint a tudományos elméletek nem mások, mint előrejelzések gyártására szolgáló gépezetek. Az elméletek valamilyen szempontból igenis *leírják* a világot: éppen ezért lehetséges empirikus tesztelésük, vagyis falszifikációjuk, mely alkalmas arra, hogy a tapasztalattal szembesítse őket. S az elméleteknek — az elméleti tudás szemszögéből — korántsem az előrejelzés a fő funkciójuk, hanem a magyarázat. Az előrejelzés pedig — elméleti szempontból — nem valamilyen gyakorlati-technológiai célt szolgál, hanem az elmélet ellenőrzését.

Az elméleti tudósnak ezek szerint az a feladata, hogy *magyarázó* (s ha lehet, igaz) elméleteket találjon. „Ezért világossá szeretném tenni, hogy az elméleti tudósnak a *magyarázathoz* — vagyis a magyarázó elméletek felfedezéséhez — fűződő érdekét visszavezethetetlennek tartom az előrejelzések levezetéséhez fűződő gyakorlati-technológiai érdekre.”⁹ A mondottakkal összecseng, hogy Popper világosan és hangsúlyosan elkötelezi magát a tudás objektivitásának eszméje, valamint az ismeretelméleti realizmus és a racionalista filozófia nagy hagyományai mellett. Ebben a szellemben dolgozza

⁷ Uo. 59. Az idézett mondat a könyv angol kiadásához utólagosan csatolt lábjegyzetben található, de kétségtelen, hogy már 1934-ben is ez volt Popper álláspontja.

⁸ 29. fejezet, különösen 31. jegyzet.

⁹ *The Logic of Scientific Discovery*. 61. Ehhez ugyanazt a kommentárt fűzhetjük, melyet *A kutatás logikájából* vett idézetünkhöz fűztünk: az idézet később betoldott lábjegyzetben szerepel, de Popper eredeti nézeteit magyarázza.

ki *A kutatás logikájában* az oksági magyarázat modelljét, elemzi magyarázat és előrejelzés viszonyát, s utasít el minden olyan felfogást, amely a filozófia feladatát csakis a nyelvanalízisben és rejtvények megoldásában látja.

Popper tudományfilozófiájának középpontjában kétségtelenül a falszifikációs elmélet áll. A tudományosságnak ez az a kritériuma, amelynek a marxizmus vagy például a pszichoanalízis szerinte nem tud megfelelni. A falszifikációs elmélet — legalábbis abban a formában, amelyet Popper adott neki — mára összeomlott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a mögötte meghúzódó általános eszmét is el kell vetnünk. Láttuk, a filozófiára nem terjeszti ki a falszifikálhatóság kritériumát, de a filozófiában is fenntartja és teljesíthetőnek véli a tételek kritizálhatóságának és megvitathatóságának követelményét. S ez az általánosabb követelmény — függetlenül a falszifikációs elmélet összeomlásától — minden bizonnyal nemcsak a filozófiában érvényes, hanem a tudományban is. A végső bizonyosság álma (származzon akár „szubjektív”, akár „objektív” forrásokból, vagy tévedhetetlennek ítélt tekintélyektől) legjobb esetben is öncsaláshoz vezet. Ezt a leckét kell, még mindig ezt a leckét, megtanulni ahhoz, hogy végleg meg lehessen szabadulni a politikai és ideológiai totalitarizmus sztálinista hagyományaitól, amelyekkel Popper — s ez nem egyszerűen az ő hibája — a marxizmust és a kommunizmust azonosította.

*

A historicizmus nyomorúságában és *A nyílt társadalom és ellenségeiben*, mint szó volt róla, Popper a főttebb összefoglalt tudományfilozófiai nézeteket alkalmazza, illetve terjeszti ki a társadalomtudományokra. Ez a kiterjesztés a tudományos módszer egységének nevében történik. Ám úgy is fogalmazhatunk, hogy tudományfilozófiai nézeteinek alkalmazása során jutott el a tudományos módszer, egyáltalán a tudomány egységének tételéhez, melyet *A historicizmus nyomorúságában* mond ki először, mindenesetre az itt kifejtett egész gondolatmenetet erre a tételre érdemes felfűznünk.

Jó néhány évszázada vita folyik arról, hogy a társadalom- és történettudományoknak a természettudományos mintát kell-e követniük, vagy inkább önálló ismeretelméleti és metodológiai alapra kell építkezniük. A pozitivizmus az előbbi utat járja, míg azoknak

az irányzatoknak, amelyeket ma már közkeletűen historicistának neveznek, éppen az a jellemzőjük, hogy a második megoldás mellett törnek lándzsát. A társadalomtudományok („morális tudományok”, „szellemtudományok”, „kultúrtudományok” stb.) önállóak, s megismerési módjuk sajátosan történeti — vélekednek. Számos más értelme is van persze a „historicizmus”-nak, de a szóban forgó ismeretelméleti és módszertani dualizmus alapvetőnek számít. Első pillantásra is érthető tehát a tudomány egységében hívó Poppernek a historicizmussal szembeni ellenszenvé; ám a pozitívizmusnak is ellenfele. Ezért — a pronaturalista és antinaturalista historicizmus megkülönböztetésével — úgy alkotja meg a historicizmus fogalmát, hogy a Comte- és Mill-féle hagyományt (s persze a marxizmust) szintén belefoglalhassa, vagyis az egységes tudományos módszert és a historicizmust állítja egymással szembe. Az utóbbi vagy félreérti a tudományos módszert (ez a pronaturalista változat), vagy eleve tudománytalan.

A historicizmus nyomorúsága az egységes tudományos módszer jellemzésekor a magyarázatot, a tesztelést és az előrejelzést állítja középpontba. Ezeknek az eljárásoknak lényegében azonos a szerkezetük: logikai szempontból mindhárom esetben deduktív következtetéssel van dolgunk, melynek premisszái között legalább egy (kauzális) törvény és egy vagy több — a kiinduló feltételeket (peremfeltételeket) leíró — egyedi állítás szerepel. A három esetet az különbözteti meg egymástól, hogy az eljárást minek az ismeretében s milyen céllal végezzük el: a magyarázat során például a törvény-premissza és a konklúzió (a már megtörtént és megmagyarázandó esemény) ismeretében keressük az okot. Az előrejelzés esetében viszont (melynek célja vagy a gyakorlati szempontból felállított prognózis, vagy az elméleti célt szolgáló tesztelés) a törvényből és az okokból kiindulva állapítjuk meg a konklúziót (mely egy várható eseményt ír le). Magyarázat és előrejelzés ezek szerint *szimmetrikus* viszonyban áll egymással: azt az eseményt tudjuk megmagyarázni, melyet korábban meg is tudtunk volna jósolni. Ily módon végül is a tudományok három csoportját különböztethetjük meg. Az *elméleti tudományok* az okok és következmények ismeretében törvények felállítására törekednek (ilyenkor — mint korábban szó volt róla — az előrejelzés a tesztelés célját szolgálja). Az *alkalmazott tudományok* törvényhipotézisek

birtokában prognózisokat alkotnak, míg a *történeti tudományok* egyedi események felfedezésében és leírásában érdekeltek. A társadalomtudományok közül elméleti tudomány például a szociológia, melynek számára a történetírás „ássa ki” a tényeket.

Amennyiben a vázolt elképzelést a tudományos magyarázat problémája szempontjából értékeljük, joggal mondhatjuk, hogy a magyarázat „deduktív-nomologikus” modelljével van dolgunk. Ezt a modellt vette át Carl Gustav Hempel a történelmi magyarázatról szóló híres cikkében,¹⁰ s ezért „Popper—Hempel-modell”-nek is nevezik. Az említett Hempel-cikk nyomán több évtizedes vita alakult ki arról, hogy a történettudomány magyarázó tudomány-e, s na igen, a történészek magyarázatai deduktív-nomologikus magyarázatok-e. Hempel és követői (általában az „egységes tudomány” pozitivista töltetű eszméjének hívei) igenlően válaszolnak a kérdésre. Mivel a deduktív-nomologikus séma keretében a magyarázat lényegében abból áll, hogy egyedi eseményeket egy „átfogó törvény” (*covering law*) alá foglalunk vagy szubszumálunk, a modellnek a történelemre való kiterjesztését ma általában „covering law-modellként” tartják számon.¹¹

Maga Popper nem hisz a történeti magyarázatok lehetőségében, hiszen a deduktív-nomologikus sémát az *elméleti tudományok* számára tartja fenn (legyenek akár természettudományok, akár olyan társadalomtudományok, mint a közgazdaságtan vagy a szociológia). Nem támad-e így rés a tudományos módszer egységén? S nem keveredik-e Popper ellentmondásba?

Bizonyos szempontból igen. Egyrészt nemcsak elismeri, de nélkülözhetetlennek is tartja a magyarázathoz az általános törvényeket, másrészt — mint *A historicizmus nyomorúságából* kitűnik — tagadja, hogy a *történelemnek* vannak törvényei. Vallja ugyanakkor a tudomány metodológiai egységét, s tagadja a történelemre vonatkozó elméletek értelmes voltát.

¹⁰ C. G. Hempel: *The Function of General Laws in History*. (Először megjelent: *Journal of Philosophy*, XXXIX. évf. 1942.) In: C. G. Hempel: *Aspects of Scientific Explanation and other Essays*. The Free Press, New York, 1965. 231—243.

¹¹ Az elnevezés William Draytól származik, aki a Popper—Hempel-féle elképzeléseket éles bírálatnak vetette alá. W. Dray: *Laws and Explanation in History*. Oxford University Press, Oxford, 1957, 1964².

A fenyegető ellentmondásokat úgy kerüli el, hogy nem veti el általában a „trendek” vagy fejlődési tendenciák megadásának lehetőségét. Ehhez azonban a kezdeti feltételek (peremfeltételek) állandóságát írja elő, ami lehetséges például a Naprendszer, de nem lehetséges az emberi történelem esetében. Megkülönbözteti továbbá az előrejelzés két fajtáját, melyek közül az egyik — a főntebbi tudományelméleti keretbe illeszkedve — empirikus (falszifikálható) hipotéziseken alapul, míg a másik prófétikus jellegű. Éppen e megkülönböztetéssel jutunk el ahhoz a gondolati buktatóhoz, amely szerinte minden historicizmus közös nevezője.

A historicizmus ugyanis összetéveszti a tudományosan jogosult előrejelzést a próféciával. Hosszú távú, a történelem egész menetére vonatkozó jóslásokba bocsátkozik, melyekre a pronaturalistáknak (mint például Comte, Mill vagy Marx) az a hit ad alapot, hogy a történelemnek mint olyannak vannak igazolható, általános fejlődéstörvényei. Ezzel összefüggő további hiba, hogy a tudomány céljának éppen az ilyen hosszú távú előrejelzést tartják, holott a tudománynak, amennyiben elméleti, a magyarázat a célja, s amennyiben történeti, a tények „kiásása”. A történelem eddigi tényei — sajátos történelmi törvények hiányában — nem a történelmi jövő egészének meghatározására jogosítanak fel, hanem csak azoknak az ismétlődő és tipikus eseményeknek a tudományos előrejelzésére, amelyek a szociológiai törvények hatókörébe esnek. Ebből következik, hogy a társadalmi változások megtervezésére is csak akkor van esélyünk, ha nem globális (átfogó), hanem szakaszos, „fokozatosan” előidézhető változásokra törekszünk, az utópiákkal mintegy a „fokozatos társadalomalakítás” szerényebb, de realisabb lehetőségét szegezve szembe.

Szükségtelen, hogy pontról pontra végigmenjünk azokon a problémákon, amelyek a historicizmusnak tulajdonított nézetekkel, így az esszencializmussal, a holizmussal, az utópiizmussal stb. függnek össze. Minden egyes esetben érvek és ellenérvek sokasága adódik, és végiggondolásuk messzire vezetne. Elégedjünk meg annak jelzésével, hogy Poppernek nem sikerült teljesen eltüntetnie azt az ellentmondást, amely a tudomány egységébe vetett hite és a történelemről szóló elképzelése között feszül. A történelmet ugyanis *tudománynak* ismeri el, anélkül, hogy a tudományosságának a módszerek egységében megnyilvánuló kritériumait a történettudo-

mányban teljesíthetőnek vélné. Mondhatnánk: szó sincs ellentmondásról, hiszen ténytudományról van szó. Ám maga Popper hangsúlyozza, hogy a történész sem szorítkozhatik tények leírására, hiszen nem boldogulhat olyan előzetes szempontok nélkül, amelyeket „történelemértelmezés”-nek nevezhetünk. Ezen a ponton nyílik tér arra, hogy — az említett ellentmondás árán — szóba kerülhesenek e tudomány sajátos (az egységes tudomány normáira visszavezethetetlen) módszerei, mint amilyen a racionális rekonstrukció „zéró módszere” vagy a „szituacionális logikára” támaszkodó elemzés stb. Popper e kérdésekre vonatkozó megjegyzései jobbra jelzészzerűek, ám utólag is rendkívül termékenynek bizonyultak.

Az egyik legfontosabb kérdés, mely e mű olvasása közben ma felmerül, azt firtatja, hogy Popper rekonstrukciói filozófiatörténetileg mennyire helytállóak. Létezik-e az az átfogó historicista áramlat, amelyről beszél, és azok-e a fő típusai, amelyeket elkülönít? S azok a gondolkodók, akik joggal tekinthették volna magukat historicistának, olyan nézeteket vallottak-e, mint amelyeket Popper nekik tulajdonít? A kérdést az teszi még élesebbé, hogy — *A nyílt társadalom és ellenségei, A historicizmus nyomorúságának ikerpárja* a bizonyosság rá — szerzőnk a történetírói hitelesség igényével lép fel.

Kérdésünkre inkább nemleges, mint igenlő a válasz. Popper munkáit nem kezelheti az olvasó filozófiatörténeti kézikönyvként, *A nyílt társadalom és ellenségeit* sem. Különösen az utóbbiból derül ki, hogy a szerző meglehetősen szabadon bánik anyagával: ironikusan azt mondhatnánk, hogy túlon túl jó példát ad arra a módszertani szabályra, mely szerint a tényeket mindig egy előzetes értelmezés fényében kell vizsgálnunk. Eltekintve Plátón- vagy Hegel-interpretációjának problematikus részleteitől, tarthatatlan a filozófia történetének az a rekonstrukciója, amelyben a historicizmus egyetlen nagy ívben köti össze Platónt, Hegelt, Marxot és a XX. századot. Történetileg sokkal meghatározottabb — egyben tagoltabb és sokszínűbb — gondolati irányzatról van szó, amely a történetiség modern eszméjéből, s így a tudományos történetírás által felvetett problémákból táplálkozik.¹² Magát Marxot pedig, a

¹² A historicizmus két olyan, egymástól nagymértékben különböző modern híve, mint Friedrich Meinecke és Robin George Collingwood, egyaránt a felvilágosodásból eredezteti a historicizmust. Fr. Meinecke: *Die Entstehung des Historismus*. R.

historicismus kritériumai szerint, legalább olyan joggal lehet anti-historicistának nevezni, mint historicistának.¹³

A mondottak nem azt jelentik, hogy a Popper által feltárt problémák, valamint az általa bemutatott nézetek és a belőlük fakadó veszélyek nem léteznek. Ezért *A historicizmus nyomorúsága* több mint ötven év után is tanulságos és fontos olvasmány. Többek közt ma is tanulságos és fontos mindaz, ami a prófétikus gondolkodás szerkezetére vonatkozik. Még ha a történelem egész menetét előlegező történetfilozófiai jóslatok olyan tudományos státusúak volnának is, mint a fizikában megszokott előrejelzések, morálisan felmerül a kérdés: Mennyire jogos, hogy ezek nevében ma élő emberek millióinak sorsát meghatározzák? A popperi Marx-interpretációval szembe lehet szegezni, hogy Marx sokkal kevésbé foglalkozott próféciaikkal, mint a történelem és a korabeli társadalom tanulmányozásával, s hogy az adott társadalom szerkezeti elemzéséből következtetett e társadalom átalakulási irányaira. A kommunizmust (vagy szocializmust) pedig, mely elemzése szerint a kapitalizmus átalakulása során jön létre, nem a jövőre vonatkozó *tudás*, hanem a jövőre vonatkozó *akarat*, vagyis a politikai célkitűzés tárgyának fogta fel. Ám ez mit sem változtat azon, hogy a marxista társadalomfilozófiai irodalomban szokásossá vált a kommunizmusról mint valami *létezőről* beszélni. Más szóval, úgy vitatkoztak a kommunizmus jellegzetességeiről, mintha ezek egy adott és megfigyelhető struktúráról leolvashatók, vagyis a történeti megismerés értelmében megismerhetők és tanulmányozhatók volnának. A popperi kritika ma is segíthet abban, hogy e hibás gondolkodásmódnak a gyökereit feltárjuk. Ehhez csak annyit kell ismételtlen hozzátenni, hogy maga Marx (mint egyébként Hegel is) legtöbb megnyilatkozásából kiolvashatóan úgy vélte, a történeti megismerés csakis a létezőt ragadhatja meg, s post festum jellegű.

*

Oldenburg Verl., München, 1959; R. G. Collingwood: *A történelem eszméje*. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1987.

¹³ Legalábbis nem kevésbé kockázatos az az antihistoricista Marx-kép, amely Louis Althusser interpretációjában rajzolódik ki. L. Althusser: *Marx — az elmélet forradalma*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1968.

Már Popper tudományfilozófiai eszméinek elemzése is azt mutatta: a nagy racionalista filozófiák XX. századi folytatója kívánt lenni. A historicizmus elleni támadásának is ez a mozgatórugója. Antihistoricista munkái tehát az irracionális elleni harc szolgálatában is állnak. Ebből a szempontból — s ez elsősorban persze *A nyílt társadalom és ellenségeire* áll — összevethetők Lukács művével, *Az ész trónfosztásával*.

Az összevetés során érdekes különbségekre derül fény. Lukács számára az irracionális történetileg jól meghatározható, konkrét filozófiai iskola, mely a német klasszikus filozófia bomlástermékeként jön létre, s így kifejezetten a modern kor sajátja. (Lehetetlen — mondja Lukács —, hogy az irracionálisnak „olyan egységes, összefüggő története legyen, mint ahogyan a materializmus vagy a dialektika történetéről lehet beszélni”).¹⁴ Popper ezzel szemben úgy látja, hogy az irracionális átfogja az egész filozófia történetét. Az az irracionális, amelyről ő beszél, mindenekelőtt az emberi természetről szóló felfogás, mely szerint „az érzelmek és a szenvedélyek az emberi cselekedetek fő mozgatórugói”,¹⁵ aminek következtében a viták és konfliktusok eldöntésében a tradíció, az adott csoporthoz (törzshöz, nemzethez) tartozás, a tekintély és az erő játszik szerepet, s nem az elfogulatlan érvelés. Az irracionális tehát a miszticizmusra és az intuitivizmusra való hajlama mellett a tradicionalizmus és „tribalizmus” jellemzi, továbbá az, hogy nem hisz a független gondolkodás lehetőségében. (Így például irracionalista az, aki egy adott gondolkodásmódot vagy felfogást a faj sajátosságaival magyaráz, de az is, aki elfogadja a tudat társadalmi vagy osztálymeghatározottságát.)

A mondottak egyik konkrét következménye, hogy — például a társadalmi változások előidézésében — az irracionalista a személyeket sokkal fontosabbnak tartja az intézményeknél. Popper ezt a pontot többek közt a marxizmus példájával világítja meg: „A marxisták manapság nem intézményekben gondolkodnak — bizalmukat bizonyos személyekbe helyezik . . . A racionalisták, ellenke-

¹⁴ Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 77.

¹⁵ *The Open Society and its Enemies*. Harper Torchbooks, Harper and Row. New York—Evanston, 1963. II. k. 233.

zöleg, jobban hajlamosak arra, hogy az emberek ellenőrzésében az intézményekre támaszkodjanak. Ez a fő különbség.”¹⁶ Kézenfekvő a megjegyzés: Marx éppenséggel nem „személyekben gondolkodott”, s a marxista tankönyvek mindig is elvetették „a személyiség történelmi szerepéről” szóló nézeteket. Ám az is kézenfekvő, hogy ami a marxizmus gyakorlati, vagyis politikai alkalmazását illeti, abban Poppernek igaza van. Azok a problémák, amelyeket a popperi „institucionalizmus” (például a tudományos haladás elmélete, 32. fejezet) felvet, csak mostanában — csak a szocialista világ egész politikai intézményrendszerének küszöbön álló reformja idején — válnak a kommunista pártokban nyílt vita tárgyává (miután sürgetővé vált azoknak az intézményes garanciáknak a megteremtése, amelyek nemcsak lehetővé teszik a társadalmi és politikai élet demokratizálását vagy a döntési centrumok működésének kiszámíthatóságát, hanem egyben védelmet nyújtanak a személyi konstellációkból adódó mindenfajta esetlegességgel szemben). Úgy is kifejezhetnénk magunkat, hogy csak mára vált elfogadottá (s szinte jelszószerűen is alkalmazhatóvá) a popperi követelmény: „nem annyira jó emberekre, mint inkább jó intézményekre van szükségünk.”¹⁷

Racionalista elkötelezettségét Popper egy helyen így fogalmazza meg: „Racionalista vagyok, s ezen azt értem, hogy hiszek a vitában és az érvelésben. Hiszek annak lehetőségében s egyszersmind kívánatos voltában is, hogy a társadalom által felvetett problémákra a tudományt alkalmazzuk.”¹⁸ A racionalizmus — egy másik megfogalmazása szerint — olyan viselkedési beállítottság, mely kész arra, hogy „meghallgassa a kritikai érveket, és tanuljon a tapasztalatból”.¹⁹ Tegyük hozzá: Popper egyben „kritikai racionalistá”-nak vallja magát, amivel azt kívánja kifejezésre juttatni, hogy elveti a dogmatikus racionalizmust, s nem a tévedhetetlen,

¹⁶ *Prediction and Prophecy in the Social Sciences*. (An Address delivered to the Plenary Session of the 10th International Congress of Philosophy, Amsterdam, 1948). In: Karl R. Popper: *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. Harper Torchbooks, Harper and Row, New York, 1965. 345.

¹⁷ Uo. 344.

¹⁸ Uo. 337.

¹⁹ *The Open Society and its Enemies*. II. k. 225.

hanem a maga korlátait felismerő, az önmaga felülbírálatára mindig készen álló észben és tudományban hisz.

A kritikai racionalizmusnak a dogmatikus racionalizmustól való elválasztása természetesen összefügg a tudományelméleti falszifikacionizmussal. Ám összefügg azzal az alapvető kérdéssel is, melyet Popper igen élesen vet fel: megalapozható-e a racionalizmus? A kérdés érthető úgy: Vajon megalapozható-e a racionalizmus és irracionalizmus közti választásunk? Van-e valamilyen szilárd hitvatkozási alapunk arra, hogy a racionalizmust válasszuk az irracionalizmus ellenében?

Popper „nem”-mel felel. Elemzése szerint a racionalizmus választása nem lehet racionális, mert minden konkrét esetben csak akkor folyamodhatunk érvekhez, ha már előzetesen elfogadtuk az érvelő magatartásnak megfelelő általános beállítottságot, vagyis, ha eleve elfogadtuk a racionalizmust. Minden racionális érvelést megelőző választásról van tehát szó. Míg azonban a racionalizmus érvekkel nem alapozható meg, addig az irracionalizmus mellett mindig lehet racionálisan érvelni.

A racionalizmus elfogadását — mondja Popper — „irracionalisnak nevezhetjük”, s úgy jellemezhetjük, mint „az észben való irracionális hitet”.²⁰ A kritikai racionalizmus egyben a racionalizmus megalapozhatatlanságának belátása, s — mint maga Popper is említi — az irracionalizmusnak tett engedmény (még ha szerinte „minimális” engedmény is).

Dramai ponthoz érkeztünk, tulajdonképpen kultúránk egyik alapkérdéséhez, melyre az irracionalizmus bizonyos térnyerése ma újra éles fényt vet. Talán túlzás lenne azt állítani, hogy „az irracionalizmusnak tett minimális engedmény” tette lehetővé azt az irracionalista csábítást, melynek nemegyszer a tudományelmélet is enged, ám kétségtelen, hogy a popperi racionalizmus önromboló.

Olyan, kérdéssel állunk szemben, amelyre nincs könnyű megoldás, s mindenkit, aki választ keres rá, szerénységre kötelez. Így ehelyütt csak úgy szabad fogalmazni, hogy e sorok írója úgy véli, nincs szükség az irracionalizmusnak tett engedményre, s nem értelmetlenek azok a próbálkozások, amelyek a racionalizmus

²⁰ Uo. II. k. 231.

megalapozására irányulnak.²¹ Ezek sikeréhez többek közt arra van szükség, hogy megmutassuk: vannak olyan motívumok, hogy amennyiben a racionalizmus melletti választásunkban ténylegesen rájuk támaszkodunk, akkor választásunk nem tekinthető önkényesnek, szubjektívnek vagy egy pusztán morális érvényű döntés eredményének. Amikor ilyenfajta motívumokat akarunk felmutatni, akkor persze bizonyosfajta tényekre hivatkozunk. Arra a tényre például, hogy amit racionalitásnak nevezünk, az a történelemben keletkezik, s növekedése, térhódítása magában a történelemben rejlő tendencia. Az ész történetiségére hivatkozunk tehát, s egyben a történelem immanens ésszerűségére. Aki a racionalizmust választja, az ezek szerint önmagát fogadja el: elfogadja tudniillik a racionális lényt, amivé az embert a történelem tette. Ez elegendő indíték arra, hogy a racionalizmus mellett voksoljunk. Természetesen nincs arról szó, hogy lehetetlen az irracionalizmust választani. Csakis az forog kockán, hogy amennyiben a racionalizmust választjuk, racionálisak vagyunk-e.

Az ész történetiségére és a történelem ésszerűségére való hivatkozás, kétségtelenül, egyfajta historicizmus közelébe visz. Ez azt jelenti, hogy amennyiben a fenti gondolatmenet helytálló, a racionalizmus megalapozásához szükségünk van legalábbis a historicizmus valamely értelmezésének vagy válfajának elfogadására. S azt is jelenti, hogy a racionalizmus — a popperi racionalizmus is — a radikális popperi antihistoricizmus ellenében védhető meg.

Buda, 1988. július

Kelemen János

²¹ Ezt kíséreltem meg *Történetiség és racionalizmus* (Valóság, 1985. 6. sz. 1—10.) c. tanulmányomban. Az alábbi gondolatmenet a cikkemben szereplő formális érvelés rövid összefoglalása.

Emlékül mindazoknak, bármely felekezethez, nemzet-
hez vagy fajhoz tartoztak is, akik a történelmi elren-
deltetés megmásíthatatlan törvényeibe vetett fasiszta
vagy kommunista hit áldozatául estek.

Történeti megjegyzés

E könyv alapvető gondolata — hogy a történelmi elrendeltetésbe vetett hit pusztá babona, és sem tudományos, sem más racionális módszer nem képes előre jelezni az emberi történelem menetét — 1919—1920 telére nyúlik vissza. Főbb vonalai 1935-re rajzolódtak ki, *A historicizmus nyomorúsága* címmel először 1936 januárjában vagy februárjában került felolvasásra Alfred Braunthal barátom brüsszeli házában egy magán-összejöveten. E találkozón egy volt diákom néhány fontos ötlettel járult hozzá a vitához. Karl Hilferdingnek hívták, és nem sokkal később áldozatául esett a Gestapónak és a Harmadik Birodalom historicista babonáinak. De más filozófusok is jelen voltak itt. Röviddel ezután hasonló írást olvastam Fr. A. von Hayek szemináriumán, a London School of Economicson. A megjelenés késett néhány évet, mivel kéziratomat visszautasította az a filozófiai folyóirat, melynek elküldtem. Első ízben az *Economica* közölte 1944-ben és 1945-ben (Új folyam XI. évf. 42., 43. sz.; XII. évf. 46. sz.). Azóta az olasz (Milano, 1954) és a francia (Paris, 1956) fordítás is napvilágot látott könyv alakban. Ez a kiadás módosított szöveggel és néhány kiegészítéssel kerül az olvasó elé.

Előszó

Könyvem célja annak megmutatása, hogy a historicizmus terméketlen módszer, de ezen túlmenően nem törekedtem cáfolatára.

Azóta sikerült megcáfolnom a historicizmust. *Megmutattam, hogy szigorúan logikai okokból lehetetlen előre jelezniük a történelem jövőbeli menetét.*

Az érveket az 1950-ben publikált *Indeterminism in Classical Physics and in Quantum Physics* c. írásom tartalmazza. Ma már elégedetlen vagyok ezzel a munkámmal. A kérdés kielégítőbb tárgyalása az indeterminizmusnak szentelt fejezetben található, melyet *Logic of Scientific Discovery* c. könyvemhez írtam utószó gyanánt (*Postscript: After Twenty Years*).

Nem felesleges az olvasót néhány szóban tájékoztatni azokról az új eredményekről, amelyek a *historicizmus cáfolatát* adják. Az érvelés a következő öt kijelentésben összegezhető:

1. Az emberi történelem menetét az emberi tudás növekedése döntően befolyásolja. (E premissza igazságát még azoknak is el kell ismerniük, akik eszméinkben — beleértve tudományos elgondolásainkat is — csupán valamifajta *anyagi* fejlődés melléktermékét látják.)

2. Racionális vagy tudományos módszerekkel nem jelezhetjük előre tudományos ismereteink jövőbeli növekedését. (Ez az állítás az alább vázolt megfontolásokból logikailag igazolható.)

3. Következésképpen nem jelezhetjük előre az emberi történelem menetét.

4. Ami egyenértékű azzal, hogy el kell utasítanunk az *elméleti történettudomány* lehetőségét, vagyis nem létezhet az *elméleti fizikának* megfelelő elméleti társadalomtudomány, a történelmi fejlődésnek nincs olyan tudományos elmélete, amely a történelmi előrejelzés alapjául szolgálhatna.

5. Így a historicista módszerek alapvető törekvése (lásd 11—16. fejezet) elhibázott, a historicizmus kudarca van ítélve.

Természetesen mindez korántsem zárja ki a szociológiai előrejelzés összes lehetőségét; ellenkezőleg, tökéletesen megfér azzal, hogy társadalomelméleteket — például közgazdasági elméleteket — vessünk alá próbának, előre jelezve, hogy bizonyos feltételek fennállása esetén bizonyos dolgok fognak történni. Annak lehetőségét cáfolja csupán, hogy megjósoljunk olyan történelmi fejleményeket, melyeket tudásunk gyarapodása befolyásolhat.

Érvelésem kritikus lépése a 2. állítás. Úgy gondolom, az érv önmagában is meggyőző: *ha létezik olyasmi, mint gyarapodó emberi tudás, akkor ma nem láthatjuk előre azt, amit csak holnap fogunk tudni*. Ez egészséges okoskodásnak látszik, de nem ér föl a kijelentés *logikai igazolásával*. A 2. állítást az említett publikációban bizonyítottam, bár kissé körülményesen, úgyhogy nem volnék meglepve, ha egyszerűbb eljárások is akadnának. Mindenesetre megmutattam, hogy *nincs olyan tudományos előrejelzés* — származzon az tudóstól vagy számítógéptől —, *amely tudományos módszerrel képes volna előre jelezni saját jövőbeli eredményeit*. Az erre irányuló kísérletek csak akkorra hoznak eredményt, amikor már késő lesz előre jelezni azokat; az eredmények csak akkorra születhetnek meg, amikor az előrejelzésből utólagos beszámoló válik.

E bizonyítás — lévén tisztán logikai jellegű — bármilyen bonyolult tudományos előrejelzésre alkalmazható, beleértve az egymásra ható előrejelzők „társadalmát” is. Ez viszont azt jelenti, hogy nincs társadalom, mely tudományosan előre jelezhetné saját tudásának jövőbeli állapotát.

Mindez meglehetősen formálisan hangzik, s ezért fölkeltheti a gyanút, hogy érvelésem tényleges jelentősége csekély, még ha logikai érvényessége biztosított is.

Bármint legyen is, két munkámban igyekeztem megmutatni e kérdés fontosságát. A kettő közül az utóbbi — *The Open Society*

and its Enemies — a historicista gondolkodás történetéből válogat ki néhány esetet, olyanokat, amelyek szemléltetik állandó és romboló befolyását a társadalmi és politikai filozófiára, Hérakleitosz és Platón korától egészen Hegelig és Marxig. A korábbi — a jelen írás — Angliában most olvasható először könyv formájában, és a historicizmusnak mint lenyűgöző intellektuális struktúrának jelentőségét próbálja megmutatni. Megkísérli elemezni gyakran oly finommívű és impozáns, ám oly csalóka logikáját, felszínre hozni belső és gyógyíthatatlan betegségét.

Penn, Buckinghamshire, 1957. július

K. R. P.

Még a legértőbb kritikusok némelyikét is tanáctalanná tette a könyv címe. Szándéka szerint utalás Marx *A filozófia nyomorúsága* c. munkájára, mely viszont megint csak célzás, mégpedig Proudhon *A nyomor filozófiája* c. művére.

Penn, Buckinghamshire, 1959. július

K. R. P.

Bevezetés

A társadalmi és politikai kérdések iránti érdeklődés minden bizonnyal legalább olyan régi, mint a kozmológia és a fizika iránti tudakozódás, az ókorban pedig voltak korszakok (gondolok itt Platón politikaelméletére és Arisztotelész alkotmánygyűjteményére), amikor a társadalomtudomány úgylehet megelőzte a természettudományokat. Galilei és Newton működésével azonban a fizika sikerei minden várakozást fölülmúltak, s így messze maga mögé utasította az összes többi tudományt. S amióta feltűnt Pasteur — a biológia Galileije —, a biológia is csaknem ugyanilyen sikeres. Úgy látszik, hogy a társadalomtudományoknak még alighanem várniuk kell egy Galileire.

Ilyen körülmények között az egyik vagy másik társadalomtudományi ágban tevékenykedő kutatók számára nagyon is fontosak a módszertani problémák, és az efféle kérdéseket feszegető vitáikban sokszor a virágzóbb tudományok, kivált a fizikai módszereire függesztik szemüket. Tudatos próbálkozás volt példának okáért a fizika kísérleti módszereinek utánzása, amely W. Wundt nemzedékében a pszichológia reformjához vezetett; J. St. Mill óta pedig újra és újra megkísérelték, hogy nagy vonásokban hasonló módon megreformálják a társadalomtudomány módszereit. A pszichológiában ezek a reformok a megannyi csalódás ellenére is elkönnyelhettek némi sikert. Az elméleti társadalomtudományokban viszont — a közgazdaságtant kivéve — csalódásokon kívül más nemigen született ezekből a próbálkozásokból. E kudarcok elemzése során csakhamar fölmerült a kérdés, hogy a fizika módszerei alkalmazhatók-e egyáltalán a társadalomtudományokban. Vagy esetleg

éppen e módszerek alkalmazhatóságának makacs hite a felelős e tudományszakok sokszor fölpanaszolt állapotáért?

E kérdésfeltevés a kevésbé sikeres tudományok módszerei iránt érdeklődő metodológiai iskolák egyszerű osztályozását sugallja. A fizikai módszerek alkalmazhatóságáról formált nézeteiknek megfelelően nevezhetjük ezeket az iskolákat *pronaturalistának* vagy *antinaturalistának*; a „pronaturalista” vagy „pozitív” címkével láthatjuk el őket, ha helyeslik a fizika módszereinek alkalmazását a társadalomtudományokban, és „antinaturalista” vagy „negatív” címkével, ha ellenzik e módszerek használatát.

Hogy a módszertannal foglalkozó kutató antinaturalista vagy pronaturalista nézeteket vall-e, vagy pedig elméletében a kétféle tételt ötvözi, az nagyon is függ attól, hogy miként vélekedik az elemzett tudomány jellegéről és vizsgálati tárgyának sajátosságairól. De kialakított magatartása bizonyára függ attól is, hogy miként látja a fizika módszereit. Azt hiszem, ez utóbbi megfontolás fontosabb, mint bármely másik. S úgy gondolom, hogy a legtöbb módszertani vitában elkövetett perdöntő tévedés a fizika módszereinek néhány fölöttébb közkeletű félreértésében gyökerezik. Nevezetesen úgy gondolom, hogy ezek a fizikai elméletek logikai formájának, a tesztelés módszereinek, valamint a megfigyelés és kísérlet logikai szerepének téves értelmezéséből származnak. Nézetem szerint ezeknek a félreértéseknek komoly következményei vannak; ezt igyekszem igazolni e tanulmány III. és IV. részében. Megpróbálom kimutatni ott, hogy a különböző és némelykor ütköző érvek és tételek — legyenek akár antinaturalisták, akár pronaturalisták — valójában a fizika módszereinek félreértésén nyugszanak. Az I. és II. részben viszont azoknak az antinaturalista és pronaturalista tételeknek a magyarázatára szorítkozom, amelyek együttvéve, a tételek mindkét fajtáját ötvözve, egy jellegzetes megközelítést alkotnak.

Ezt a felfogást, melyet először magyarázni szándékozom, s csak azután bírálni, „historicismus”-nak nevezem. Gyakran találkozhatunk vele a társadalomtudományok módszeréről folytatott vitákban, gyakran alkalmazzák minden kritikai reflexió nélkül, s gyakran veszik adottnak. Hogy mit is értek „historicismus”-on, azt teljes mélységében e tanulmány fejti ki. Most érzük be azzal, hogy „historicismus”-on olyan társadalomtudományi megközele-

tést értek, amely felteszi, hogy az alapvető cél a *történelmi előrejelzés*, és e cél elérhető, ha feltárjuk azokat a „ritmusokat” vagy „mintázatokat”, „törvényeket” vagy „trendeket”, amelyek a történelmi evolúció mélyében sejlenek. Mivel meggyőződésem, hogy végeredményben az efféle historicista módszertani tételek a felelősök az elméleti társadalomtudományok siralmas állapotáért (más a helyzet a közgazdaságtannal), e tételek tálalása bizonyára nem elfogulatlan. Minden örömmel azon voltam azonban — nehogy rákövetkező kritikám élet tompítsam —, hogy a historicizmust megvédjem. Úgy igyekeztem bemutatni, mint jól átgondolt, egységes filozófiát. Támogatására nem haboztam érveket faragni, melyekkel — tudomásom szerint — maguk a historicisták sohasem hozakodtak elő. Remélem, ily módon valóban támadásra érdemes álláspontot sikerült kiépítenem. Más szóval megkíséreltem tető alá hozni egy elméletet, melyet fejtegetni gyakran fejtegetnek ugyan, de tökéletesen kibontott formában talán sohasem találkoztunk vele. Ezért szándékosan választottam a némiképp idegenül csengő „historicizmus” terminust. Bevezetésével remélem elkerülni az üres szócséplést: bízom abban, hogy senkit sem kísért meg az a kérdés, hogy vajon az itt elemzett érvek valamelyike valóban — tulajdonképpen, lényegileg — a historicizmusra tartozik-e, vagy hogy a „historicizmus” szó valójában — tulajdonképpen, lényegileg — mit is jelent.

I. A historicizmus antinaturalista tételei

A szociológiában érvényesülő módszertani naturalizmussal szöges ellentétben a historicizmus azt állítja, hogy a fizika néhány jellegzetes módszere nem alkalmazható a társadalomtudományokban, s ez a szociológiát és a fizikát elválasztó mély szakadéknak tudható be. Mint közlik velünk, a fizikai törvények — avagy a „természet törvényei” — mindig és mindenütt érvényesek, a fizikai világot ugyanis térre és időre invariáns fizikai egyöntetűségek szabályozzák. A szociológiai törvények — avagy a társadalmi élet törvényei — viszont minden tájékon és korszakban mások és mások. A historicizmus elismeri ugyan, hogy bőséggel találunk olyan tipikus társadalmi feltételeket, melyeknek szabályos visszatérése megfigyelhető, de tagadja azt, hogy a társadalmi életben föllelhető szabályszerűségek magukon viselnék a fizikai világ áthághatatlan szabályszerűségeinek jellegét. Ezek ugyanis a történelemtől és a kultúra eltéréseitől függenek. A partikuláris *történelmi szituációtól*. Így tehát senki sem beszélhetne közelebbi meghatározás nélkül például gazdasági törvényekről, legfeljebb a feudális korszak vagy az ipari forradalom törvényeiről stb., vagyis mindig megemlítve azt a történelmi korszakot, amelyben a kérdéses törvények feltételezhetően uralkodtak.

A historicisták szerint a társadalmi törvényeknek ez a történelmi viszonylagossága teszi lehetetlenné a legtöbb fizikai módszer alkalmazását a szociológiában. Az e nézetet megalapozó, sajátos historicista érvek az általánosítás, a kísérlet, a társadalmi jelenségek komplexitása, az egzakt előrejelzés nehézségei és a módszertani esszencializmus jelentősége körül forognak. Vegyük sorra ezeket!

1. Általánosítás

A historicizmus szerint az általánosítás lehetősége és sikere a természettudományokban a természet általános egyöntetűségén nyugszik: azon a megfigyelésen — talán helyesebb volna feltételezést mondani —, hogy hasonló körülmények között hasonló dolgok történnek. Ez a térben és időben egyaránt érvényesnek tartott elv alapozza meg a fizika módszerét.

Ez az elv szükségképpen használhatatlan a szociológiában — állítják a historicisták. Hasonló körülmények csakis egyetlen történelmi korszak termékei, nem nyúlnak át az egyik korszakból a másikba. S ezért a társadalomban nincsenek hosszan tartó egyöntetűségek, amelyekre hosszú távú általánosításokat lehetne építeni — leszámítva persze bizonyos *triviális szabályszerűségeket*, olyanforma közhelyeket, hogy az ember mindig csoportban él, vagy hogy egyes dolgok kínálata korlátozott, míg másoké — pl. a levegőé — korlátlan, és csak az előbbieknél lehet valamilyen piaca vagy cseréértéke.

Az a módszer, amelyik figyelmen kívül hagyja ezt a korlátozást, és társadalmi egyöntetűségek általánosítását kísérli meg, historicista nézet szerint burkoltan feltételezi, hogy a szóban forgó szabályszerűségek örök életűek; vagyis az effajta módszertanilag gyermeteg nézet — mely szerint az általánosítás módszere átemelhető a fizikából a társadalomtudományokba — téves és veszélyesen félrevezető társadalomelméletet termel ki. Olyan elméletet, mely tagadja, hogy a társadalom fejlődik, hogy állandóan és jelentékenyen változik, vagy hogy a társadalmi fejlődés — ha létezik egyáltalán — kihat a társadalmi élet alapvető szabályszerűségeire.

Gyakran hangsúlyozzák, hogy az ilyen elhibázott elméletek mögött rendszerint apologeta szándék húzódik meg; s csakugyan, a változatlan szociológiai törvények feltételezésével könnyen visszaélhet bárki. Először is amellet szóló érvnek tűnhet, hogy a kellemetlen vagy nemkívánatos dolgokat el kell fogadni, mert azokat a természet örök törvényei determinálják. Például a gazdaság „megmásíthatatlan törvényeit” idézik meg, hogy bizonyítsák a béralkuba való jogi beavatkozás hiábavalóságát. Az állandóság feltételezésével az apologeta másodsor úgy élhet vissza, hogy erősíti az elkerülhetlenség általános érzetét, vagyis a készséget az

elkerülhetetlen belenyugvó és ellenszegülés nélküli eltűrésére. Ami most van — lesz örökre, és nevetséges minden kísérlet az események menetének befolyásolására vagy akár csak értékelésére: az ember nem perelhet a természet törvényeivel, s csak bajt hoz magára, ha megkísérli áthágni őket.

Ezek azok a konzervatív, apologetikus, sőt fatalista érvek, hajtogatója a historicista, amelyek szükségszerű velejárói annak a törekvésnek, hogy naturalista módszert alkalmazzunk a szociológiában.

Mindezzel a historicista azt szegezi szembe, hogy a társadalmi egyöntetűségek igencsak eltérnek a természettudományok egyöntetűségeitől. Az előbbieket az egyik történelmi korszakról a másikra változnak, mégpedig *emberi* tevékenység eredményeként. A társadalmi egyöntetűségek ugyanis nem a természet törvényei, hanem ember által teremtettek; habár elmondható, hogy függnek az emberi természettől, már csak azért is, mert az emberi természetnek hatalmában áll alakítani és — talán — irányítani őket. A dolgok tehát javíthatók vagy ronthatók: a tevékeny reform nem szükségképpen hiábavaló.

A historicizmus eme tendenciái azokra gyakorolnak vonzerőt, akik elhivatottságot éreznek a cselekvésre, arra, hogy beavatkozzanak — kivált, ha emberi ügyekről van szó —, visszautasítva a dolgok adott állapotának mint elkerülhetetlennek az elfogadását. Ezt a tevékenységben jelentkező és mindenfajta szemlélődés ellen egyként irányuló tendenciát „*aktivizmusnak*” nevezhetjük. A 17. és 18. fejezetben bővebben fogom tárgyalni a historicizmusnak az aktivizmushoz fűződő kapcsolatait; most viszont egy híres historicista, Marx nevezetes felhívását idézhetem, mely találónan fejezi ki az „aktivista” beállítottságot: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*, a feladatunk az, hogy *megváltoztassuk*.”¹

2. Kísérlet

A fizikában használatos a kísérlet módszere, vagyis művi ellenőrzést vezetnek be, művi elszigetelést, ezáltal biztosítják a hasonló feltételek reprodukálását és bizonyos hatások következetes létre-

¹ *Tézisek Feuerbachról*. MEM 3. k. 10.

hozását. Ez a módszer nyilvánvalóan arra a gondolatra épül, hogy ahol hasonlóak a körülmények, ott hasonló dolgok fognak történni. A historicista e módszert alkalmazhatatlannak tartja a szociológiában. Haszna se volna, érvel tovább, még ha alkalmazható lenne is. Mivelhogy hasonló feltételek csupán egyetlen korszak határain belül fordulnak elő, a kísérletek kimenetele nagyon is korlátozott jelentőségű volna. A művi elszigetelés továbbá éppen azokat a tényezőket söpörné ki a szociológiából, amelyek a legfontosabbak. Robinson Crusoe és elszigetelt egyedi gazdasága sohasem lehet értékes gazdasági modell, hiszen a gazdaság problémái pontosan egyének és csoportok gazdasági interakciójából fakadnak.

Más érveket is felhoznak arra, hogy nem lehetségesek igazán értékes kísérletek. A szociológia nagyívű kísérletei sohasem a fizikában szokásos értelemben vett kísérletek. Nem azért kísérleteznek, hogy a tudást mint olyat előbbre vigyék, hanem azért, hogy politikai sikereket érjenek el. Nem is a külső világtól elszigetelt laboratóriumban zajlanak, sőt, éppen a végrehajtás maga változtat a társadalom feltételein. Ismétléskor a feltételek sohasem ugyanazok, mint megelőzően, mivel a kísérlet első végrehajtása megváltoztatja a feltételeket.

3. Újdonság

Figyelmet érdemel a legutóbb említett érv. Mint mondtam, a historicisták tagadják annak lehetőségét, hogy nagyívű társadalmi kísérletek megismételhetők volnának pontosan azonos feltételek között, mivel a második végrehajtás feltételeit minden bizonnyal befolyásolja az a tény, hogy a kísérletet előzőleg már elvégezték. Ez az érv azon a gondolaton nyugszik, hogy a társadalom — mint organizmus — rendelkezik valamiféle emlékezettel, amit rendszertörténelmének hívunk.

A biológiában beszélhetünk egy organizmus élettörténetéről, mivel az organizmust a múltbeli események részben kondicionálják. Ha egyes események megisméltődnek, akkor a tapasztaló organizmus számára elveszítik újszerűségüket, a megszokottság színezetét öltik. S éppen ez az, ami miatt a megisméltelt esemény átélése *nem* ugyanaz, mint az elsőé volt — az ismétlés tapasztalása válik *újja*. A megfigyelt események ismétlődése tehát a megfigyelőben újabb

tapasztalatokat rögzít. Mivel ez új szokásokat alakít ki, az ismétlés újszerű, habituális feltételeket hoz létre. Így azoknak a — belső és külső — feltételeknek a végösszege, amelyek között egy bizonyos kísérletet egy és ugyanazon organizmussal megismétlünk, sohasem lehet eléggé azonos számunkra ahhoz, hogy valódi ismétlésről beszélhessünk. Hiszen éppen a környezeti feltételek pontos ismétlődése kapcsolódna össze az organizmus új belső feltételeivel: az organizmus tanul a tapasztalatból.

A historicizmus szerint ugyanez érvényes a társadalomra is, mivel a társadalom is gyűjt tapasztalatokat: van történelme. Meglehet, hogy csak lassan tanul történelmének (részleges) ismétlődéseiből, de nem kétséges, hogy igenis tanul, amennyiben múltja részben kondicionálja. Máskülönben a hagyományok, tradicionális kötődések és neheztelések, bizalmak és bizalmatlanságok aligha játszhatnának fontos szerepet a társadalomban. Következésképpen a társadalom történetében elképzelhetetlen a valóságos ismétlődés, ami viszont azt jelenti, hogy bensőleg új események tűnnek fel. A történelem megismételheti önmagát — de sohasem ugyanazon a szinten, kivált ha történelmi fontosságú eseményekről van szó, s ha azok maradandó hatást gyakorolnak a társadalomra.

A fizika által leírt világban semmi sem történhet, ami igazán és bensőleg új volna. Tervezhetünk új gépeket, de az elemzés mindenkor ki fogja mutatni róluk, hogy nem egyebek, mint régi elemek átrendezései. Az újszerűség a fizikában csupán az elrendezés vagy a csoportosítás újszerűsége. A historicizmus szerint — ezzel szöges ellentétben — a társadalmi újdonság, miként a biológiai is, az újdonság bensőleg más válfaja. Valódi újdonság ez, ami nem redukálható az elrendezés újszerűségére. Hiszen a társadalmi életben az új elrendezésben szereplő ugyanazon régi tényezők sohasem ugyanazok a régi tényezők. Ahol pontosan semmi sem ismételheti meg önmagát, ott mindig valódi újdonság bukkan fel. S ez állítólag rendkívüli jelentőségű, ha a történelem új stádiumainak vagy korszakainak fejlődését vizsgáljuk: mindegyikük bensőleg tér el az összes többitől.

Semmi sem jelentőségteljesebb, állítja a historicista, mint egy valóban új korszak fölemelkedése. A társadalmi élet e mindennél fontosabb aspektusának tanulmányozásában nem követhetjük a fizika birodalmában megszokott irányt: az újdonságot nem ma-

gyarázhatjuk ismert elemek újszerű átrendezéseként. S még ha a fizika szokványos módszerei alkalmazhatók volnának is a társadalomra, sohasem lennének azok legfontosabb vonásaira: *korszakokra bomlására és az újdonság megjelenésére*. Ha egyszer megértettük a társadalmi újdonság jelentőségét, kénytelenek leszünk lemondani arról az elképzelésről, hogy a szokványos fizikai módszerek alkalmazása a szociológiában segítségünkre lehet a társadalmi fejlődés problémáinak megértésében.

A társadalmi újdonságnak van egy további aspektusa is. Láttuk, hogy a társadalmi életben bizonyos értelemben minden partikuláris társadalmi történés, minden egyszeri esemény újnak mondható. Más eseményekkel egy osztályba sorolható ugyan, bizonyos vonásait tekintve hasonlíthat is ezekre az eseményekre, de egy fölöttébb határozott értelemben megmarad mindig páratlannak. Ami a szociológiai magyarázatot illeti, ez a tény olyan helyzetet eredményez, ami markánsan eltér a fizikában megfigyelhetőtől. A társadalmi élet tanulmányozásakor elképzelhető, hogy képesek vagyunk feltárni és intuitív módon megérteni valamely partikuláris esemény létrejöttének hogyanját és miértjét; hogy világosan megértjük *okait és hatásait* — az erőket, melyek kiváltották, és hatását, melyet más eseményekre gyakorol. Mindazonáltal mégis képtelenek leszünk *általános törvények* megfogalmazására, amelyek ilyen kauzális kapcsolatok — általános fogalmakkal való — leírásaként szolgálhatnának. Ugyanis lehetséges, hogy ez az egyetlen — s több nincs is — partikuláris szituáció, melyre az általunk felfedezett partikuláris erők érvényes magyarázatot adnak. És az is lehetséges, hogy ezek az erők egyszeriek: csak egyszer lépnek fel, ebben a partikuláris társadalmi szituációban, és aztán soha többé.

4. Komplexitás

A most vázolt módszertani helyzetnek még számos további oldala van. Gyakran elemzik (erre itt nem keríték sort) a kiemelkedő személyiségek szociológiai szerepét. Egy másik aspektus a társadalmi jelenségek komplexitása. A fizika vizsgálati tárgyai csak kevésbé komplexek, s ráadásul művileg tovább egyszerűsíthetők a kísérleti elszigetelés módszerével. Mivel a szociológiában ez a

módszer nem alkalmazható, itt kettős komplexitással találjuk szembe magunkat — először a művi elszigetelés lehetetlenségéből fakadó komplexitással, másodszer pedig az annak betudható komplexitással, hogy a társadalmi élet olyan természeti jelenség, amely előfeltételezi egyének szellemi életét, azaz a pszichológiát, ami viszont előfeltételezi a biológiát, ami megint csak előfeltételezi a kémiát és a fizikát. Az a tény, hogy a szociológia utolsóként szerepel a tudományok e hierarchiájában, világosan mutatja a társadalmi életben benne rejlő tényezők hihetetlen mérvű komplexitását. Még ha volnának is változhatatlan egyöntetűségek, amilyenek a fizika területén föllelhetők, emiatt a kettős komplexitás miatt minden bizonnyal képtelenek lennénk rájuk találni. Ha viszont rájuk lelni nem tudunk, mi ösztökélhetne arra, hogy egyáltalán higgyünk létezésükben?

5. Az előrejelzés pontatlansága

A pronaturalista tételek elemzése során meg fogom mutatni, hogy a historicizmus hajlik arra, hogy az előrejelzést a tudomány egyik legfontosabb feladatának tartsa. (E tekintetben tökéletesen egyetértünk, jóllehet *nem* hiszem, hogy a *történelmi prófécia* a társadalomtudományok egyik feladata volna.) A historicista azonban úgy okoskodik, hogy a társadalmi előrejelzés nagyon nehéz dolog, nemcsak a társadalmi struktúrák komplexitása következtében, hanem abból a sajátos komplexitásból eredően is, mely az előrejelzés és az előrejelzett események közti kapcsolatból fakad.

Nem új gondolat, hogy az előrejelzés befolyásolhatja az előrejelzett eseményt. Oidipusz a mítosz tanúsága szerint megölte apját, akit sohasem látott azelőtt, mégpedig annak a jóslatnak a közvetlen következményeként, ami arra bírta apját, hogy megszabaduljon tőle. Ezért azt javaslom, hogy nevezzük „*Oidipusz-effektus*”-nak azt a hatást, amelyet az előrejelzés az előrejelzett eseményre gyakorol (vagy általánosabban azt a hatást, amelyet az előrejelzés arra a szituációra gyakorol, amelyre vonatkozik), akár elősegíti a szóban forgó hatás az előrejelzett esemény bekövetkeztét, akár akadályozza.

A historicisták újabban rámutattak arra, hogy az efféle hatás perdöntő lehet a társadalomtudományokban is, s hogy ez még inkább megnehezíti az egzakt előrejelzéseket, sőt veszélyezteti objektivitásukat. Állításuk szerint képtelen következményekkel jár az a feltételezés, hogy a társadalomtudományok valaha is olyan fejlettek lehetnének, hogy képesek legyenek bármilyen társadalmi tény vagy esemény *pontos* tudományos előrevetítésére, s hogy ez a feltételezés ezért állítólag tisztán logikai alapon cáfolható. Mert ha az eljövendő társadalmi tények ilyen újfajta, tudományos lajstromozására kerülne sor, és ez a lajstrom ismertté válna (nem lehetne sokáig titokban tartani, hiszen elvileg bárki felfedezhetné újból), akkor ez sokakat minden bizonnyal olyan cselekedetekre indítana, amelyek fölborítanák a lajstromba vett előrejelzéseket. Tegyük fel például, hogy egy előrejelzés szerint a részvények ára három napig emelkedik, azután pedig esik. Nyilvánvaló, hogy aki kapcsolatban áll a piaccal, a harmadik napon adná el részvényeit, így ezen a napon az árak esnének, rácáfolva az előrejelzésre. Összegezve: a társadalmi események egzakt és részletes lajstromának gondolata önellentmondás, s ezért állítólag lehetetlen *egzakt és részletes* tudományos társadalmi előrejelzéseket tenni.

6. Objektivitás és értékelés

A társadalomtudományi előrejelzés nehézségeit hangsúlyozva a historicizmus, mint láttuk, olyan érvekkel áll elő, amelyek az előrejelzésnek az előrejelzett eseményre gyakorolt hatására, annak elemzésére épülnek. Historicista vélekedés szerint azonban ennek a befolyásnak — bizonyos körülmények között — fontos visszahatásai lehetnek az előrejelzést tevő megfigyelőre. Hasonló gondolatmenetek a fizikában is szerephez jutnak, ahol minden megfigyelés a megfigyelő és a megfigyelt dolog közti energiacsere-n alapul: ez eredményezi a fizikai előrejelzések — rendszerint elhanyagolható — bizonytalanságát, melyet a „határozatlansági elv” ír le. Azt mondhatjuk, hogy ez a bizonytalanság azért tulajdonítható a megfigyelt objektum és a megfigyelő szubjektum közti kölcsönhatásnak, mert mindkettő a hatások és kölcsönhatások egyazon fizikai világához tartozik. Miként Bohr rámutatott, e helyzetnek

más tudományokban is — különösen a biológiában és a pszichológiában — vannak analogonjai. Ám az a tény, hogy a tudós és a vizsgált objektum ugyanahhoz a világhoz tartozik, sehol sem jelentőségteljesebb, mint a társadalomtudományokban, ahol (mint rámutattunk) az előrejelzést olyannyira bizonytalanná teszi, hogy az a gyakorlatban távolról sem elhanyagolható.

A társadalomtudományokban a megfigyelő és a megfigyelt dolog, a szubjektum és az objektum közti teljes és bonyolult kölcsönhatással állunk szemben. Ha tudjuk, hogy vannak olyan tendenciák, amelyek előidézhetnek valamilyen jövőbeli eseményt, s ha azt is tudjuk, hogy maga az előrejelzés befolyásolhatja az előrejelzett eseményeket, akkor ez valószínűleg visszahat az előrejelzés tartalmára is: a visszahatások természete olyan is lehet, hogy súlyosan veszélyezteti az előrejelzések és más kutatási eredmények objektivitását a társadalomtudományokban.

Az előrejelzés ugyanis társadalmi történet, kölcsönhatásban állhat más társadalmi történésekkel, köztük azzal is, amit előre jelez. Láttuk, előfordulhat, hogy siettetni az eseményt, de nem nehéz belátni, hogy más módon is befolyásolhatja. Szélsőséges esetben előfordulhat, hogy az előrejelzés éppenséggel *oka* az előrejelzett történésnek: esetleg egyáltalán nem következett volna be, ha nem került volna sor előrejelzésére. A másik véglet az, amikor egy közelgő esemény előrejelzése *megakadályozza* a szóban forgó esemény bekövetkeztét (úgyhogy a társadalomtudósról, ha szándékosan vagy figyelmetlenségből elmulasztja az előrejelzést, azt mondhatjuk, hogy előidézheti, okozója lehet az esemény bekövetkeztének). E két véglet között persze sok köztes eset van. Mind az előrejelzés, mind az előrejelzés elmulasztása a legkülönbözőbb következményeket vonhatja maga után.

Magától értetődik, hogy a társadalomtudósok idővel a tudatára ébrednek e lehetőségeknek. Példának okáért a társadalomtudós előre jelezhet valamit úgy, hogy tudván tudja: előrejelzése fogja előidézni bekövetkeztét. De tagadhatja is, hogy várható valamely esemény bekövetkezése, így akadályozván meg azt. És mindkét esetben megtarthatja azt az elvet, amelyik biztosítani látszik a tudományos objektivitást: az igazat és csakis az igazat mondja. Jóllehet az igazat mondta, mégsem állítható, hogy eleget tett a tudományos objektivitás követelményének, hiszen miközben

előrejelzéseket tett (melyeket jövőendő események teljesítenek be), megeshetett, hogy olyan irányban befolyásolta a történéseket, amelyet személyesen előnyben részesített.

A historicista talán kissé vázlatosnak tartja ezt a képet, de bizonyára elismeri, hogy nagyon hangsúlyozottan kiemeli a társadalomtudományok csaknem minden ágában megtalálható problémát.

A tudós kijelentései és a társadalmi élet közti kölcsönhatás szinte kivétel nélkül olyan helyzeteket teremt, amelyekben az ilyen kijelentéseknek nemcsak az igazságát kell fontolóra vennünk, hanem tényleges hatásukat is a jövőbeli fejleményekre. A társadalomtudós törekedhet arra, hogy megjelje az igazságot, de ugyanakkor mindig meghatározott befolyást gyakorol a társadalomra. Az a tény viszont, hogy kijelentései *igenis* befolyásolnak, lerombolja objektivitásukat.

Mindeddig feltételeztük, hogy a társadalomtudós valóban arra törekszik, hogy megjelje az igazságot, és csakis az igazságot. Ám a historicista rá fog mutatni arra, hogy már e vázlat is felszínre hozza a feltételezésünkben rejlő nehézséget. Ugyanis ahol a részrehajlás és az érdek ilyen befolyást gyakorolhat a tudományos elméletek és előrejelzések tartalmára, ott fölöttébb kétséges az elfogultság behatárolása és kiküszöbölése. Tehát nem okoz túlságosan nagy meglepetést, ha azt látjuk, hogy a társadalomtudományokban vajmi kevés van meg abból az objektív és ideális igazság utáni kutatásból, amellyel a fizikában találkozhatunk. A társadalomtudományokban várhatóan éppen annyi irányzatot találunk, amennyi a társadalmi életben jelentkezik; ahány álláspont, annyi érdek. Fölmerül a kérdés, hogy vajon ez a historicista érv nem vezet-e egyfajta extrém relativizmushoz, mely az objektivitást — az igazság eszméjével együtt — alkalmazhatatlannak tartja a társadalomtudományokban, ahol is egyedül a siker — a politikai siker — a döntő.

Ezeket az érveket szemléltetendő a historicista rámutat arra, hogy valahányszor csak kialakul egy irányzat a társadalmi fejlődés valamelyik korszakában, várhatóan fellelhetjük a szociológiai elméleteket is, amelyek befolyásolják ezt a fejlődést. A társadalomtudományok tehát bábáskodhatnak az új korszakok születésénél is, de konzervatív érdekek szolgálatában a fenyegető társadalmi változások visszafogását is segíthetik.

Ez a felfogás felveti azt a lehetőséget, hogy úgy elemezzük és magyarázzuk a különböző szociológiai tanok és iskolák közti eltéréseket, hogy az adott történelmi korszakban uralkodó részrehajlásokkal vagy érdekekkel kapcsoljuk össze őket (ezt a megközelítést olykor „historizmus”-nak nevezik — nem tévesztendő össze azzal, amit „historicismus”-nak nevezek), vagy pedig úgy, hogy politikai, gazdasági vagy osztályérdekekkel való összefüggésüket vizsgáljuk (ezt a megközelítést olykor „tudásszociológia”-nak nevezik).

7. Holizmus

Még mélyebb oka is van annak, véli a legtöbb historicista, amiért a természettudományok módszerei nem alkalmazhatók a társadalomtudományokban. Úgy érvelnek, hogy a szociológia — mint az összes „biológiai” tudomány, azaz minden olyan tudomány, amely élőlényekkel foglalkozik — nem járhat el atomisztikusan, hanem csakis a mostanában „holistá”-nak nevezett módon. A szociológia objektumait, a társadalmi csoportokat ugyanis sohasem szabad személyek pusztá halmazának tekinteni. A társadalmi csoport *több*, mint tagjainak pusztá összege, és *több*, mint azoknak a merőben személyes viszonyoknak a pusztá összege, amelyek egy adott időpontban tagjai között fennállnak. Ez könnyűszerrel belátható már egy három tagot számláló, egyszerű társaságon is. Az *A* és *B* által alapított társaság jellegében lesz eltérő attól, amelynek ugyanazok a tagjai, de *B* és *C* alapította. Ez kellőképpen szemlélteti, mire is gondolunk, ha azt mondjuk, hogy bármely csoportnak megvan a maga *történelme*, s hogy struktúrája nagymértékben függ történelmétől (lásd az „Újdonság” c. fejezetben). A csoport minden nehézség nélkül sértetlenül megőrizheti jellegét, még ha elveszíti is néhány kevésbé fontos tagját. Sőt, akár az is elképzelhető, hogy a csoport még akkor is sokban megőrzi eredeti jellegzetességeit, ha az *összes* alapító tag helyébe mások lépnek. Ám ugyanazok a tagok, akiből adott időpontban a csoport összetevődik, fölöttébb eltérő csoportot is kialakíthattak volna, ha az eredeti csoportba való belépés helyett egy másikat alapítottak volna. A tagok személyisége jelentősen befolyásolhatja a csoport történelmét és struktúráját, de

a csoportnak ettől függetlenül saját történelme és struktúrája lesz, s ez jócskán befolyásolja a tagok személyiségét is.

Minden társadalmi csoportnak megvannak a maga tradíciói, intézményei, rítusai. A historicizmus szerint a csoport történelmét, tradícióit és intézményeit kell tanulmányoznunk, hogy megérthessük és megmagyarázhassuk jelenlegi állapotát, s ha meg akarjuk érteni és talán előrelátni jövőbeli fejlődését.

A társadalmi csoportok holista jellege, vagyis az a tény, hogy a magyarázat során sohasem elegendő tagjaik pusztá halmazát tekintetbe venni, fényt vet arra a historicista megkülönböztetésre, amely szembeállítja a fizikában felmerülő újdonságot, az önmagukban egyáltalán nem új elemek és tényezők újszerű csoportosítását vagy elrendezését, a társadalmi életben jelentkező, valódi újdonsággal, mely nem vezethető vissza pusztán az elrendezés újszerűségére. Ha ugyanis a társadalmi struktúrák általában véve nem magyarázhatók mint részek vagy tagjaik csoportosításai, akkor ezzel a módszerrel bizonyosan lehetetlen új társadalmi struktúrák magyarázatára vállalkozni.

Másfelől viszont — bizonygatja a historicizmus — a fizikai struktúrák magyarázhatók részek pusztá „konstellációjaként” vagy összegeként, geometriai elrendeződésükkel együtt. Vegyük példának a Naprendszert! Történetének tanulmányozása kétségtelenül rejt magában érdekességeket, és a kutatás akár új fénybe is állíthatja jelenlegi helyzetét, de tudjuk, hogy ez az állapot — bizonyos értelemben — független a rendszer történelmétől. A rendszer struktúráját, jövőbeli mozgását, fejlődését teljesen meghatározza tagjainak jelenlegi konstellációja. Amennyiben valamely időpontban adott tagjainak viszonylagos pozíciója, tömege és impulzusmomentuma, ezzel tökéletesen adott a rendszer jövőbeli mozgása is. Nincs szükségünk további ismeretekre, affélékre, hogy melyik bolygó idősebb, vagy hogy melyik került kívülről a rendszerbe: a struktúra története, még ha érdekes is, semmivel sem járul hozzá viselkedésének, mechanizmusának és jövőbeli fejlődésének megértéséhez. Nyilvánvaló, hogy a fizikai rendszerek ebben a tekintetben igencsak eltérnek bármely társadalmi struktúrától; az utóbbit képtelenség megérteni, jövőjét előrejelezni történelmének gondos tanulmányozása nélkül, még ha kimerítő ismereteink volnának is pillanatnyi „konstellációjáról”.

Ezek a latolgatások erősen azt sugallják, hogy szoros kapcsolat van a historicizmus és a társadalmi struktúrák úgynevezett *biológiai vagy organikus elmélete* között — ez az elmélet a társadalmi csoportokat az élő szervezetekkel vont analógiák segítségével értelmezi. S valóban, a holizmust többnyire kimondottan a biológiai jelenségek jellemzőjének tartják, a holista megközelítést pedig pótolhatatlannak, mert az egyes organizmusok története igencsak befolyásolja viselkedésüket. A historicizmus holista érvei tehát alkalmasak a társadalmi csoportok és az élő szervezetek közti hasonlóság kihangsúlyozására, bár nem szükségképpen vezetnek a társadalmi struktúrák biológiai elméletének elfogadásához. S hasonlóképpen, a *csoportszellemnek* mint a *csoporttradíciók* hordozójának létezéséről alkotott ismert elmélet — jóllehet nem feltétlenül része a historicista érvelésnek — szorosan kötődik a holista nézetekhez.

8. Intuitív megértés

Mindeddig főként a társadalmi élet néhány jellegzetes aspektusával foglalkoztunk, az újdonsággal, komplexitással, organikussággal, holizmussal, valamint azzal a móddal, ahogy történelme korszakokra bomlik: olyan aspektusokkal, amelyek a historicizmus szerint a fizika szokványos módszereit alkalmazhatatlanná teszik a társadalomtudományokban. Ezért vélik úgy, hogy a társadalom tanulmányozásában a történeti módszernek kell elsőbbséget biztosítanunk. A historicizmus antinaturalista felfogásának része, hogy a különböző társadalmi csoportok történelmének intuitív megértésére kell törekednünk, s ez a nézet olykor módszertani tétellé emelkedik, amely könnyen köthető a historicizmushoz, bár nem mindig kapcsolódik össze vele.

A szóban forgó tétel szerint a társadalomtudományok tulajdonképpeni módszere — a természettudományok módszerével szemben — a társadalmi jelenségek belső megértésére épül. E tételről szólva rendszerint a következő szembeállítások és ellentétek kapnak hangsúlyt. A fizika célja az, hogy kauzális magyarázatot adjon, a szociológiáé pedig az, hogy a szándékot és a jelentést megértse. A fizika az események szabatos és kvantitatív magyarázatát nyújtja matematikai megfogalmazásban. A szociológia egy-egy történelmi

fejlődést kvalitatívabb fogalmakban igyekszik megérteni, példának okáért ilyenek az egymással ütköző tendenciák és célok, a „nemzeti karakter” vagy a „korszellem”. Ez az, amiért a fizika induktív általánosításokat állíthat föl, míg a szociológia a beleérző képzeletre kénytelen szorítkozni. És ez ad választ arra is, hogy a fizika miért juthat el egyetemesen érvényes egyöntetűségekhez, miért magyarázhatja a partikuláris eseményeket ilyen egyöntetűségek előfordulásaiként, miközben a szociológia kényszerűen beéri azzal, hogy intuitív módon megéri az egyedi eseményeket és ezek szerepét az egyes partikuláris szituációkban, melyek különböző érdekek, tendenciák és sorsok harcából bontakoznak ki.

Azt javaslom, hogy különböztessük meg az intuitív megértés három változatát. Az első szerint egy társadalmi eseményt akkor értettünk meg, ha az azt létrehozó erők fogalmaival elemeztük, vagyis ha ismerjük a cselekvő egyéneket és csoportokat, szándékaikat és érdekeiket, valamint a hatalmat, mellyel bírnak. Az egyének és csoportok cselekvéseit céljaikkal összefüggésben értelmezzük — ahogy valóságos vagy legalábbis képzelt előnyökre törnek. A szociológia módszere e megfontolások szerint bizonyos célok elérésére irányuló racionális vagy irracionális tevékenységek képzeletbeli rekonstrukciója.

Tovább lép ennél a második változat. Elismeri az efféle elemzés szükségességét, kivált az egyéni cselekvések vagy csoporttevékenységek megértésében. De kiemeli, hogy a társadalmi élet megértéséhez ennél többre van szükség. Ha meg akarjuk érteni valamely társadalmi eseményt, mondjuk, egy politikai akció jelentését, akkor nem elégséges, ha teleologikusan megértjük, hogyan és miért következett be. Meg kell értenünk jelentését, bekövetkeztének jelentőségét is. Mit értünk itt „jelentés”-en és „jelentőség”-en? Az általam vázolt második változat álláspontjáról a válasz valahogy így hangoznék: egy társadalmi esemény nemcsak kifejti bizonyos hatásokat, nemcsak kivált más eseményeket, hanem már önmagában létrejötté is széles körben megváltoztatja más események szituatív értékét. Új körülményeket teremt, ami ezen a partikuláris területen megkívánja az összes objektum és az összes cselekvés újratájolását és átértékelését. Hogy egy ilyen eseményt megítélhessünk, példának okáért egy új hadsereg toborzását valamelyik országban, ahhoz az intenciók, érdekek stb. elemzése

szükséges, de tökéletesen nem érthetjük meg e lépés jelentését vagy jelentőségét, ha egyúttal nem vizsgáljuk szituatív értékét is. A szomszédos országok katonai ereje, ami addig az időpontig, mondjuk, bőségesen elegendő volt a határok védelmére, a következőkben már elégtelenné válhat. Tehát a *társadalmi szituáció* egésze megváltozhatott még azelőtt, mielőtt bármi további tény-szerű — akár fizikai, akár pszichológiai — változás beállott volna; a helyzet ugyanis megváltozhatott már jóval azelőtt, mielőtt a változást bárki is észlelte volna. Ahhoz tehát, hogy megértsük a társadalmi életet, túl kell lépnünk a tényszerű okok és hatások, azaz a motívumok, érdekek és cselekvések kiváltotta reakciók elszigetelt vizsgálatán: minden eseményt az egészen belül játszott jellegzetes szerepe alapján kell megérteni. Egy esemény az egészre gyakorolt hatásából meríti jelentőségét, melyet így részint az egész determinál.

Még tovább lép az intuitív megértés tételének harmadik változata, miközben minden tekintetben elfogadja az első és a második változat által mondottakat. Azt tartja, hogy a társadalmi események jelentésének vagy jelentőségének megértése többet követel keletkezésük, hatásaik és szituatív értékük feltárásánál. Ezen az elemzésen túlmenően szükség van az alapjukul szolgáló, korszakos objektív történelmi trendek és tendenciák (bizonyos tradíciók vagy erők felemelkedése, illetve hanyatlása) vizsgálatára is, valamint annak elemzésére, hogy az adott esemény mennyiben járult hozzá a szóban forgó trendet kibontakoztató történelmi folyamathoz. A Dreyfus-ügy tökéletes megértése például kialakulásának, hatásainak és szituatív értékének elemzésén túl megkívánja annak belátását is, hogy felszínre hozta két történelmi tendencia összecsapását: a demokratikus és az autokratikus, a haladó és a reakciós erők harcát a Francia Köztársaság fejlődésében.

A történelmi trendek vagy tendenciák szerepének kiemelése az intuitív megértés módszerének e harmadik változatát olyan álláspontként mutatja be, amely bizonyos fokig sugallja a különböző korszakokat összekapcsoló *analógiás következtetés* alkalmazását. Jóllehet tökéletesen látja a történelmi korszakok bensőleg eltérő voltát és a társadalmi fejlődés különböző korszakaiban bekövetkező események valódi önisméltlésének lehetetlenségét, azt mégis elismerheti, hogy hasonló tendenciák uralkodóvá válhatnak a

különböző — meglehet egymástól igencsak távol eső — korszakokban. Ilyen hasonlóságok vagy analógiák figyelhetők meg például a Nagy Sándor előtti Görögország és a Bismarck előtti Dél-Németország között. Az intuitív megértés módszere ezekben az esetekben azt sugallja, hogy bizonyos események jelentését korábbi korszakokból vett hasonló eseményekkel összemérve kell megadnunk, ami segítségünkre lehet az új fejlemények előrevetítésében — sohasem feledve azonban, hogy a két korszak között elkerülhetetlenül meglévő eltéréseket tételesen számba kell vennünk.

Ilyenformán azt látjuk, hogy a társadalmi események jelentésének megértését lehetővé tevő módszernek messze túl kell lépnie a kauzális magyarázaton. Jellegében holistának kell lennie; célja annak a szerepnek a meghatározása, amelyet az adott esemény a komplex struktúrán belül játszik — az egészen belül, mely nemcsak a kortársi részeket foglalja magában, hanem az időbeli fejlődés egymásra következő állomásait is. Ez nyomban magyarázatot ad arra is, hogy az intuitív megértés módszerének harmadik változata miért támaszkodik oly gyakran az organizmus és a csoport közti analógiákra, és miért vonzódik az afféle eszméhez, mint a kor értelme vagy szelleme, ami a forrása és vezérlője mindazoknak a történelmi tendenciáknak vagy trendeknek, amelyek kitüntetett szerepet játszanak a szociológiai események jelentésének meghatározásában.

Az intuitív megértés módszere azonban nemcsak a holizmus eszmeköréhez illik. Az újdonság historicista hangsúlyozásával is fölöttébb összhangban van, mivel az újdonság kauzálisan vagy racionálisan nem magyarázható, csak intuitív módon megragadható. A historicizmus pronaturalista tételeinek elemzésekor azt is látni fogjuk, hogy e tételeket nagyon szoros kapocs fűzi az intuitív megértés doktrínájának a történelmi tendenciákat vagy „trendeket” kiemelő „harmadik változatához”. (Lásd például 16. fejezet.)

9. Kvantitatív módszerek

Az intuitív megértés tételével kapcsolatban rendszerint hangsúlyozott szembeállítások és ellentétek közül a historicisták gyakran kiemelik az itt következőt. A fizikában, mondják, az eseményeket

szabatosan és pontosan, kvantitatív fogalmak és matematikai képletek segítségével magyarázzák. A szociológia viszont jobbra kvalitatív fogalmakban próbálja megérteni a történelmi fejlődést; például összeütköző tendenciák és célok alapján.

A kvantitatív és matematikai módszerek alkalmazhatósága elleni érvelés semmi esetre sem a historicisták kiváltsága; s valóban, ezeket a módszereket olykor még a határozottan antihistoricista beállítottságú szerzők is elutasítják. De a kvantitatív és matematikai módszerekkel szemben felhozott legmeggyőzőbb érvek némelyike élesen megvilágítja azt a nézőpontot, melyet historicizmusnak nevezek, s ezért ezeket az érveket itt fogjuk szemügyre venni.

Ha eltűnődünk a kvantitatív és matematikai módszerek iránti idegenkedéstől a szociológiában, nyomban felvetődik bennünk egy komoly ellenvetés: ez a beállítottság, úgy látszik, nem vet számot azzal a ténnyel, hogy a kvantitatív és matematikai módszereket manapság nagy sikerrel alkalmazzák egyik-másik társadalomtudományban. Ezt látva, hogyan is lehetne eltagadni használhatóságukat?

E kifogást elhárítandó, a kvantitatív és matematikai nézőpont ellenzője a historicista gondolkodásmódra jellemző érvekkel hozakodik elő.

Tökéletesen egyetértek az Önök megjegyzésével — mondhatná a historicista —, ám ennek ellenére szakadék tátong a társadalomtudományok statisztikai módszerei és a fizika kvantitatív-matematikai módszerei között. A társadalomtudományok semmi olyasmit nem ismernek, ami összevethető volna a *fizika matematikailag megfogalmazott kauzális törvényeivel*.

Példaként vegyük azt a fizikai törvényt, mely szerint (bármely adott hullámhosszúságú fény esetén) minél keskenyebb a rés, melyen a fénysugár áthalad, annál nagyobb a diffrakció szöge. Az ilyen típusú fizikai törvények a következő formát öltik: „Bizonyos feltételek között, ha A nagyság adott mértékben változik, akkor B nagyság is előre meghatározható mértékben fog változni.” Más szavakkal: e törvényfajta valamely mérhető mennyiségnek egy másiktól való függését fejezi ki, és egzakt, kvantitatív fogalmakkal rögzíti azt a módot, ahogy az egyik mennyiség a másiktól függ. A fizikának sikerült minden törvényét ebbe a formába öltöztetnie. Első lépésként az összes fizikai minőséget felcserélte kvantitatív fogalmakkal. Így például egy bizonyosfajta fény — mondjuk, a

ragyogó sárgászöld fény — kvalitatív leírását kvantitatív leírása váltotta fel: bizonyos hullámhosszúságú és intenzitású fény. A fizikai minőségek mennyiségi leírásának folyamata kétségkívül szükséges előfeltétele az oksági törvények mennyiségi megfogalmazásának a fizikában. Ez képesít minket annak magyarázatára, hogy miért éppen az történt, ami történt; ha például elfogadjuk a nyílásszélesség és a diffrakciós szög relációját leíró törvényt, akkor meg tudjuk adni a diffrakciós szög növekedésének kauzális magyarázatát azon tény alapján, hogy a nyílást csökkentettük.

A historicisták szerint a társadalomtudományokban is meg kell kísérelnünk, hogy kauzális magyarázatokat munkáljunk ki. Vállalkozhatnánk például arra, hogy az imperializmust az ipari expanzió fogalmaival magyarázzuk. Ám ha kissé eltűnődünk ezen a példán, rögtön észre vesszük, milyen reménytelen is a szociológiai törvények kifejezése kvantitatív fogalmakkal. Mert még ha ezt így valahogy átfogalmazzuk is: „A területi expanziós tendencia az iparosodás intenzitásával nő” (ami a tényeknek legalábbis érthető, bár valószínűleg *nem* hű leírása) — csakhamar be fogjuk látni, hogy nincs az a módszer, ami mérni tudná az expanziós tendenciát vagy az iparosodás intenzitását.

A kvantitatív-matematikai módszerek ellen irányuló historicista érvelést összefoglalva: a szociológus feladata az, hogy a történelem során bekövetkezett változásokat olyan társadalmi entitások felhasználásával magyarázza meg, mint amilyen például az állam, a gazdasági rendszerek vagy a kormányzati formák. Mivel nincs eszköz a kezünkben arra, hogy eme entitások minőségét kvantitatív fogalmakkal fejezzük ki, kvantitatív törvények megfogalmazására sincs mód. Következésképpen a társadalomtudományok kauzális törvényei — mármint ha léteznek egyáltalán — jellegükben merőben mások, mint a fizika törvényei, amennyiben inkább kvalitatívak, semmint kvantitatívak és matematikaiak. Ha a szociológiai törvények meghatározzák valamilyen dolog mértékét, akkor ezt csak fölöttébb határozatlan fogalmakban teszik, és még a legjobb esetben is csak nagyon durva besorolást engednek meg.

Úgy látszik, hogy minőségeket — legyenek azok akár fizikaiak, akár nem — csak intuíció révén tudunk értékelni. Az itt elemzett érvekkel ezért azokat is megtámogathatjuk, amelyeket az intuitív megértés módszere mellett hoztunk fel.

10. Esszencializmus avagy nominalizmus

A társadalmi események kvalitatív jellegének kiemelése tovább vezet minket a minőségeket leíró fogalmak státusának problémájához: az úgynevezett *univerzális problémájához*, a filozófia egyik legrégebb és legalapvetőbb kérdéséhez.

Ez a probléma, mely egyébként az egész középkoron át késhegyig menő viták forrása volt, Platón és Arisztotelész filozófiájában gyökerezik. Rendszerint tisztán metafizikai problémaként interpretálják, de a legtöbb metafizikai vitakérdéshez hasonlóan átfogalmazható úgy, hogy a tudományos módszer problémájává legyen. Itt csak a probléma módszertani vonatkozásait érintjük, de bevezetésképpen rövid kivonatát adjuk a metafizikai vitának.

Minden tudomány használ olyan terminusokat, mint amilyen az „energia”, „sebesség”, „szén”, „fehérség”, „evolúció”, „igazság”, „állam”, „humanitás” — vagyis univerzális terminusokat. Ezek megkülönböztetendők az olyan terminusoktól, mint: „Nagy Sándor”, „Halley-üstökös”, „első világháború” — vagyis a szinguláris terminusoktól vagy individuális fogalmaktól. Az efféle terminusok tulajdonnevek, címkék, melyeket a konvenció ragaszt az általuk denotált egyedi dolgokra.

A két párt között hosszú és némelykor elkeseredett vita bontakozott ki az univerzális terminusok természetéről. Az egyik fél azt tartotta, hogy az univerzális csak abban térnek el a tulajdonnevektől, hogy egyes dolgok *halmazának* vagy *osztályának* tagjai kapják név gyanánt, s nem egyetlen dolog. A „fehér” univerzális terminus például az ő szemükben nem látszott másnak, mint sok különböző dolog — hópihe, asztalterítő vagy hattyú stb. — egyetlen halmazára aggatott címkének. Ez a *nominalisták* tétele. Velük szemben a tradicionálisan „*realisták*”-nak nevezett párt áll — a név kissé félrevezető, amit az is mutat, hogy ezt a „realista” elméletet „*idealisták*”-nak is nevezték. Ezért azt javaslom, hogy ennek az antinomialista elméletnek adjunk új nevet, nevezzük „*esszencializmus*”-nak. Az esszencialisták tagadják, hogy először csokorba gyűjtenénk az egyedi dolgokat, s csak azután látnánk el őket a „fehér” címkével; inkább arról van szó, mondják, hogy minden egyes fehér dologot „fehér”-nek mondunk, mivel — mint bármely más fehér dologban — megtalálható benne egy bizonyos benső

sajátosság, nevezetesen a „fehérség”. Ezt a tulajdonságot, amelyet az univerzális terminusok denotálnak, objektumnak tekintik, ami legalább annyira megérdemli a vizsgálódást, mint maguk az egyedi dolgok. (A „realizmus” név abból az állításból eredeztethető, hogy az univerzális objektumok — például a fehérség — „reálisan” léteznek az egyes dolgok és az egyes dolgok halmazai vagy csoportjai mögött és fölött.) Vagyis úgy vélekednek, hogy az univerzális terminusok univerzális objektumokat denotálnak, ugyanúgy, ahogy a szinguláris terminusok egyedi dolgokat. Az ilyen — univerzális terminusok által deszignált — univerzális objektumokat „lényeg”-nek, „esszenciá”-nak is nevezték (Platónnál „Forma” vagy „Idea” néven találkozhatunk velük).

Az esszencializmus nem csupán elfogadja az univerzáliák (vagyis az univerzális objektumok) létezését, hanem tudományos fontosságukat is hangsúlyozza. A szinguláris objektumok, mutatnak rá, számos esetleges vonást mutatnak, s e vonások nem keltik föl a tudomány érdeklődését. Hozzunk föl erre példát a társadalomtudományokból: a pénz és a hitel iránt érdeklődő közgazdászok nem sokat törődnek azokkal a partikuláris formákkal, amelyekben az érték, bankjegyek vagy csekkek megjelennek. A tudománynak félre kell söpörnnie az esetleget, és be kell hatolnia a dolgok lényegébe. De bármiről legyen is szó, annak lényege mindig valami univerzális.

A legutóbbi megjegyzések a metafizikai probléma néhány módszertani következményét jelzik. Az a módszertani kérdéskör azonban, amelyet most szándékozom elemezni, valójában a metafizikai kérdéskörtől elszakítva is szemügyre vehető. Ezt az utat fogom bejárni, s így elkerülhetjük az univerzális és szinguláris objektumok létezésének és különböző voltának kérdését. Kizárólag a tudomány céljait és eszközeit fogjuk tárgyalni.

Annak a gondolkodói irányzatnak, amelyre a *módszertani esszencializmus* elnevezést javasoltam, Arisztotelész vetette meg az alapjait, aki azt tanította, hogy a tudományos kutatásnak be kell hatolnia a dolgok lényegébe, hogy magyarázhassa azokat. A módszertani esszencialisták tudományos kérdéseiket gyakorta fogalmazzák ilyen formában: „Mi az anyag?” vagy „Mi az erő?”, „Mi az igazság?” — miközben azt hiszik, hogy az ilyen kérdésekre adott kimerítő válasz, mely feltárja e terminusok valóságos vagy

lényegi jelentését és ezáltal az általuk denotált lényegeket valóságos vagy igazi természetét, legalábbis szükséges előfeltétele a tudományos kutatásnak, ha nem éppen fő feladata. A *módszertani nominalisták* ezzel szemben így teszik fel kérdéseiket: „Hogyan viselkedik ez és ez az anyag?”, vagy „Hogyan mozog más testek hatására?” A módszertani nominalisták ugyanis a tudomány kizárólagos feladatának azt tartják, hogy leírja a dolgok viselkedésének mikéntjét, és azt indítványozzák, hogy vezessünk be új terminusokat, amikor csak szükségét érezzük, vagy definiáljunk újra régi terminusokat, valahányszor csak kedvünkre van ezt tenni, miközben eredeti jelentésüket bátran elhanyagolhatjuk. *A szavakat* ugyanis pusztán *a leírás hasznos eszközének* tekintik.

Többnyire elismerik a módszertani nominalizmus győzedelmes voltát a természettudományokban. A fizikát például nem érdekli az atom vagy a fény lényege, de nagy szabadsággal használja ezeket a szavakat bizonyos fizikai megfigyelések magyarázatára és leírására, illetve néhány fontos és bonyolult fizikai struktúra megnevezésére. Ugyanez a helyzet a biológiában. A filozófusok persze követelhetik azt a biológusoktól, hogy oldják meg a „Mi az élet?” vagy a „Mi az evolúció?” problémáit, esetleg néhányan még hajlandók is eleget tenni e felhívásnak. Mindazonáltal a tudományos biológia összességében eltérő problémákkal bajlódik, és elfogadott magyarázó és leíró módszerei sokban hasonlatosak a fizikában használtakhoz.

Így azt várnánk, hogy a társadalomtudományokban a módszertani naturalisták a nominalizmus, az antinaturalisták pedig az esszencializmus szószólóiként lépnek föl. A dolog viszont úgy áll, hogy az esszencializmus itt látszólag elvitathatatlanul nyeregben van, és még csak valóban erélyes ellenállással sem kell számolnia. Következésképpen azt sugallják, hogy *míg a természettudományok módszere alapvetően nominalista, addig a társadalomtudományoknak a módszertani esszencializmust kell elfogadniuk.*² Úgy érvelnek, hogy a szociológia feladata az olyanforma társadalmi entitások megértése és magyarázata, mint az állam, a gazdasági

² Lásd K. Popper: *The Open Society and its Enemies*. London, 1945; átdolgozott kiadás: Princeton, 1950. 3. fej. iv szakasz, különösen 30. jegyzet, valamint 11. fej. ii szakasz. (A továbbiakban: *The Open Society*.)

cselekvés, a társadalmi csoport stb., és ezt véghezvinni csak a lényegükbe való behatolás által lehetséges. Minden fontos társadalmi entitás leírása univerzális terminusokat előfeltételez, és új terminusok tetszőleges bevezetése, ahogy azt a természettudományokban oly sikeresen művelik, oktalanság volna. A társadalomtudomány feladata az effajta entitások világos és pontos leírása, azaz a lényeges megkülönböztetése az esetlegestől; s ez megköveteli lényegük ismeretét. „Mi az állam?” és „Mi a polgár?” (Arisztotelész ezeket a kérdéseket tekintette *Politikája* alapproblémájának), vagy „Mi a hitel?”, „Mi a lényegi eltérés a pap és a szektárius között (vagy az egyház és a szekta között)?” — nemcsak helyénvaló kérdések ezek, hanem pontosan olyanfélék, amelyekre a szociológiai elméletek tudnak válaszolni.

Bár a historicisták eltérhetnek egymástól az ebben a metafizikai kérdéskörben tanúsított magatartásukat és a természettudomány módszertanáról formált véleményüket tekintve, nyilvánvaló, hogy amennyiben a társadalomtudomány módszertanáról van szó, a nominalizmussal szemben hajlanak az esszencializmussal való társulásra. S csakugyan, az általam ismert historicisták zömére ez a beállítódás jellemző. De érdemes eltűnődni azon, hogy ez vajon kizárólag a historicizmus általános antinaturalista tendenciájának tudható-e be, vagy pedig vannak sajátos historicista érvek, amelyek módszertani esszencializmusra ösztönözhetnek.

Legelőször is világos, hogy ebben a kérdéskörben is szerephez jut a kvantitatív módszerek társadalomtudományi alkalmazásával szemben fölhozott érv. A társadalmi események kvalitatív jellegének hangsúlyozása az intuitív megértés kiemelésével együtt (a pusztá leírással szembeállítva) az esszencializmushoz szorosan kapcsolódó beállítódást jelez.

Vannak persze más érvek is, a historicizmusra jellemzőbbek, amelyek olyan gondolatirányt követnek, ami manapság ismerősen cseng az olvasó előtt. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy ezek gyakorlatilag ugyanazok az érvek, amelyek — Arisztotelész szerint — Platón a lényegről szóló első teória kialakítására készítették.)

A historicizmus nyomatékosan hangsúlyozza a változás fontosságát. Mármost minden változás során — érvelne a historicista — kell lennie valaminek, ami változik. Még ha semmi sem marad változatlan, akkor is azonosítanunk kell tudni a megváltozottat,

hogy egyáltalán változásról beszélhessünk. Ez viszonylag könnyen elintézhető a fizikában. A mechanikában például minden változás fizikai testek mozgása, azaz tér-időbeli változás. A társadalmi intézmények iránt mélyen érdeklődő szociológia azonban komolyabb nehézségekkel találja szembe magát, hiszen az efféle intézményeket nem egykönnyen lehet azonosítani, ha változásokon mentek keresztül. Egyszerű leíró értelemben egy változás *előtti* intézményt lehetetlen ugyanannak tekinteni, amivé a változás *után* lett; a leírás szempontjából gyökeresen eltérőek lehetnek. Az angliai kormányzat kortárs intézményeinek naturalista leírása például úgy mutatná be ezeket, mint amelyek teljesen eltérnek a négy évszázaddal korábbi intézményektől. Mégis elmondhatjuk, hogy amennyiben van *kormányzat*, annyiban az *lényegileg* azonos önmagával, még ha időközben számottevően megváltozott is. A modern társadalomban betöltött funkciója *lényegileg* azonos azzal, amit korábban látott el. Bár aligha őrzött meg bármit is a leírható vonásokból, az intézmény megtartotta *lényegi* identitását, megengedve számunkra, hogy az egyik intézményt a másik megváltozott formájának tekintsük: a társadalomtudományokban nem beszélhetünk változásról vagy fejlődésről anélkül, hogy ne tételeznénk föl eleve valamilyen változatlan lényeget, s hogy ezért ne a módszertani esszencializmussal összhangban járnánk el.

Nyilvánvaló persze, hogy néhány szociológiai terminust — depresszió, infláció, defláció stb. — tisztán nominalista szellemben vezettek be. De még ha így volt is, nem őrizték meg nominalista jellegüket. Ahogy változnak a feltételek, csakhamar találkozhatunk olyan társadalomtudósokkal, akik nem tudnak egyezsége jutni abban, hogy bizonyos jelenségek valóban inflációra utalnak-e, avagy sem, tehát a pontosság kedvéért szükségessé válhat az infláció lényegi természetének (vagy lényegi jelentésének) kifürkészése.

Így minden társadalmi entitásról elmondhatjuk, hogy „ami a *lényeg*et illeti, az bármely helyen és bármely formában jelen lehet, és hasonlóképpen változhat, miközben ténylegesen változatlan marad, vagy változhatna másképpen is, mint ahogyan ténylegesen teszi” (E. Husserl). A lehetséges változások mértéke *a priori* nem korlátozható. Lehetetlenség megmondani, hogy a társadalmi entitás miféle változásnak képes még ellenállni és mégis ugyanannak megmaradni. Egyes jelenségek bizonyos álláspontokról tekintve

esetleg lényegileg eltérők, míg más álláspontokról tekintve lényegileg azonosak.

Az imént felhozott historicista érvekből az következik, hogy a társadalmi fejlődés pőre leírása lehetetlen, illetőleg az, hogy a szociológiai leírás sohasem lehet nominalista értelemben vett tiszta leírás. S ha a szociológiai leírás nem nélkülözheti a lényegyet, akkor a társadalom fejlődésének elmélete még kevésbé boldogulhat nélküle. Hiszen ki merné tagadni, hogy az olyan problémák, mint egy-egy társadalmi korszak jellegzetes vonásainak meghatározása és magyarázata, beleértve ennek feszültségét, belső tendenciáit és trendjeit, megghiúsítanak mindenfajta próbálkozást a nominalista módszerek alkalmazására?

A módszertani esszencializmus ezért építhet arra a historicista érvre, amely Platónt a metafizikai esszencializmus felé terelte, vagyis arra a Hérakleitosztól származó érvre, hogy a változó dolgok mindegyre kibújnak a racionális leírás alól. Ezért a tudomány vagy a tudás eleve feltételez valamit, ami nem változik, hanem azonos marad önmagával — a lényegyet. A *történelem*, vagyis a változás leírása, és a *lényeg*, vagyis ami a változásban változatlan marad, korrelatív fogalmaknak tűnnek fel. De ennek a korrelációnak egy másik oldala is van: bizonyos értelemben a lényeg szintén eleve feltételezi a változást és így a történelmet. Mert ha egy dolognak a változásban azonosan vagy változatlanul megmaradó princípiuma az maga a lényege (eszméje, formája, természete vagy szubsztanciája), akkor azok a változások, amelyeket a dolog elszenved, fényt vetnek a dolog — s így lényege — különböző oldalaira, aspektusaira vagy lehetőségeire. A lényeg ennek megfelelően úgy interpretálható, mint a dolgokban benne rejlő potenciák összege vagy forrása, a változások (vagy mozgások) pedig úgy, mint lényegük rejtett potenciáinak megvalósulása vagy kibontakozása. (Arisztotelésztől származó elmélet.) Következésképpen a dolog, azaz változatlan lényege csakis *változásain keresztül* ismerhető meg. Ha például egy tárgyról azt akarjuk megtudni, hogy aranyból készült-e, akkor mechanikai vagy kémiai próbának vetjük alá, tehát megváltoztatjuk, és ezáltal kibontakoztatjuk néhány rejtett potenciáját. S ugyanígy, egy ember lényege — személyisége — csak úgy ismerhető meg, ahogy kibontakozik életrajzából. A szociológiára alkalmazva ezt az elvet, arra a következtetésre jutunk, hogy egy társadalmi

csoport lényege vagy valódi jellege egyedül történelmében jelenhet meg és válhat ismertté. Ám ha a társadalmi csoportok csakis történelmük által válhatnak ismertté, úgy a leírásokhoz használt fogalmaknak is történeti fogalmaknak kell lenniük; s valóban, az olyan szociológiai fogalmakat, mint a japán *állam*, az olasz *nemzet* vagy az árja *faj*, aligha lehet másnak tekinteni, mint a történelem tanulmányozására alapozott fogalmaknak. Ugyanez érvényes a társadalmi *osztályokra* is: a *burzsoáziát* például csakis történelmével tudjuk definiálni: az az osztály, amely az ipari forradalom sodrában került hatalomra, amely félreállította a feudális urakat, amely küzd a proletariátus ellen és legyőzetik általa stb.

Az esszencializmus bevezethető azon a jogcímen, hogy eszközt ad kezünkbe a változó dolgokban rejlő azonosság fölfedéséhez, ellentétként viszont néhány igencsak hatásos érvet szolgáltat azon tétel alátámasztására, hogy a társadalomtudományoknak el kell fogadniuk a történeti módszert s ezzel együtt — mondhatni — a historicizmus tételeit is.

II. A historicizmus pronaturalista tételei

Jóllehet a historicizmus alapvetően antinaturalista beállítottságú, semmi esetre sem idegen tőle az a gondolat, hogy a természet- és társadalomtudományok módszereinek van közös eleme. Ez a vélekedés azon nyugszik, hogy a historicista rendszerint elfogadja azt a nézetet (melyet tökéletesen osztok magam is), hogy a szociológia — a fizikához hasonlóan — a tudásnak olyan ága, amely egyszerre *elméleti* és *empirikus*.

Elméleti tudományról szólva arra gondolunk, hogy a szociológia elméletekre vagy (felfedezni vágyott) egyetemes törvényekre támaszkodva az események *magyarázatára* és *előrejelzésére* hivatott. *Empirikus* szociológiát említve pedig arra gondolunk, hogy háttérben tapasztalatok állnak, hogy az általa magyarázott és előre jelzett események *megfigyelhető* tények, s hogy valamely előterjesztett elmélet elfogadását vagy elvetését a *megfigyelés* dönti el. Ha a fizika sikeréről beszélünk, előrejelzéseinek sikere jár fejünkben: és előrejelzéseinek sikeréről elmondható, hogy az egyet jelent a fizika törvényeinek tapasztalati megerősítésével. Ha a szociológia viszonylagos sikerességét szembeállítjuk a fizika sikerességével, akkor feltételezzük, hogy a szociológia sikere alapján véve szintűgy előrejelzéseinek helyességén múlik. Ebből pedig az következik, hogy bizonyos módszereket — a törvényeken alapuló előrejelzést, a törvények tesztelését megfigyelés által — egyaránt alkalmaznak a fizikában és a szociológiában.

Tökéletesen egyetértek ezzel a nézettel, mégpedig annak ellenére, hogy a historicizmus egyik alapvető feltételezésének tekintem. De nem érthetek egyet e nézet részletesebb kifejtésével, amely számos, a

következőkben vázolandó gondolathoz vezet. Első pillantásra ezek a gondolatok az itt körvonalazott általános nézet egyenes következményeinek tűnhetnek fel. Ám valójában más feltételezéseket is magukban foglalnak, nevezetesen a historicizmus antinaturalista tételeit, vagy még közelebbről: a *történelmi törvények vagy trendek* tételét.

11. Egybevetés a csillagászzal. Hosszú távú és átfogó előrejelzések¹

Néhány modern historicistában mély nyomokat hagyott a newtoni elmélet sikere, kivált az, hogy jó előre képes prognosztizálni a bolygók állását. A *hosszú távú prognózisok* lehetősége — vélekedtek — ezáltal kész tényé vált, megmutatván, hogy a régi álmok, a távoli jövőt kifürkésző prófécia nem lépi túl az emberi szellem határait. A társadalomtudományoknak is éppen ilyen magasra kell törniük. *Ha a csillagász előre tudja jelezni a fogyatkozásokat, miért is volna reménytelen vállalkozás a szociológus számára a forradalmak előrejelzése?*

Noha e magaslatokra kell törnünk, sohasem feledhetjük, fogja bizonygatni a historicista, hogy a társadalomtudományok nem remélhetik — s nem is szükséges arra törekedniük —, hogy a csillagászati prognózis pontosságát elérjék. A társadalmi események egzakt tudományos kalendáriuma, ami fogható volna, mondjuk, a Navigációs Almanachhoz, logikailag lehetetlen, ahogy azt (az 5. és 6. fejezetben) már kimutattuk. S még ha a társadalomtudományok előre jelezhetnék is a forradalmakat, az előrejelzés sohasem lehetne egzakt — a részleteket és az időzítést illetően jócskán maradna bizonytalanság.

A historicisták belátják, sőt kiemelik a szociológiai előrejelzések hiányosságait, a részletek elnagyoltságát és a pontatlanságot, mégis úgy vélekednek, hogy az efféle prognózisok hordereje és jelentősége e fogyatékoságoknál többet nyom a latban. A hiányosságok főként a társadalmi események komplexitásából, kölcsönös egymásra hatásukból és a szociológiai fogalmak kvalitatív jellegéből fakad-

¹ Egy hosszabb bekezdés helyére került ez a két első fejezet, mely 1944-ben papírhány miatt kimaradt.

nak. S jóllehet a társadalomtudomány megsínyli e homályosságot, kvalitatív fogalmai olykor mégis az értelem bizonyos gazdagságával és átfogó voltával ajándékozzák meg. Elég néhány fogalmat felidézni: „kulturális összeütközés”, „szolidaritás”, „urbanizáció”, „hasznosság”. Azt javaslom, hogy azokat a hosszú távú előrejelzéseket, amelyek bizonytalanságát kiegyenlíti hatósugaruk és jelentőségük, nevezzük „*átfogó előrejelzés*”-nek vagy „*átfogó prognózis*”-nak. A historicizmus szerint a szociológiának ilyen előrejelzésekre kell vállalkoznia.

Bízást állítható, hogy ezek az átfogó prognózisok — széles skálán mozgó, meglehetősen bizonytalan és hosszú távú előrejelzések — néhány tudományban valóra válhatnak. A csillagászat számos példával szolgál a fontos és meglehetősen sikeres átfogó előrejelzésekre. Gondoljunk a napfolttevékenységnek a periodicitási törvényre alapozott előrejelzésére (ami a klimatikus változások szempontjából jelentős) vagy a felső atmoszféra napi és évszakok szerinti változásainak prognosztizálására (ami a rádiózásban játszik szerepet). Ezek az előrejelzések annyiban emlékeztetnek a fogatkozások előrejelzéseire, amennyiben viszonylag távoli jövőre vonatkoznak, és annyiban térnek el tőlük, amennyiben többnyire csupán statisztikai jellegűek, és csak kevéssé egzaktak, ami a részleteket, az időzítést és az egyéb vonásokat illeti. Mint látjuk, az átfogó előrejelzések önmagukban talán nem haszontalanok, és ha a társadalomtudományok egyáltalán képesek hosszú távú előrejelzések megtételére, akkor eléggé világos, hogy azok nem lehetnek mások, csak az itt leírt átfogó prognózisok. Másfelől viszont a historicizmus fentebb vázolt antinaturalista tételeiből az következik, hogy a társadalomtudományok *rövid távú előrejelzései* óriási hátránnyal indulnak. Az egzaktság hiánya végzetesen hat rájuk, mivel valós természetük szerint csupán a részletekkel foglalkoznak, a társadalmi élet jelentéktelenebb vonásaival, lévén rövid korszakokra korlátozottak. De hát a részletek részletekben pontatlan előrejelzése igencsak haszontalan. Tehát ha egyáltalán érdekelték vagyunk a társadalmi előrejelzésekben, akkor — a historicizmus szerint — egyedül az átfogó prognózisok (melyek egyúttal hosszú távú prognózisok is) maradnak meg számunkra, nemcsak mint lenyűgöző vállalkozások, hanem mint tényszerűen az egyetlen megkísérelni érdemes előrejelzések.

12. A megfigyelési bázis

Bizonyos értelemben véve valamely nem-kísérleti megfigyelési bázis a tudományban mindig „történeti” jellegű. Éppenséggel ugyanez mondható el a csillagászat megfigyelési bázisáról. A csillagászat alapjául szolgáló tények az obszervatórium jegyzőkönyvében lelhetők föl; bejegyzések ezek, melyek tájékoztatnak bennünket például arról, hogy ekkor és ekkor (nap, óra, perc) X. Y. úr a Merkúr bolygót bizonyos állásban megfigyelte. Röviden: „időrendi eseményjegyzék”, a megfigyelések krónikáját kapjuk kezünkbe.

S hasonlóképpen, a szociológia megfigyelési bázisa is csak események, nevezetesen politikai vagy társadalmi történések krónikájaként állhat előttünk. A társadalmi életben lezajlott politikai vagy más fontos történések eme krónikáját szokás „történelemnek” nevezni. A történelem ebben a leszűkített értelemben alapja a szociológiának.

Nevetséges volna tagadni e szűk értelemben vett történelemnek mint a társadalomtudományok empirikus bázisának fontosságát. Ám a historicizmus egyik jellegzetes állítása, mely szorosan összefonódik a kísérleti módszer alkalmazhatóságának tagadásával, úgy hangzik, hogy a szociológia *kizárólagos* forrása a politika és a társadalom története. A historicista képzetében tehát a szociológia olyan elméleti és empirikus tudományágként jelenik meg, melynek empirikus bázisa egyes egyedül a történelem tényeinek krónikája, s melynek célja — lehetőség szerint átfogó — előrejelzések kimunkálása. S így nyilvánvaló, hogy *ezeknek az előrejelzéseknek egyben történetieknek kell lenniük*, mivel tapasztalati ellenőrzésüket, igazolásukat vagy cáfolatukat a jövő történészeire kell hagynunk. A szociológus feladata ezért, ahogy a historicista látja, átfogó történeti előrejelzések megtétele és ellenőrzése. Egyszóval a historicista azt állítja, hogy *a szociológia elméleti történettudomány*.

13. Társadalmi dinamika

A társadalomtudományok és csillagászat analógiája tovább mélyíthető. A csillagászatnak az az ága, melyet a historicista rendszerint maga elé képzel: az égi mechanika, a dinamikára épül,

az erők által determinált mozgások elméletére. A historicisták gyakran aláhúzzák, hogy a szociológiának — hasonló módon — a társadalmi dinamikára kellene épülnie, azaz a társadalmi (vagy történelmi) erők által determinált társadalmi mozgások elméletére.

A fizikus tudja, hogy a statika csupán kivonat a dinamikából: vagyis annak az elmélete, hogy bizonyos körülmények között miért nem történik semmi, azaz miért nincs változás, s ezt az egymás ellen ható erők egyenlő voltával magyarázza. Másfelől viszont a dinamika az általános esettel foglalkozik, azaz egyenlő vagy egyenlőtlen erőkkel, ezért olyan elméletként jellemezhető, amely magyarázatot ad arra, hogyan és miért történik valami. Tehát csak a dinamika nyújthatja számunkra a mechanika valóságos, egyetemesen érvényes törvényeit; mert a természet folyamat, mozgásban van, változik és fejlődik — jóllehet olykor csak lassacskán, amiért is a fejlődés megfigyelése körülményes lehet.

A dinamika ezen felfogása és a szociológiáról formált historicista vélekedés között meglévő analógia nyilvánvaló, nincs szükség további kommentárra. Ám a historicista alighanem azt bizonygatná, hogy az analógia gyökerei mélyebbre nyúlnak. Példának okáért kijelentené, hogy a szociológia — ahogy a historicizmus elképzeli — rokona a dinamikának, lévén az lényegileg kauzális elmélet; a magyarázat pedig általában annak a magyarázata, hogy bizonyos dolgok hogyan és miért történtek meg. Az efféle magyarázat voltaképpen mindig tartalmaz történelmi elemet. Ha megkérdezünk valakit, akinek eltört a lába, hogy s mint történt, várhatóan elbeszéli a baleset történetét. S még inkább szükség van az események okainak történelmi vizsgálatára az elméleti gondolkodásban, különösen az előrejelzést lehetővé tevő elméletek esetében. A historicista szerint a történelmi jellegű kauzális elemzés szükségességének jellegzetes példája a háború eredetének vagy lényegi okainak problémája.

A fizika kauzális magyarázatai a közreható erők meghatározásán, azaz a dinamikán alapulnak, és a historicista úgy véli, hogy ugyanezt kell megkísérelnie a szociológiának is. Elemeznie kell azokat az erőket, amelyek társadalmi változásokat eredményeznek, és alakítják az emberi történelmet. A dinamikából megtanulhatjuk, hogy a közreható erők miképpen hoznak létre új erőket, és megfordítva, az erők összetevőkre bontásával képesek vagyunk

behatolni a szóban forgó események mélyrehatóbb okaiba. A historicista ezért megköveteli a történelmi erők alapvető fontosságának elismerését, legyenek azok akár szellemi, akár anyagi természetűek; például vallási vagy etikai eszmék, avagy gazdasági érdekek. Az ütköző tendenciák és erők e szövevényének elemzése, felgöngyölítése, lehatolás a gyökereikig, a társadalmi változás egyetemes hajtóerejéig és törvényéig — ez a társadalomtudományok feladata, legalábbis ahogy a historicista látja. Csakis így fejleszthetünk ki olyan elméleti tudományt, amelyre átfogó előrejelzések épülhetnek, olyanok tehát, amelyek beigazolódnak a társadalomelmélet sikerét jelentené.

14. Történelmi törvények

Mint láttuk, a historicista számára a szociológia elméleti történettudomány. Tudományos előrejelzései törvényekre épülnek, s lévén ezek történelmi előrejelzések, társadalmi változások prognózisai — történelmi törvényekre kell épülniük.

Ám a historicista ugyanakkor kitart amellett, hogy az általánosítás módszere alkalmazhatatlan a társadalomtudományokban, valamint amellett, hogy a társadalmi élet térben és időben változatlan egyöntetűségének feltételezése tarthatatlan, mert az rendszert csak egy-egy kulturális vagy történelmi korszakra érvényes. Tehát a társadalmi törvények — mármint ha egyáltalán léteznek valódi társadalmi törvények — struktúrája valamelyest eltér az egyöntetűségekre épülő szokványos általánosításokétól. A valódi társadalmi törvények szükségképpen „általánosan” érvényesek. Ez azonban csak azt jelenti, hogy az emberi történelem egészére inkább alkalmazhatók, minden egyes korszakára érvényesek, nemcsak néhányra közülük. Ám ha nem léteznek korszakokon túlnyúló társadalmi egyöntetűségek, akkor a társadalom egyetemesen érvényes törvényei egyedül azok a törvények lehetnek, amelyek *összekapcsolják az egymásra következő korszakokat*. Csakis a *történelmi fejlődés törvényei* lehetnek, melyek az egyik korszakról a másikra való átmenetet determinálják. Erre gondol a historicista, amikor kijelenti, hogy a szociológia egyedül valóságos törvényei — történelmi törvények.

15. Történelmi prófécia avagy társadalomalakítás

Mint utaltunk rá, ezek a történelmi törvények tennék lehetővé számunkra (amennyiben egyáltalán fölfedezhetők), hogy akár nagyon távoli eseményeket is előrejelezzünk, még ha nem is részletekbe menő és percnyi pontossággal. Így azzal a tétellel, hogy az igazi szociológiai törvények történelmi törvények (ami főképp a társadalmi egyöntetőségek korlátozott érvényességéből eredeztethető), visszakanyarodtunk az átfogó előrejelzések eszméjéhez — mégpedig attól a próbálkozástól függetlenül, hogy versenyre keljen a csillagászattal. Ami egyúttal közelebbről meghatározza ezt a gondolatot, mert megmutatja, hogy e prognózisok a történelmi próféciákkal rokoníthatók.

A szociológia tehát a historicista szerint kísérlet arra, hogy megoldjuk a jövő felrajzolásának réges-régi problémáját, habár elsősorban a csoportok és az emberi faj, s nem az egyének jövőjéről van szó. A szociológia így a bekövetkezendő dolgok, a küszöbön álló fejlődés tudománya. Ha tudományos érvényű politikai előrelátást tudhatnánk magunkénak, akkor a szociológia nagy szolgálatot tenne a politikusoknak, különösen azoknak, akik látomásaikban felülemelkednek a jelen kényszerein, vagyis a történelmi elrendeltetés iránt érzékkel bíró politikusoknak. Igaz, néhány historicista beéri azzal, hogy csak a következő állomását jelezze előre az emberi zarándokútnak, és azt is csak nagyon óvatosan fogalmazva. Egy gondolat azonban valamennyiükben közös — a szociológiai vizsgálódás elősegíti a politikai jövő feltárását, s ezáltal a messze tekintő gyakorlati politika elsőrendű eszközévé válhat.

A tudomány pragmatikus értékének szemszögéből meglehetősen világos a tudományos előrejelzések jelentősége. De nem látták mindig elég tisztán, hogy kétfajta tudományos előrejelzést különböztethetünk meg, s ennek megfelelően a gyakorlati hasznosíthatóság két eltérő útját. Előre jelezhetjük *a*) tájfun közeledtét, aminek óriási gyakorlati értéke van, mert lehetővé teszi, hogy az emberek időben menedéket keressenek, de azt is előrejelezhetjük, hogy *b*) ha menedéket akarunk építeni a tájfun ellen, akkor azt úgy kell megépítenünk, hogy például vasbeton támasztékokkal erősítjük meg az északi oldalán.

E kétfajta előrejelzés nyilvánvalóan nagyon eltérő, bár mind a kettő fontos és korszakos álmokat beteljesítő. Az első esetben olyan eseményről állítunk valamit, amelyet kivédeni semmiképpen sem tudunk. Ezeket az előrejelzéseket „*próféciá*”-nak fogom nevezni. Gyakorlati értéke abban rejlik, hogy figyelmeztet bennünket az előrejelzett eseményre, úgyhogy kitérhetünk előle, vagy fölkészülten várhatjuk (alighanem a másodjára említett előrejelzések segítségével).

Az előrejelzések második típusát ezzel szemben *technikai* előrejelzésnek nevezhetjük, mert az efféle előrejelzések alkotják a *mérnöki tudományok* alapját. Ezek, úgymond, konstruktív jellegűek, utakat nyitnak előttünk, *ha* valamilyen meghatározott eredményt kívánunk elérni. A természettudományok zöme (csaknem egésze, eltekintve a csillagásztól és a meteorológiától) olyan előrejelzéseket dolgoz ki, amelyeket — gyakorlati álláspontról — technikai előrejelzéseknek tekinthetünk. Az előrejelzések e két válfaja közti különbségtevés durván egybevág annak a szerepnek a kisebb vagy nagyobb jelentőségével, amelyet az eltervezett kísérletek — a pusztán türelmes megfigyeléssel szemben — az illető tudományban játszanak. A tipikus kísérleti tudományok technikai előrejelzések megtételére képesek, míg azok a tudományok, amelyekre a nem kísérleti megfigyelés jellemző leginkább, próféciákat gyártanak.

Nem szeretném, ha mindezt úgy értelmeznék, hogy minden tudomány vagy éppenséggel minden tudományos előrejelzés alapvetően gyakorlatias, s hogy ezek szükségképpen vagy prófétikusak, vagy technikaiak — és semmi egyéb. Én csupán fel akartam hívni a figyelmet az előrejelzés két fajtája és a nekik megfelelő tudományok közti különbségre. A „*prófétikus*” és a „*technikai*” jelző megválasztásával a gyakorlat álláspontjáról jól kivehető jellemzőre szeretnék utalni; ám semmiképpen sem szándékozom azt sugallni, hogy a gyakorlati nézőpont szükségképpen fölötte áll minden másnak, miként azt sem, hogy a tudományos érdeklődés csak a gyakorlatilag fontos próféciákra és a technikai jellegű előrejelzésekre terjed ki. Ha például magunk elé képzeljük a csillagászatot, akkor máris belátjuk, hogy új felfedezései főként elméleti érdekességűek, még akkor is, ha gyakorlati szempontból sem értéktelenek, de mint „*próféciák*” mindenben rokonai a meteorológia eredmé-

nyeinek, melyek értéke a gyakorlati tevékenység számára egészen nyilvánvaló.

Említést érdemel, hogy a tudományok prófétikus és technikai jellegének eltérése nem azonosítható a hosszú távú és rövid távú előrejelzések között mutatkozó eltéréssel. Igaz, a legtöbb mérnöki előrejelzés többnyire rövid távra szól, találunk azonban hosszú távú technikai előrejelzéseket is, amelyek — mondjuk — egy gép élettartamát határozzák meg. A csillagászati próféciaák ugyanígy lehetnek akár rövid, akár hosszú távra szólóak, és a legtöbb meteorológiai jóslat is viszonylag rövid távú.

Később látni fogjuk, hogy módszertani elemzésünk egyik kulcskérdése éppen az a különbség lesz, amely a prófécia és az átalakítás, e két gyakorlati út között, illetve az őket létrehozó tudományos elméletek struktúrájában jelentkezik. Most beérhetjük annyival, hogy a historicisták a társadalomtudományok gyakorlati céljáról szólva, tökéletes összhangban a szociológiai kísérletek haszontalanságáról és lehetetlenségéről vallott hitükkel, a történelmi prófécia — a társadalmi, a politikai és az intézményes fejlődésről szóló prófécia — mellett és a társadalomalakítás ellen érvelnek. A társadalom átalakításának, vagyis az intézmények tervezésének és létrehozásának gondolata — összekapcsolódva esetleg a küszöbön álló társadalmi fejlődés feltartóztatásának vagy ellenőrzésének, esetleg serkentésének céljával — néhány historicista számára kivihetőnek tűnik fel. Mások mindebben csupán kudarcra ítélt vállalkozást látnak, amely figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a politikai tervezés, akárcsak az összes többi társadalmi tevékenység, a történelmi erők felsőbb hatalma alatt áll.

16. A történelmi fejlődés elmélete

Ezek a megfontolások közvetlenül annak az érvegyüttesnek a kellős közepébe torkollanak, amelyet „historicizmus”-nak javasoltam nevezni, és ezek igazolják e címke megválasztását. A társadalomtudomány — történettudomány, semmi egyéb: ez az alapelv. Történettudomány, csak hogy nem a szokásos értelemben, nem a történelmi tények pusztá krónikájaként. A történettudománynak az a fajtája, amellyel a historicista azonosítja magát, nemcsak

visszafelé néz, a múltba, hanem előre lát a jövőbe is. A hatóerőket és — legfőképpen — a társadalmi fejlődés törvényeit tanulmányozza. Ennek megfelelően akár történelemelméletnek vagy elméleti történettudománynak is nevezhetjük, hiszen az egyetemesen érvényes társadalmi törvények azonosak a történelmi törvényekkel. Ezek kizárólag a folyamat, a változás, a fejlődés törvényei lehetnek — nem pedig a látszólagos állandóságok és egyöntetűségek áltörvényei. A historicista szerint a szociológusoknak arra kell törekedniük, hogy szert tegyenek azoknak az *átfogó trendeknek* az eszméjére, melyekkel összhangban változnak a társadalmi struktúrák. Mindemellett arra is törekedniük kell, hogy megértsék a folyamat okait, a változásokat kiváltó erők működését, s hogy hipotéziseket fogalmazzanak meg a társadalmi fejlődés alapjául szolgáló általános trendekről, hogy az emberek az e törvényekből dedukált próféciák segítségével igazodhassanak a küszöbön álló változásokhoz.

Tisztább képet alkothatunk a historicizmus szociológiaifelfogásáról, ha tovább részletezzük azt a megkülönböztetést, amelyet a prognózisok két válfaja, illetve a nekik megfelelő két tudománytípus között tettem. A historicista módszertannal ellentétben el tudnánk képzelni olyan módszertant is, amelynek célja valamilyen *technikai társadalomtudomány* létrehozása. Ez a módszertan a társadalmi élet általános törvényeinek vizsgálatára irányítja figyelmünket, azzal a vezérlő céllal, hogy felleljük mindazokat a tényeket, melyek nélkülözhetetlenek a társadalmi intézmények megreformálására törekvők munkájához. Nem vitás, léteznek ilyen tények. Sok utópikus rendszert ismerünk, melyek kivihetetlenek, mégpedig egyszerűen azért, mert nem vették megfelelőképpen számításba ezeket. Az általunk elképzelt technikai módszertan célja, hogy olyan eszközöket adjon kezünkbe, melyekkel elkerülhetjük a meddő képzelgéseket. E módszertan antihistoricista lenne, de semmi esetre sem történelemellenes. A történelmi tapasztalat lenne a legfontosabb információforrása. Nem fecsérelné idejét a társadalmi fejlődés törvényeinek megtalálására, inkább azokat a változatos törvényeket kutatná, amelyek korlátokat állítanak a társadalmi intézmények létrehozása elé, vagy más egyöntetűségeket keresne (bár ezek, mondja a historicista, nem létező dolgok).

A historicista azonban megkérdőjelezné az efféle szociotechnika lehetőségét és hasznát, s nemcsak az eddig fölszámolt ellenérvek

súlyával. Tegyük fel, a társadalommérnök kimunkálja az új társadalmi struktúra tervét, méghozzá az Önök által felvázolt szociológiatípus segítségével. Még azt is megengedhetjük, hogy ez a terv kivihető és realista, vagyis nem ütközik a társadalmi élet ismert tényeibe és törvényeibe; sőt, még legyen igaz rá az is, hogy ezt a tervet egy ugyancsak kivihető másik terv is támogatja, amely a társadalmat jelen állapotából átvezeti az új struktúrába. A historicista érvei még így is kimutatják, hogy a terv nem érdemel beható vizsgálatot. Még így is valószínűtlen és utópikus álm maradna, mégpedig azért, mert nem venné számításba a történelmi fejlődés törvényeit. A társadalmi forradalmak fittyet hánynak a racionális terveknek, kitörésüket a társadalmi erők vagy érdekek ütközése határozza meg. Az elővigyázattal kigondolt terveket valóra váltó hatalmas filozófus-király csak mesebeli alak, akit a földbirtokos arisztokrácia érdekében találtak ki. E tündérmese demokratikus ellenpárja az a babona, hogy észérvekkel elegendő jóakarató embert meg lehet nyerni valamilyen tervszerű vállalkozáshoz. A történelem megmutatja, hogy a társadalmi valóság gyökeresen más. A történelmi fejlődés menetét elmeszülemények sohasem formálják, legyenek bármilyen kiválóak egyébként, noha az ilyen sémák, nem vitás, gyakorolhatnak némi hatást sok más, kevésbé racionális (vagy éppenséggel egészen irracionális) tényezővel együtt. Legyen bár e terv összhangban a hatalommal rendelkező csoportok érdekeivel, akkor sem lehetne azon az úton megvalósítani, ahogy elképzelték, pedig a megvalósításért folytatott küzdelem ekkor nem lebecsülendő tényezővé válna a történelem sodrában. A végső kimenetel fölöttébb eltér az ész alkotásaitól, mindig a harcban álló erők pillanatnyi konstellációjától függ. A racionális terv szerint létrehozott struktúra ráadásul semmiképpen sem válhat stabillá, mert az erők egyensúlya elkerülhetetlenül megbomlik. Legyen bármilyen büszke is realizmusára és tudományos jellegére, egyetlen társadalomátalakítás sem léphet túl az utópikus álmodozáson.

Mindeddig — folytatná a historicista — csupán az elméleti társadalomtudományt feltételező társadalomalakítás gyakorlati lehetőségével vitáztunk, nem pedig az efféle tudomány gondolatával magával. Az érvelés azonban könnyen kiterjeszthető úgy, hogy általában is igazoljuk a technikai típusú elméleti társadalomtudo-

mányok lehetetlenségét. Láttuk, a gyakorlati társadalomalakító kalandozás kudarcra ítéltetett, nagyon fontos szociológiai tények és törvények miatt. Ám ebből nemcsak az következik, hogy az ilyen kalandozásnak gyakorlati értéke nincs, hanem az is, hogy elméletileg gyenge lábakon áll, mivel figyelmen kívül hagyja az egyedül fontos társadalmi törvényeket — a fejlődés törvényeit. Az a „tudomány”, melyen állítólag nyugszik, bizonyosan nem szolgálhat ezekkel a törvényekkel, mert máskülönben nem nyújtott volna alapot e realitástól elszakadt képzelgésekhez. Azok a tudományok, melyek nem figyelmeztetnek a racionális társadalomalakítás lehetetlenségére, teljességgel vakok a társadalmi élet legfontosabb tényeire, és látókörükön kényszerűen kívül rekednek valóban érvényes és valóban fontos társadalmi törvények. A társadalomalakításhoz háttérrel nyújtani igyekvő társadalomtudományok ezért nem tudják híven leírni a társadalmi tényeket. Önmagukban véve lehetetlenek.

E perdöntő kritika mellett — fogja mondani a historicista — felhozhatók egyéb okok is, amiért el kell vetnünk a technikai társadalomtudományokat. Az egyik ilyen ok például az, hogy elhanyagolják a társadalmi fejlődés olyan aspektusait, mint amilyen az újdonság kialakulása is. Az a gondolat, hogy új társadalmi struktúrákat tudományos alapon, racionálisan vagyunk képesek konstruálni, magában foglalja azt is, hogy tervszerűen tudunk létrehozni új társadalmi korszakokat, többé-kevésbé pontosan. Ha viszont a terv a társadalmi tényeket lefedő tudományra épül, akkor képtelen számot adni bensőleg új vonásokról, csupán az elrendezés újszerűségéről számolhat be (3. fejezet). De tudjuk, hogy a maga sajátos módján minden új korszak bensőleg új — s ez az érv minden részletes tervet megghiúsít, s vele együtt valótlan minden tudomány, melyre épül.

Ezek a historicista megfontolások minden társadalomtudományra alkalmazhatók, ideértve a közgazdaságtant is. Következésképp a közgazdaságtan nem adhat számunkra semmiféle értékes információt a társadalmi reformokról. Csakis valamilyen álközgazdaságtan próbálkozhat azzal, hogy felvázolja a racionális gazdaságtervezés háttérét. Az igazi tudományos közgazdaságtan pusztán az eltérő történelmi korszakokon átívelő gazdasági fejlődés mozgóerőinek feltárásában működhet közre. Segítségünkre lehet abban, hogy

előre lássuk a jövőendő korszakok körvonalait, de abban már nem, hogy az új periódus érdekében részletes tervet dolgozzunk ki és valósítsunk meg. Ami igaz más társadalomtudományokra, az igaz a közgazdaságtanra is. Végső célja egyedül az lehet, hogy az „emberi társadalom mozgásának gazdasági törvényeit felderítse” (Marx).

17. A társadalmi változás értelmezése avagy tervezése

A társadalmi fejlődésről vallott historicista nézetből nem következik fatalizmus, s nem is vezet szükségképpen a cselekvéstől való elforduláshoz — éppen ellenkezőleg. A legtöbb historicista nagyon határozottan vonzódik az „aktivizmus”-hoz (1. fejezet). A historicisták pontról pontra elismerik, hogy vágyaink és gondolataink, álmaink és okoskodásaink, félelmeink és tudásunk, érdekeink és energiáink mind-mind erőt képviselnek a társadalom fejlődésében. Nem azt tanítják, hogy semmit sem lehet létrehozni; csupán azt, hogy álmaink, elmeszüleményeink sohasem *terv szerint* valósulnak meg. Csakis a történelem főáramlatába illeszkedő tervek válhatnak hatékonyvá. Most látjuk pontosan azt a tevékenységet, amelyet a historicisták ésszerűnek tekintenek. Kizárólag azok a tevékenységek ésszerűek, melyek illeszkednek a küszöbön álló változásokhoz, s előmozdítják azokat. A társadalmi bábáskodás az egyetlen tökéletesen értelmes tevékenység, mely elébünk tárul; az egyedüli tevékenység, mely tudományos előrelátásra épülhet.

A tudományos elmélet önmagában közvetlenül nem bátorít ugyan aktivitásra (legfeljebb elbátortalanít bizonyos irreális tevékenységektől), közvetve viszont ösztökélheti azokat, akik kötelességüknek érzik a cselekvést. A historicizmus kétségtelenül nyújt ilyen bátorítást. Még az emberi értelemnek is nyújt némi mozgásteret, mert kizárólag a tudományos okoskodás, a historicista társadalomtudomány az, amely képes felvilágosítani bennünket az egyedül ésszerű tevékenység irányáról avégett, hogy az egybeessen a küszöbön álló változások irányával.

A történelmi prófécia és történelemértelmezés így minden átgondolt és realista társadalmi cselekvés alapjává lesz. Következés-

képpen a történelemértelmezésnek a historicista gondolkodás központi magjává kell válnia, s a tényekkel szembesítve az is. A historicisták minden gondolatmenetének, minden tevékenységének célja a múlt értelmezése, a jövő előrejelzésére sandítva.

Nyújthat-e a historicizmus reményt vagy bátorítást azoknak, akik jobb világban akarnak élni? Csakis az a historicista ébreszthet ilyen reményt, aki a társadalmi fejlődésről optimista nézetet vall, aki tehát bensőleg „jónak” vagy „racionálisnak” hiszi azt abban az értelemben, hogy benső tendenciájában a dolgok jobb, ésszerű állapota felé tart. Ám ez a nézet egyenértékű a társadalmi és politikai csodákba vetett hittel, mert az *emberi értelemtől megtagadja a hatalmat egy ésszerűbb világ létrehozására*. Néhány befolyásos historicista derűlátón bejelenti a szabadság birodalmának eljövételét, ahol az emberi ügyek racionálisan tervezhetők. Azt tanítják, hogy az átmenet a szükségszerűség birodalmából, melyet az emberiség ma elszenvedni kénytelen, a szabadság és az ész birodalmába nem az ész által jön létre, hanem — csodával határos módon — csakis a durva szükségszerűség által, a történelmi fejlődés vak és megmászhatatlan törvényei által, melyeknek — mondják — tanácsos engedni.

S akik növelni szeretnék az ész befolyását a társadalmi életben, azoknak a historicizmus csak azt tudja javasolni: tanulmányozzák és értelmezzék a történelmet, hogy fölfedezhessék fejlődésének törvényeit. Ha az értelmezés során arra jutnánk, hogy a kívánságukat beteljesítő változások küszöbön állnak, akkor kívánságuk ésszerű, mert megegyezik a tudományos előrejelzéssel. Ha pedig úgy esne, hogy a küszöbön álló fejlődés más irányba tart, akkor a világ ésszerűbbé tételének óhaja tökéletesen ésszerűtlen; a historicisták számára utópikus álom. Aktivizmus csupán addig igazolt, amíg belenyugszunk az előttünk álló változásokba, és előmozdítjuk azokat.

Már rámutattam, hogy a historicista beállítású naturalista módszerből meghatározott szociológiai elmélet következik — mégpedig az, hogy a társadalom alapvonásaiban sem nem fejlődik, sem nem változik. Most azt láthatjuk, hogy a historicista módszerből meglepően hasonló szociológiai elmélet fakad — mégpedig az, hogy a társadalom szükségszerűen változik ugyan, csak éppen egy megvál-

toztathatatlan, előre megszabott ösvény mentén és a megmásíthatatlan szükségszerűség által kijelölt állomásokon keresztül.

„Ha egy társadalom nyomára is jött mozgása természettörvényének, a természeti fejlődés szakaszain nem ugorhat keresztül, sem parancsszóval el nem tüntetheti őket. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.”² Marx megfogalmazása híven szemlélteti a historicista álláspontot. Nem tanít sem az aktivizmus feladására, sem fatalizmusra, de arra igen, hogy hiáavaló minden próbálkozás; a küszöbön álló változás kivédhetetlen; különös egy fatalizmus ez, mondhatni vak hit a történelem trendjében. Kétségtelen, az „aktivista” felhívás — „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat, hogy megváltoztassuk”³ — nagy rokonszenvet keltett a historicisták körében (látva, hogy itt a „világ” a fejlődő emberi társadalmat jelenti) a változás kiemelése miatt. Ez viszont ütközik a historicizmus legjelentősebb tételével. Mert ahogy most látjuk, azt mondhatjuk: „A historicisták a társadalmi fejlődést csak különbözőképpen értelmezhetik, azt azonban senki sem változtathatja meg.”

18. Az elemzés lezárása

Úgy érezhetik, mintha utóbbi megfogalmazásaim eltérnének bevallott szándékamtól, attól, hogy először a historicista álláspontot vázolom, amilyen élesen és meggyőzően csak lehet, s csak aztán látok neki a kritikának. Hiszen ezek a megfogalmazások azt igyekeznek megmutatni, hogy a historicistának az optimizmus vagy az aktivizmus iránti vonzalmát saját elemzésük kérdőjelezi meg; melyből esetleg az a vád következhetne, hogy a historicizmus ellentmondásba keveredik önmagával. És szememre vethetnék, hogy nem tisztességes dolog, ha a bemutatás kritikával és iróniával fűszerezett.

Nem hinném, hogy a szemrehányás jogos volna. Csak azok vélhetik megjegyzéseimet kedvezőtlen értelmű kritikának, akik elsődlegesen optimisták vagy aktivisták, s csak másodlagosan

² A tőke. I. Előszó az első kiadáshoz. MEM 23. k. 9.

³ Tézisek Feuerbachról. MEM 3. k. 10.

historicisták. (Bizonyosan sokan érznek így: azok, akiket eredetileg a historicizmusnak az optimizmus vagy az aktivizmus iránti vonzalma ígézett meg.) De azok, akik elsősorban historicisták, megjegyzéseimet nem tekinthetik a historicista tételek bírálatának, azokban legfeljebb az optimizmussal vagy az aktivizmussal összekapcsolni igyekvő próbálkozások bírálatát láthatják.

Kritikám éle tehát egyáltalán nem arra irányult, hogy a historicizmus mint olyan összeférhetetlen az aktivizmussal, hanem csupán ennek néhány túlzó formájára. Az igazi historicista úgy érvel, hogy a naturalista módszerrel összehasonlítva az ő elmélete igenis cselekvésre bátorít — a változás, a folyamat, a mozgás hangsúlyozása miatt. Persze az is bizonyos, hogy nem veheti pártfogásába a cselekvések összes válfaját mint tudományos szempontból ésszerűt; sok lehetséges, ám ésszerűtlen cselekvés létezik, melyek kudarcát a tudomány képes előre látni. Ez az, mondaná, amiért is ő, más historicistákkal egyetemben, lehatárolja azt a kört, amelyet hasznos tevékenységeknek ismerhet el, és amiért kiemeli e korlátozások szükségességét a historicizmus bármely világos kifejtésében. És vitathatná, hogy az előző fejezet két Marx-idézete ellentmond egymásnak, mondván, azok kiegészítik egymást; bár meg lehet, hogy az első (és egyben a régebbi) önmagában véve talán túlságosan „aktivistá”-nak tűnhet fel, a helyes korlátokat a második szabja meg; s ha az első vonzaná és a historicizmus elfogadására ösztökélné a túlzó radikálisokat, akkor a második megmutatja nekik a cselekvés megfelelő korlátait, még ha ez csökkentené is rokonszenvüket.

Úgy vélem, hogy ezek az okok felmentenek az alól a vád alól, hogy bemutatásom tisztességtelen volna. Nem az, pusztán megvilágítja az aktivizmus talaját. Hasonlóképpen nem hiszem azt sem, hogy a megelőző fejezetben tett megjegyzésemet, mely szerint a historicista optimizmus egyedül a hiten nyugszik (mivel az észnek nincs szerepe egy ésszerűbb világ létrehozatalában), a historicizmus kedvezőtlen kritikájának kellene tekinteni. Kedvezőtlennek azok tarthatják, akik elsősorban optimisták vagy racionalisták. Ezzel szemben a konzekvens historicista ebben az elemzésben csupán hasznos figyelmeztetést fog látni a szokásos formában megjelenő optimizmus és pesszimizmus vagy éppen a racionalizmus romantikus és utópikus jellege ellen. Kitart amellett, hogy az igazi

tudományos historicizmusnak függetlennek kell lennie az ilyen elemektől; hogy egész egyszerűen alá kell vetnünk magunkat a fejlődés létező törvényeinek, pontosan úgy, ahogy alá kell vetnünk magunkat a gravitáció törvényének.

A historicista akár tovább is mehet. Hozzáteheti, hogy az elfogalható legésszerűbb magatartás az, ha *valaki úgy alakítja ki értékrendjét, hogy összhangban legyen a küszöbön álló változásokkal*. Ha ezt megtette, optimizmusa igazolhatóvá válik, mivel így — eme értékrend szerint ítélve — minden változás szükségszerűen javulás lesz.

Néhány historicista valóban vall efféle eszméket, sőt még többékevésbé összefüggő, meglehetősen közkedvelt historicista morálemlétté is fejlesztették: a morálisan jó — a morálisan progresszív, azaz a morálisan jó az, ami megelőlegzi az életvitel olyan mércéit, amelyeket csak az eljövendő korszakban fogadnak el.

Ez a historicista morálemlélet, melyet „morális modernizmus”-nak vagy „morális futurizmus”-nak nevezhetnénk (ellenpárját megtalálhatjuk az esztétikai modernizmusban vagy futurizmusban), jól harmonizál a historicizmus konzervatívellenes magatartásával; tehát válasznak is tekinthetjük bizonyos értékeket érintő kérdésekre (6. fejezet: „Objektivitás és értékelés”). Mindezen túl, jelzést láthatunk benne arra, hogy a historicizmust — amelyet ebben a tanulmányban csupán módszertani tételként vizsgálunk behatóan — ki lehetne egészíteni és fejleszteni teljes filozófiai rendszerré. Más szóval: nem teljesen valószínűtlen, hogy a historicista módszer eredete a világ általános filozófiai interpretációjában kereshető, hiszen aligha kétséges, hogy — a történelem, de nem a logika álláspontjáról nézve — a módszertanok rendszerint filozófiai nézetek melléktermékei. A historicista filozófiákat máshol szándékozom vizsgálni.⁴ Itt csupán a historicizmus főntebb bemutatott módszertani tételeit fogom kritika alá venni.

⁴ Lásd K. Popper: *The Open Society*. 22. („The Moral Theory of Historicism”) fejezet.

III. Az antinaturalista tételek kritikája

19. A kritika gyakorlati céljai

E helyen nem kell választ adnunk arra a kérdésre, hogy a tudományos vizsgálódás igazi indítéka vajon az ismeretek megszerzése utáni pusztán vágy-e, hogy úgy mondjuk, a tisztán elméleti vagy „haszontalan” kíváncsiszkodás, vagy pedig a tudományban inkább eszközt kellene-e látnunk az életért vívott harc felvetette gyakorlati problémák megoldására. A dolog úgy áll, hogy a „tisztá” vagy „alap”-kutatás jogainak védelmezői minden támogatást megérdemelnek harcukban az ellen a szegényes — de sajnos újra csak divatos — nézet ellen, hogy a tudományos kutatás csak akkor jogosult, ha hasznot hajtó befektetésnek bizonyul.¹ Hiszen még az a némiképpen szélsőséges nézet is (jómagam is ehhez vonzódok), mely szerint a tudomány éppen attól válik jelentőssé, hogy az ember valaha ismert legnagyobb szellemi kalandjainak egyike, összekapcsolható annak elismerésével, hogy mind az alkalmazott, mind a tiszta tudományok előrehaladásában fontos szerepet töltenek be a gyakorlati problémák és ellenőrzések; ugyanis a tudományos gondolkodás számára a gyakorlat felbecsülhetetlen úgy is, mint ösztöke, s úgy is, mint fék. Nem szükséges elkötelezni magunkat a pragmatizmus mellett ahhoz, hogy méltányolhassuk Kant gondolatát: „Minden szeszélynek nyomába eredni, és nem szabni más határt a megismerés szenvedélyének, csak azt, ameddig önnön

¹ A kérdés igen régi. Platón maga is támadja néha a „tisztá” kutatást. Védelmére lásd T. H. Huxley: *Science and Culture*. 1882. 19. sk., valamint M. Polanyi írását: *Economica*, 1941. 428. sk. Lásd még Th. Veblen: *The Place of Science in Modern Civilisation*. 7. skk.

határai terjednek, valóban a tudományhoz illő buzgólkodás. A bölcsesség hivatása azonban az, hogy kiválogassa a számtalan kínálkozó probléma közül azokat, melyeknek megoldása fontos az emberiség számára.”²

Mindez könnyen alkalmazható a biológiai és talán még inkább a társadalomtudományokra. Pasteur biológiai reformja nagyon is gyakorlati, részben ipari, részben mezőgazdasági jellegű problémák ösztönzése mellett zajlott. A társadalomkutatásra pedig manapság olyan gyakorlati nyomás nehezedik, amely még a rákkutatásban is páratlan. Hayek professzor szavaival: „A gazdasági elemzés sohasem volt a társadalmi jelenségek *miértjét* faggató, elszigetelt intellektuális érdeklődés terméke; hatalmas benső kényszer szüli, hogy újrapiítsunk egy mély elégedetlenségre okot adó világot.”³ S néhány más tudomány, amely még nem fogadta el ezt a szemléletmódot, eredményeinek terméketlenségével mutatja, hogy spekulációinak milyen sürgős szükségük van gyakorlati korlátozásra.

A gyakorlati problémák ösztönzésének szükségessége ugyanígy világossá válik, ha nagyító alá vesszük a tudományos kutatás módszereinek, pontosabban a bennünket itt foglalkoztató *általánosító vagy elméleti társadalomtudományok módszereinek* vizsgálatait. A módszer körüli gyümölcsözőbb vitákat mindig is bizonyos gyakorlati problémák ihlették, amelyekkel a kutató szembetalálkozott. S majdnem minden módszertani vitát, melyet nem ezek inspiráltak, a hiábavaló szörszálhasogatás jellemez, ami a metodológiát rossz hírbe keverte a gyakorlati kutató előtt. Rá kellene ébrednünk arra, hogy a gyakorlatiasabb módszertani viták nemcsak hasznosak, hanem szükségesek is. A módszernek — ahogy magának a tudománynak — a fejlődésében és tökéletesedésében próbálkozás és tévedés által tanulunk, szükségünk van mások kritikájára, ha rá akarunk lelni balfogásainkra, s ez a kritika annál is fontosabb, mivel új módszerek bevezetése alapvető és forradalmi változásokkal érhet föl. Mindez szemléltethető olyan példákkal, mint a matematikai módszerek bevezetése a közgazdaságtanba,

² I. Kant: *Die Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik*. (1766) Kants Werke, Akademie-Textausgabe. II. k. Walter der Gruyter & Co., Berlin, 1968, 368—369.

³ *Economica*, 1933. 122.

vagy mint az úgynevezett „szubjektív” vagy „pszichológiai” módszerek térhódítása az értékelméletben. Újabb példa lehet erre a szóban forgó elmélet módszereinek egyesítése a statisztikai módszerekkel („keresletelemzés”). A módszer legutóbbi forradalma részben a hosszadalmas és igen kritikus viták eredménye volt; e tényből a módszervizsgálatok védelmezői bizonyosan erőt meríthetnek.

A historicizmus jó néhány követője is a gyakorlati szemléletmód uralmát hirdette mind a társadalomtudományokban, mind azok módszertanában, ők a historicista módszerek alkalmazásával remélték a társadalomtudományokat éles fegyverré tenni a politikusok kezében. A társadalomtudományok gyakorlati feladatának elismerése az, ami a közös alaphoz valami hasonlót nyújt a historicisták és néhány ellenfelük vitájához, s én készségesen vállalom ezt a közös alapot, hogy így a historicizmust mint *terméketlen módszert* kritizálhassam, mert képtelen felmutatni az ígért eredményeket.

20. A szociológia technikai megközelítése

Igaz, e tanulmányban inkább a historicizmust járjuk körül, azt a módszertani tételt, amellyel nem értek egyet, semmint azokat a módszereket, amelyek — véleményem szerint — sikeresnek bizonyultak, és amelyek további, tudatosabb fejlesztését javasolnám, először röviden mégis csak hasznos volna ezekkel a sikeres módszerekkel foglalkozni, hogy így feltárjam elfogultságomat az olvasó előtt, s hogy tisztázzam azt a nézőpontot, amely kritikám alapjául szolgál. A kényelem kedvéért ezeket a módszereket „*fokozatos techniká*”-nak fogom nevezni.

A „szociotechnika” kifejezés (és még inkább a „társadalomalakítás”, „társadalommérnök” terminus,⁴ amelyet a következő fejezetben fogunk taglalni) alighanem gyanakvást ébreszt, és visszariasztja azokat, akiket ez a kollektivistá tervezők vagy akár a technokraták „társadalmi terveire” emlékeztet. Tudatában vagyok ennek a veszélynek, ezért kapcsoltam hozzá a „fokozatos” jelzőt.

⁴ E két terminus megvédelmezését lásd a 10. jegyzetben.

Ez talán ellensúlyozza a nemkívánatos képzettársításokat, továbbá kifejezi azt a meggyőződésemet, hogy mind a társadalomtudományokban, mind pedig a természettudományokban a kritikai elemzéssel összekötött „fokozatos toldás-foldás” (ahogy még másképp nevezhetjük) mutatja a fő utat a gyakorlati eredmények eléréséhez. A társadalomtudományok nagyrészt a társadalom tökéletesítését célzó javaslatok kritikája révén fejlődtek, vagy még szabatosabban, olyan kísérletek révén, amelyek azt igyekeztek kifürkészni, hogy bizonyos gazdasági vagy politikai akció valószínűsíthetően elvezet-e — vagy sem — a várt vagy kívánt eredményhez.⁵ Ez a valóban klasszikusnak nevezhető szemléletmód az, amire gondolok, ha a társadalomtudományokhoz való technikai közelítésre vagy a „fokozatos szociotechnikára” utalok.

A társadalomtudományok területén fölmerülő technikai problémák lehetnek „magán” vagy „közösségi” jellegűek. Például az üzleti könyvelési technikák vagy a jobb munkakörülmények bevételekre gyakorolt hatásainak tanulmányozása az első csoportba tartozik. Ha azt vizsgáljuk, hogy a börtönreform, az általános egészségbiztosítás, az árak bírósági stabilizálása vagy az új importilletékek bevezetése stb. milyen hatást gyakorol, mondjuk, a jövedelmek egyenlősítésére, akkor az a második csoportba tartozik, s ugyanígy a jelen néhány nagyon sürgető gyakorlati kérdése is, mint a kereskedelmi ciklus ellenőrzésének lehetősége, vagy az a kérdés, hogy vajon a — termelés állami igazgatása értelmében vett — központi „tervezés” összeférhet-e a közigazgatás hatékony demokratikus ellenőrzésével, vagy pedig az, hogy miként exportálhatnánk demokráciát a Közel-Keletre.

A gyakorlati-technikai szemléletmód hangsúlyozása nem jelenti azt, hogy ki kellene zárunk bármely elméleti problémát, amely a gyakorlati problémák elemzéséből fakad. Ellenkezőleg, állásponthozom egyik fő pillére, hogy e technikai megközelítés alighanem gyümölcsözőnek bizonyul annyiban is, hogy felvet tisztán elméleti szempontból jelentős kérdéseket is. Mindemellett a technikai megközelítés segít bennünket a problémaválasztás fundamentális munkájában, fegyelmezi vonzódásunkat a spekuláció felé (ami — kivált

⁵ Fr. A. von Hayek így ír (*Economica*, 1933. 123): „a közgazdaságtan főként a sorozatos utópikus javaslatok vizsgálatából és cáfolatából született . . .”

a szociológia területén — könnyen a metafizika birodalmába csábít bennünket); ugyanis rákényszerít arra, hogy elméleteinket meghatározott standardok, mint amilyenek az érthetőség és a gyakorlati ellenőrizhetőség standardjai, betartásával alkossuk meg. A technikai szemléletmódról vallott nézetemet esetleg meg lehetne fogalmazni úgy is, hogy a szociológia (és talán a társadalomtudományok általában) nem annyira a maguk „Newtonját vagy Darwinját” keresik, mint inkább a maguk Galileijét vagy Pasteurjét.⁶

Mindez, valamint megelőző hivatkozásom a társadalom- és természettudományok módszerei közti párhuzamra, valószínűleg legalább annyi ellenkezést vált ki, mint a „szociotechnika” és a „társadalomalakítás” kifejezés megválasztása (mégpedig a „fokozatos” jelzővel sugallt fontos megkülönböztetés ellenére). Ezért határozottan ki kell emelnem, hogy tökéletesen méltányolom a dogmatikus módszertani naturalizmus vagy „szcientizmus” (hogy Hayek professzor kifejezését használjuk) elleni harcot. Mindazonáltal nem látom be, miért ne vonhatnánk analógiát mindaddig, amíg gyümölcsöző, még ha felismerjük is, hogy bizonyos körökben csúnyán visszaéltek vele és félreértelmezték. S aligha lehet keményebb érv e dogmatikus naturalistákkal szemben, mint az, hogy megmutatjuk: néhány általuk támadott módszer alapvetően azonos a természettudományokban használtakkal.

A technikai szemléletmód ellenében legelőször is azt hozhatják fel, hogy a társadalmi rend irányában az „aktivista” magatartás elfogadására kötelezhet (1. fejezet), s ezért könnyen előítélettel tölthet el a beavatkozásellenes vagy „passzivista” nézettel szemben, vagyis azzal a nézettel szemben, hogy ha nem vagyunk megelégedve a létező társadalmi vagy gazdasági feltételekkel, az csak azért van, mert nem értjük működésének mikéntjét, és az aktív beavatkozás csak rontana a dolgokon. Be kell vallanom, hogy nem sok rokonszenv fűz ehhez a „passzivista” nézethez, sőt éppenséggel azt hiszem, hogy az általános beavatkozásellenesség politikája tarthatatlan — már csak logikai alapon is, hiszen támogatóinak köteles-

⁶ Lásd M. Ginsberg írását: In: *Human Affairs*. Ed. R. B. Cattell et al. 180. — El kell ismerni azonban, hogy a matematikai közgazdaságtan sikere arra mutat, hogy legalábbis az egyik társadalomtudományi ágban végbement a newtoni forradalom.

ségük olyan politikai beavatkozásokat javasolni, melynek célja a beavatkozás kivédése. Mindenesetre a technikai megközelítés önmagában véve semleges ebben az ügyben is (mint ahogy annak is kell lennie), és semmi esetre sem összeférhetetlen a beavatkozásellenességgel. Éppen fordítva, úgy gondolom, hogy ez maga is a technikai szemléletmódból eredeztethető. Ugyanis azt állítani, hogy a beavatkozás ront a dolgokon, egyenértékű azzal, hogy bizonyos politikai lépések nem eredményeznek bizonyos hatásokat — azaz nem kívánt hatások lépnek föl, s bármely technika egyik legjellegzetesebb feladata éppen az, hogy *kimutassa, mi elérhetetlen*.

Érdeemes ezt a gondolatot tüzetesebben szemügyre venni. Mint máshol megmutattam,⁷ minden természeti törvény kifejezhető ebben a formában: *ez és ez a dolog nem fordulhat elő*; közmondásban ez így jelentkezik: „Szitában nem hordhatsz vizet.” Például az energiaátalakítás törvénye kifejezhető így is: „Nem építhető örökmozgó szerkezet”, az entrópia törvénye pedig így: „Nem építhetünk százszázalékos hatékonyságú gépet.” A természettörvények ilyenén megfogalmazása nyilvánvalóvá teszi technikai jelentőségüket, és emiatt a természettörvények „*technikai formájá*”-nak nevezhetjük őket. Ha most a beavatkozásellenességet ebben a megvilágításban vesszük szemügyre, akkor rögtön láthatjuk, hogy jól kifejezhető a következő formában: „Ilyen és ilyen eredményeket képtelenek vagyunk elérni”, vagy talán így: „Ilyen és ilyen célok nem érhetők el ilyen és ilyen velejáró hatások nélkül.” Ez azonban rámutat arra, hogy a beavatkozásellenesség tipikusan *technikai tantétel*.

Ez a példa természetesen nem kivételes a társadalomtudományokban sem. Éppen ellenkezőleg, elemzésünk gyakorlati jelentősége abban rejlik, hogy felhívja a figyelmet a természet- és társadalomtudományok közti, valóban alapvető hasonlóságra. Mire gondolok: léteznek szociológiai törvények vagy hipotézisek, melyek párhuzamba állíthatók a természettudományok törvényeivel vagy hipotéziseivel. Mivel gyakran kételkednek az efféle szociológiai

⁷ Vö. K. Popper: *Logic of Scientific Discovery*. 1959. 15. fejezet. (A továbbiakban: *Logic*.) Az elmélet szembeállítható Millével, lásd J. St. Mill: *A System of Logic*. V. könyv, V. fejezet, 2. rész.

törvények vagy hipotézisek létezésében⁸ (más a helyzet az úgynevezett „történelmi törvényekkel”), néhány példát említenék: „Nem lehet mezőgazdasági adókat bevezetni és egyidejűleg a megélhetési költségeket csökkenteni.” — „Az ipari társadalomban a fogyasztói érdekcsoportokat nem lehet olyan hatékonyan szervezni, mint bizonyos termelői érdekcsoportokat.” — „Nincs olyan központilag tervezett társadalom, melynek árrendszere betöltené a kompetitív árak szerepkörét.” — „Infláció nélkül nincs teljes foglalkoztatottság.” A példák másik csokrát a hatalmi politika területéről vehetjük: „Politikai reform nem vezethető be olyan visszahatások nélkül, amelyek nem kívánatosak a célul kitűzött eredmények szempontjából” (ezért ügyelni kell rájuk). — „Politikai reform nem vezethető be anélkül, hogy ne erősítsenek a szemben álló erőket, mégpedig oly mértékben, hogy az durván arányos a reform hatókörével.” (Ez a tétel annak a felismerésnek a technikai következménye, mely szerint „mindig léteznek a *status quo*val összefonódó érdekek”.) — „Nincs forradalom reakció nélkül.” E példához hozzácsaphatunk még kettőt, melyeket a forradalom platóni törvényének (*Állam*, VIII.), illetve a korrupció Lord Acton-féle törvényének nevezhetnénk: „Sikeres forradalom nem lehetséges anélkül, hogy az uralkodó osztályt ne gyengítsen le a belső viszály vagy háborús vereség.” — „Egy embernek nem adhatunk hatalmat mások fölött anélkül, hogy az ne kísértene őt visszaélésre — s ez a kísértés hozzávetőleg együtt növekszik a kezébe kaparintott hatalommal, amelynek csak nagyon kevesen képesek ellenszegülni.”⁹

⁸ Lásd például M. R. Cohen: *Reason and Nature*. 356. skk. A szövegben felhozott példa, úgy látszik, cáfolja ezt a részlegesen antinaturalista nézetet.

⁹ A „korrupciós törvény” egyik hasonló megfogalmazását C. J. Friedrich elemzi nagyon érdekes és részben technikai jellegű könyvében (*Constitutional Government and Politics*. 1937). Azt mondja e törvényről, hogy „a természettudományok nem büszkélkedhetnek egyetlen, az emberiség számára hasonlóan fontos »hipotézissel sem«” (7). Fontosságában nem kételkedem, de úgy gondolom, hogy a természettudományokban számtalanul találhatunk hasonlóan fontos törvényeket, csak éppen a nyilvánvalóbbak s nem az elvontabbak között kell keresnünk őket. (Olyanok jussanak eszünkbe, mint hogy ember nem élhet táplálék nélkül, vagy hogy a gerinceseknek két nemük van.) Friedrich professzor mellett az antinaturalista nézet mellett érvel, hogy „a társadalomtudományoknak semmi előnye sem származik a természettudomány módszereinek alkalmazásából” (4). Vegyük csak közelebről szemügyre azt a kísérletét, hogy politikaelméletét számos olyan hipotézisre próbálja

Semmit sem feltételezünk itt azoknak a rendelkezésre álló bizonyítékoknak az erejéről, melyek felhozhatók volnának e hipotézisek mellett, megfogalmazásuk amúgy is meglehetősen tág teret hagy a javításnak. Pusztán csak példák az olyanfajta kijelentésekre, amelyek a fokozatos technika esetleg vizsgálhat és megszilárdíthat.

21. Fokozatos és utópikus társadalomalakítás

A fokozatos technika eredményeit a társadalommérnök¹⁰ ülteti át a gyakorlatba, és ezt a folyamatot — a kifogásolható képzetársítások dacára — „fokozatos társadalomalakítás”-nak fogom

építeni, melynek jellegéről a következő idézetek adnak némi fogalmat (14. sk.): „Az egyetértés és a tartózkodás egyaránt élő erő, mely hatalmat generál”; együttvéve meghatározzák „a politikai helyzet intenzitását”, és mivel „ezt az intenzitást vagy az egyetértés, vagy a tartózkodás, vagy mindkettő abszolút nagysága határozza meg, megjelenítése talán a legalkalmasabb a két erő: az egyetértés és a tartózkodás paralelogrammájának átlójával. Ebben az esetben az egyetértés és a tartózkodás numerikus négyzetösszegéből vont négyzetgyök egyenlő volna számszerű értékével.” A Püthagorasz-tétel alkalmazásának e kísérlete a bizonytalanul mérhető „erők paralelogrammájára” (noha nem világos, hogy ezek az erők miért volnának merőlegesek egymásra) nem az antinaturalizmus példájának látszik, hanem éppen olyanféle naturalizmusnak vagy „szcientizmus”-nak, mely — elismerem — a „társadalomtudományra nézve nem jár előnnyel”. Megjegyezhetjük, hogy ezek a „hipotézisek” aligha fejezhetők ki technikai formában, míg a „korrupciós törvény” például, melynek fontosságát Friedrich professzor nagyon jogosan hangsúlyozza, kifejezhető így.

A „szcientista” nézet történeti hátterére, arra, hogy a politikaelmélet problémái az „erők paralelogrammájának” fogalmi körében volnának megérthetők, lásd *The Open Society* c. könyvem: 7. fejj. 2. jegyzet.

¹⁰ A („fokozatosan haladó”) társadalommérnök fogalmával szemben Hayek professzor azt hozta föl, hogy a tipikus mérnöki munka magába foglalja az összes meghatározó tudás összpontosítását egyetlen főbe, miközben minden tipikus társadalmi problémára jellemző, hogy a szükséges tudás nem központosítható ilyen módon (Fr. A. von Hayek: *Collectivist Economic Planning*. 1935. 210). Elismerem e tény rendkívüli horderejét. Meg is fogalmazhatom technikai hipotézisben: „Egyetlen tervehatóság sem központosíthatja az olyan feladatokhoz szükséges tudást, mint például a személyes szükségletek kielégítése vagy a specializált készségek és képességek hasznosítása.” (Hasonló hipotézis javasolható a hasonló feladatokkal összefüggő központosító törekvések lehetetlenségével kapcsolatban is.) Mármost a „társadalommérnök” kifejezés védhető annak kimutatásával, hogy a mérnöknek alkalmaznia kell az e hipotézisben testet öltő technikai ismeretet, mely figyelmzetteti őt törekvéseinek, valamint tudásának korlátaira. Lásd még 43. jegyzet.

nevezni. Hasznos lesz ez a fogalom, mert lefedi úgy a magán, mint a közösségi társadalmi aktivitást, amely bizonyos cél vagy törekvés valóra váltása érdekében tudatosan hasznosítja az összes rendelkezésre álló technikai ismeretet.¹¹ A fokozatos társadalomalakítás annyiban emlékeztet a mérnökök tevékenységére, hogy a *célokat* a technika tartományán túlnak tekinti. (Mindaz, amit a technika mondhat a célokról, az az, hogy összeegyeztethető-e egymással vagy sem, illetve megvalósítható-e egyáltalán.) Ebben eltér a historicizmustól, amely az emberi tevékenységek céljait történelmi erőktől függőnek s így tartományán belülnek tekinti.

Ugyanúgy, ahogy a mérnök fő feladata gépek tervezése, átalakítása és kiszolgálása, a fokozatosan haladó társadalommérnök munkája társadalmi intézmények tervezése, újbóli megalkotása és a már létezők működtetése. A „társadalmi intézmény” fogalmát rendkívül átfogó értelemben használom, úgy, hogy magában foglalja a magán és a közösségi testületeket. Vagyis ezt fogom használni egy üzlet — legyen az akár kicsiny boltocska, akár biztosítótársaság —, egy iskola vagy az „oktatási rendszer”, a rendőrség, valamelyik egyház vagy a bíróság jelölésére. A fokozatosan haladó társadalomtechnikus vagy -mérnök felismeri, hogy a *társadalmi intézmények csak kisebb részükben tudatosan tervezettek, miközben elsősorban többségük az emberi cselekvések nem szándékolt eredményeként keletkezik.*¹² Ám bármilyen mélyen érintse is ez a fontos tény, technikusként vagy társadalommérnökként „funkcionális” vagy

¹¹ Ideértve — ha fönntartható — a tudás korlátairól szóló tudást is, az előbbi jegyzetben kifejtett módon.

¹² Az a két nézet, hogy a társadalmi intézmények vagy „tervezettek”, vagy csak úgy „teremnek”, megfelel a Társadalmi Szerződés teoretikusai és kritikussai (ilyen például Hume) által kifejtett két nézetnek. Hume azonban nem adja föl a társadalmi intézmények „funkcionális” vagy „instrumentális” szemléletét, hiszen — mint mondja — nem lehetünk meg nélkülik. Ez az álláspont továbbfejleszhető a nem tervezett intézmények (mint például a nyelv) darwiniánus magyarázatával: ha nincs hasznos funkciójuk, nincs esélyük a túlélésre. E nézet szerint a nem tervezett intézmények *raciónalis cselekvések szándékolatlan következményeként* jöhetnek létre, csakúgy, ahogy az országutat minden szándékosság nélkül kitalapossa az a sok ember, aki csupáncsak kényelmesnek tartja, ha a már meglévő nyomon halad (Descartes). Aligha kell hangsúlyozni persze, hogy a technikai megközelítés mindenben független az „eredet” kérdésétől.

„instrumentális” szempontból fogja tekinteni az intézményeket.¹³ Eszközöket lát bennük meghatározott célok megvalósítására, vagy olyan dolgokat, amelyek bizonyos célok szolgálatába állíthatók; inkább gépezetnek tekinti őket, s nem élőlénynek. Persze ez korántsem jelenti azt, hogy szem elől tévesztené az alapvető eltérést az intézmények és a fizikai eszközök között. Eppen ellenkezőleg, a társadalomtechnikusnak tanulmányoznia kell az eltéréseket és a hasonlóságokat, s ennek eredményeit hipotézis formájában fejezi ki. S csakugyan, egyáltalán nem nehéz technikai formában hipotéziseket megfogalmazni az intézményekről. Ezt látatja a következő példa: „Nem szerkeszthető üzembiztos intézmény, vagy másképpen fogalmazva olyan intézmény, melynek működése nem függ roppant mértékben a személyzettől: az intézmények legjobb esetben is csak csökkenthetik az emberi tényező bizonytalanságát, ha adott azoknak a támogatása, akik az intézmény élé tervezéskor kitűzött célokért dolgoznak, és akiknek egyéni kezdeményezéseitől és ismereteitől a siker nagymértékben függ. (Az intézmények olyanok, akár a várak: az erős falakra hű védők kellenek.)”¹⁴

Itt tárul elénk a fokozatosan haladó mérnök jellegzetes szemléletmódja. Dédelgethet talán néhány eszményt, melyek a társadalmat „mint egészt” érintik — mondjuk az általános jólét gondolatát —, de egyáltalán nem hisz abban, hogy a társadalomnak mint egésznek az újratervezése volna a célravezető módszer. Bármik legyenek is céljai, azokat apró igazításokkal és újraigazításokkal igyekszik elérni, melyeket folyamatosan lehet javítani. Céljai a legkülönbébbek lehetnek, tegyük fel: a gazdagság vagy a hatalom

¹³ A „funkcionális” megközelítésre lásd például Br. Malinowski *Anthropology as the Basis of Social Science* c. írását In: *Human Affairs*. Ed. R. B. Cattell et al. — különösen 206. skk., 239. skk.

¹⁴ Ez a példa, mely szerint az intézményes „gépezet” hatékonysága korlátozott, és az intézmények működése a megfelelő személyi ellátottságtól függ, talán összevethető a termodinamika olyan elveivel, mint az energia átalakításának törvénye (abban a formájában, mely kizárja az örökmozgó szerkezet építését). S így szembeállítható más „szcientista” törekvésekkel, melyek párhuzamot vonnak az energia fizikai fogalma és a hatalomhoz hasonló szociológiai fogalmak között; lásd például B. Russell *Power* (1938) c. írását, ahol a 10. lapon ilyesféle szcientista kísérletet láthatunk. Nem hinném, hogy Russell fő tétele — hogy tudniillik a „hatalom különböző formái”, mint a gazdagság, propaganda, nyers fizikai erő, olykor „átválthatók” egymásra — kifejezhető volna technikai formában.

felhalmozása bizonyos egyének vagy csoportok kezében, vagy éppen a gazdaság és a hatalom szétesztása, netán egyének és csoportok bizonyos „jogainak” védelme stb. Így hát a közösségi vagy politikai társadalomalakítás fölmutathatja a legkülönbébb tendenciákat, totálisakat éppúgy, mint liberálisakat. (A fokozatosan haladó reform szerteágazó liberális programjának példáit W. Lippmann adta *The Agenda of Liberalism* című írásában.)¹⁵ A fokozatosan haladó társadalommérnök Szókratészhez hasonlóan tudja, mennyire keveset tud. Tudja, hogy csakis tévedéseinkből tanulhatunk. Következésképpen munkájában lépésről lépésre halad, körültekintően összehasonlítva a várt eredményeket a kapottakkal, szemét mindig a reform nem várt, de elkerülhetetlen kihatásain tartva; és el fogja kerülni az olyan reformvállalkozásokat, melyeknek komplexitása és hatósugara lehetetlenné teszi számára az okok és hatások szétfejtését és a valójában történt dolgok megismerését.

Sok „aktivista” politikai vérmérséklete tiltakozik az ilyen „fokozatos toldás-foldás” ellen. Programjukat, melyet csakúgy „társadalomalakítási” programnak nevezünk, „holista” vagy „utópikus társadalomalakítás”-nak mondhatjuk.

A fokozatos társadalomalakítással szemben a holista vagy utópikus társadalomalakítás sohasem „magán”, hanem mindig „közösségi”, jellegű. Célja a „társadalom egészének” átformálása meghatározott terv vagy séma szerint; célja a „kulcspozíciók megszerzése”¹⁶ és az „állam hatalmának” kiterjesztése, „amíg az állam csaknem azonossá nem válik a társadalommal”,¹⁷ továbbá az, hogy a „kulcspozíciókból” ellenőrizze a fejlődő társadalom jövőjét alakító társadalmi erőket: vagy úgy, hogy e fejlődést megakadályozza, vagy úgy, hogy — előrelátva menetét — a társadalmat ahhoz igazítsa.

¹⁵ Vö. W. Lippmann: *The Good Society*. 1937. XI. fejr. 203. skk. Lásd még W. H. Hutt: *Plan for Reconstruction*. 1943.

¹⁶ E kifejezést K. Mannheim használja gyakran a *Man and Society in an Age of Reconstruction* c. írásában, lásd e mű tárgymutatóját és például a 269, 295, 320, 381. lapokat. E munka a holista és historicista program előttem ismert legkidolgozottabb kifejtése, ezért is választottam kritikám fő célpontjául.

¹⁷ Mannheim: i. m. — Az idézet teljes egészében megtalálható a 23. fejezetben, ahol alaposan körüljárjuk (lásd 33. jegyzet).

Esetleg felvetődik a kérdés, hogy az itt leírt fokozatos és holista megközelítés alapvetően eltér-e egymástól, hiszen nem adtuk meg a fokozatos megközelítés hatósugarának határait. E megközelítés itt megadott értelme szerint az alkotmányreform például igencsak hatósugarán belül fekszik, és még azt a lehetőséget sem fogom kizárni, hogy a fokozatos reformok sorozatát valamilyen általános tendencia, mondjuk a jövedelmek nagyobb egyenlősége felé mutató tendencia ösztönzi. Ily módon a fokozatos módszerek megváltoztathatják azt, amit szokásosan a „társadalom osztálystruktúrájájának” neveznek. Létezik-e egyáltalán valamiféle eltérés — kérdezhetnénk — a fokozatos társadalomalakítás e nagyratörőbb fajtája és a holista vagy utópikus megközelítés között? S e kérdés még sürgetőbbé is válhat, ha tekintetbe vesszük, hogy ha a fokozatosan haladó technikus megkísérli fölmérni valamely javasolt reform feltehető következményeit, a legtöbb, amit tehet, hogy felbecsüli az adott intézkedés hatásait a társadalom „egészére”.

Válaszolva e kérdésre, nem fogom megkísérelni, hogy éles demarkációs vonalat húzzak a két módszer között, de igyekszem felszínre hozni azt a nagyon eltérő nézőpontot, amelyből a holista, illetőleg a fokozatosan haladó technikus szemléli a társadalom megreformálásának munkáját. A holisták elvetik a fokozatos megközelítést, lévén az túlságosan szerény. Ez az elutasítás azonban nincs teljesen összhangban gyakorlatukkal, a gyakorlatban ugyanis újra meg újra visszacsúsznak annak ötletszerű és otromba, jóllehet nagyratörő és könyörtelen alkalmazásába, ami lényegileg a fokozatos módszer — de óvatos és önkritikus jellege nélkül. Ennek az az oka, hogy a gyakorlatban a holista módszerről kiderül hasznavehetetlensége; minél nagyobbak a megkísérelt holista változtatások, annál nagyobbak lesznek nem szándékolt és többnyire nem várt visszahatásaik, s ez a holista mérnökre a fokozatos *improvizáció* gyakorlatát kényszeríti. Ez a gyakorlat ténylegesen is inkább a központosított vagy kollektivista tervezés jellemzője, mintsem a szerényebb és óvatos fokozatos beavatkozásé. S ez az, ami az utópikus társadalommérnököt olyan dolgok megtételére szorítja, amit nem szándékozott tenni, vagyis mondhatni: rászorítja a *tervszerűtlen terv* visszatérő gyakorlatára. Így hát az utópikus, illetve a fokozatos társadalomalakítás különbségéről a gyakorlatban kiderül, hogy nem annyira a léptékben és a hatóságban rejlik,

mint inkább az óvatosságban és az elkerülhetetlen meglepetésekre való felkészülésben. Azt mondhatjuk tehát, hogy a gyakorlatban a két *módszer* nem a léptéket és a hatósugarat tekintve tér el egymástól — rációfalva azokra a várakozásokra, amelyeket a racionális társadalmi reformok megfelelő módszereit érintő két *tétel* összehasonlítása alapozhat meg. A két tétel közül az egyikre nézve azt tartom, hogy igaz, míg a másik hamis, és könnyen vezet elkerülhető, de súlyos tévedésekhez. A két módszer közül az egyikről azt tartom, hogy lehetséges, míg a másik egyszerűen nem létezik: lehetetlen.

Az utópikus vagy holista megközelítés és a fokozatos megközelítés egyik különbségét következőképpen így is megfogalmazhatjuk: míg a fokozatosan haladó társadalommérnök a reform hatóságát tekintve elkötelezettség nélkül vághat bele a dolgok sűrűjébe, a holista ezt nem teheti; ő már előzetesen eldöntötte, hogy a mindent felölelő átrendezés lehetséges és szükséges. E ténynek messzire ható következményei vannak. Az utópistát előítéletekkel ruházza fel bizonyos szociológiai hipotézisekkel szemben, melyek korlátokat szabnak az intézményes kontrollnak; ilyen például a fejezetben fentebb említett hipotézis, amely a személyi elemnek, „az emberi tényezőnek” betudható bizonytalanságot fejezi ki. Azzal, hogy *a priori* elveti az efféle hipotéziseket, az utópikus megközelítés megsérti a tudományos módszer elveit. Másfelől viszont az emberi tényező bizonytalanságával összekapcsolódó problémák arra kényszerítik az utópistákat, akár tetszik, akár nem, hogy az emberi tényezőt megkíséreljék intézményes eszközökkel ellenőrizni és programjukat addig terjesztteni, hogy az ne csupán a társadalom terv szerinti átalakítását fogja át, hanem egyúttal az ember átalakítását is.¹⁸ „Következőképpen a politikai probléma abban áll, hogy az *emberi késztetéseket oly módon szervezzük*, hogy az energiákat a helyes stratégiai pontok felé irányítsák, és a fejlődés totális folyamatát a kívánt irányba kormányozzák.” Úgy látszik, a jóhiszemű utópista figyelmét elkerülte az a tény, hogy programja kudarca ítéltetett, még mielőtt egyáltalán beindult volna. Ugyanis

¹⁸ „Az ember átalakításának problémája” Mannheim idézett írásának egyik fejezetcíme. A következő idézetet lásd 199. sk.

azt a programot, hogy emberhez méltó társadalmat építsünk, fölcseréli azzal az igénnyel, hogy „átgyúrjuk” az embert, hogy beleilleszkedjék ebbe az új társadalomba. Ez viszont kizárja az új társadalom sikerének vagy kudarcának összes ellenőrzési lehetőségét. Mert azok, akik nem szeretnek az új társadalomban élni, csupán azt ismerik el, hogy még nem illenek bele, vagyis „emberi késztetéseiket” tovább kell „szervezni”. De az ellenőrzés lehetősége nélkül semmivé foszlik az az igény, hogy „tudományos” módszerrel jártak el. A holista megközelítés összeférhetetlen a valóban tudományos magatartással.

E tanulmány nem tekinti fő feladatának az utópikus társadalomalakítás vizsgálatát, de két okunk is van arra, hogy a következő három fejezetben együtt tárgyaljuk a historicizmussal. Először is, mert a kollektivistá (vagy központosított) tervezés neve mögött egy nagyon divatos tétel rejtőzik, melytől a „fokozatos technikát” és a „fokozatos társadalomalakítást” élesen el kell határolni. Másodszor, mert az utópizmus a fokozatos megközelítéstől való idegenkedését tekintve nem csupán emlékeztet a historicizmusra, hanem erőit gyakorta egyesíti is a historicista ideológiával.

22. Szentségtelen Szövetség az utópizmussal

Mill világosan felismerte az általam „fokozatos techniká”-nak, illetve „historicizmus”-nak nevezett két módszertani megközelítés ellentétét. „A szociológiai vizsgálódásnak — írja — két fajtája van. Az első például ilyen kérdések felvetését javasolná: mi volna a hatása az általános választójog ... bevezetésének a társadalom jelen feltételei között... De létezik másfajta vizsgálódás is... Itt ... a kérdés nem úgy merül föl, hogy adott oknak mi volna a hatása a társadalom bizonyos állapotában, hanem úgy, hogy mik azok az okok, amelyek ... a Társadalom Állapotait általában létrehozzák.”¹⁹ Tekintetbe véve, hogy Millnél a „Társadalom Állapotai” kifejezés pontosan megfelel annak, amit mi „történelmi korszakok”-nak neveztünk, nyilvánvaló, hogy a „szociológiai

¹⁹ Mill: i. m. VI. könyv, X. fej. 1. szakasz.

vizsgálódás két fajtája” közti megkülönböztetése megfelel a fokozatos technika és a historicizmus közti megkülönböztetésünknek. Ez még egyértelműbbé válik, ha pontról pontra nyomon követjük Mill leírását a „szociológiai vizsgálódás második fajtájá”-ról, amelyet (Comte eszméinek befolyása alatt) az elsővel szemben felsőbbrendűnek nyilvánít, és amely leírása szerint az általa „történeti”-nek nevezett módszert használja.

Mint már előzetesen megmutattuk (17. és 18. fejezet), a historicizmus nem áll szemben az „aktivizmus”-sal. A historicista szociológia akár úgy is értelmezhető, mint egyfajta technika, mely (Marxszal szólva) segíthet a történelmi korszak „szülési fájdalmait megrövidíteni és enyhíteni”. Millnek a történeti módszerről adott leírásában ténylegesen megtalálhatjuk ezt a gondolatot, méghozzá olyan megfogalmazásban, amely meglepően emlékeztet Marxéra:²⁰ „A most jellemzett módszer az, amellyel . . . a társadalmi haladás törvényeit keresnünk kell. Segítségével azután nemcsak azt érhetjük el, hogy messze előre bepillantathatunk az emberi faj jövőbeli fejlődésébe, de egyben meghatározhatjuk azokat a művi eszközöket is, amelyekkel . . . felgyorsíthatjuk a természeti folyamatot, ameddig az előnyös. . .”²¹ Az efféle gyakorlati instrukciók, melyek a spekulatív szociológia legmagasabb szintű ágán alapulnak, fogják alkotni a Politika Művészetének legnemesebb és leggyümölcsözőbb részét.”

Ahogy az idézet is jelzi, a két megközelítés — a historicistáé és a sajátom — különbsége nem annyira az, hogy az utóbbi technika, hanem az, hogy *fokozatos* technika. Ennyiben a historicizmus technikai, de megközelítése nem fokozatos, hanem „holista”.

Mill szemléletmódjában nagyon világosan megmutatkozik a holista jelleg, amikor megmagyarázza, hogy mit is ért a „Társadalom Állapota” (vagy a történelmi korszak) kifejezésen: „Amit

²⁰ Mill: i. m. VI. könyv, X. fejelet, 8. szakasz. A megfelelő Marx-idézet (lásd 17. fejezet) *A tőke* első kiadásához írt előszóból származik.

²¹ E megjegyzés mutatja, hogy Millt utilitarizmusa megóvta attól, hogy az „előnyös” fogalmát a „haladó” szinonimájaként definiálja, azaz elmondható, hogy haladáshite ellenére sem fogadott el olyasféle historicista moráleméletet (19. fejezet), mint amelyet H. Spencer és Fr. Engels fejlesztett ki (manapság pedig C. H. Waddington *Science and Ethics* c. munkájában).

a társadalom állapotának nevezünk — írja —, ... az a jelentékeny társadalmi tények vagy jelenségek összességének egyidejű állapota.” E tényekre néhány kiragadott példa: „Az ipar, a gazdagság és elosztásának állapota”; a társadalom „osztályokra bomlása és az osztályok egymáshoz való viszonya, az általános hitek, melyeket vallanak ... kormányzati formájuk, valamint törvényeik és szokásaik fontosabbja.” Összegezve, Mill a társadalom állapotait a következőképpen jellemzi: „A társadalom állapotai ... mint egyazon ember más és más életkorban; feltételek, de nem egy vagy néhány szervben vagy funkcióban, hanem az *organizmus egészében*.”²²

Ez a holizmus az, amely a historicizmust a legradikálisabban elválasztja a fokozatos technikától, s amely lehetővé teszi szövetségét a holista vagy utópikus társadalomalakítás egyes válfajaival.

Nem vitás, meglehetősen különös szövetség ez; hiszen láttuk (15. fejezet), hogy nagyon határozottan ütközik a historicista és a társadalommérnök vagy társadalomtechnikus szemléletmódja, feltéve, hogy társadalomalakításon társadalmi intézmények terv szerinti létrehozását értjük. A historicista nézőpontjából saját megközelítése éppoly radikálisan szemben áll a társadalomalakítás minden fajtájával, ahogy a meteorológusé az esőcsináló máguséval, és ezért a historicisták a társadalomalakítást (még a fokozatos megközelítést is) utópiaként támadták.²³ A historicizmust ennek ellenére nagyon gyakran éppen azoknak az eszméknek a szövetséges táborában találjuk, amelyek az utópikus vagy holista társadalomalakításra jellemzőek, mint például az „új rend tervei”-nek vagy a „központosított tervezés”-nek az eszméi.

E szövetség két markáns alakja Platón és Marx. Platón pesszisztán úgy vélte, hogy minden változás — vagy majd mindegyik — hanyatlás, s ezt tekintette a történelmi fejlődés törvényének. Utópikus tervének célja ezért minden változás megfékezése volt;²⁴ ezt ma „statikus” tervnek mondanánk. Marx viszont optimista volt, és alighanem (Spencerhez hasonlóan) valamiféle historicista

²² Mill: i. m. VI. könyv, X. fej. 2. szakasz (kiemelés tőlem).

²³ Lásd 15—17. fejezet, továbbá Fr. Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*. MEM 19. k.

²⁴ Ezt a kérdést teljes mélységében lásd Popper: *The Open Society*.

morálemélet híve. Utópikus tervezete ennek megfelelően egy fejlődő vagy „dinamikus” társadalom, s nem egy lefékezett társadalom. Olyan fejlődést hirdetett és igyekezett tevékenyen elősegíteni, amely egy politikai vagy gazdasági elnyomást nem ismerő, ideális utópiában teljeseedik ki: az állam elhal, képességei szerint mindenki szabadon együttműködik, és minden szükséglet kielégítést nyer.

A historicizmus és az utópizmus szövetségének legerősebb eleme kétségtelenül a mindkettőben azonos holista szemlélet. A historicizmust nem a társadalmi élet aspektusai, hanem a „társadalom mint egész” fejlődése érdekli, és az utópikus társadalomalakítás hasonlóképpen holista. Mindkettő figyelmen kívül hagyja azt a fontos ténytet, amelyet a következő fejezetben fogunk kidolgozni — azt ugyanis, hogy az „egész” ebben az értelemben sohasem lehet tudományos vizsgálódás tárgya. Mindkét fél elégedetlen a „fokozatos toldással-foldással” és a „pizsmogással”: radikálisabb módszerek elfogadását igénylik. S úgy látszik, mind a historicistát, mind az utópistát mélyen érinti, néha igazán megzavarja a változó társadalmi környezet tapasztalata (e gyakran fenyegető tapasztalat, melyet alkalmasint „társadalmi katasztrófá”-nak mondanak). Ezzel összhangban mindkettő megkísérli racionalizálni ezt a változást, az egyik megjósolja a társadalmi fejlődés menetét, a másik azt bizonygatja, hogy a változást szigorúan és mindenre kiterjedően ellenőrizni kellene, vagy esetleg teljesen meg kellene fékezni. Az ellenőrzésnek mindenre ki kell terjednie, mivel a társadalmi élet bármelyik, nem így ellenőrzött szögletében ott leselkedhetnek az előre nem látható változásokat felidéző veszélyes erők.

Másik összekötő kapocs a historicista és az utópista között az a közös hitük, hogy törekvéseink vagy céljaink nem választás vagy morális döntés ügye, azok tudományosan feltárhatók vizsgálati területükön. (Ebben eltérnek a fokozatosan haladó társadalomtechnikustól vagy társadalommérnöktől, miként a fizikustól is.) Mind a historicista, mind az utópista hisz abban, hogy rátalálhat a „társadalom” igaz törekvéseire és céljaira — például történelmi tendenciájának meghatározása vagy a „kor követelményeinek” diagnosztizálása által. Tehát hajlamosak elfogadni a historicista morálemélet egyes válfajait (18. fejezet). Korántsem véletlen, hogy az utópikus „tervezést” prédikáló szerzők legtöbbje közli velünk,

hogy a tervezés egyszerűen elkerülhetetlen, a történelem ezen az úton jár; nekünk pedig terveznünk kell, akár tetszik, akár nem.²⁵

Ugyanebben a historicista gondolatmenetben ugyanezek a szerzők szellemi elmaradottságban marasztalják el vitapartnereiket, és úgy hiszik, fő feladatuk az, hogy „szétzúzzák a gondolkodás ősi berögzöttségeit, és új kulcsokat találjanak a változó világ megértéséhez”.²⁶ Kijelentik, hogy a társadalmi változás trendjeit „lehetetlen sikeresen befolyásolni vagy akár csak elterelni” is addig, amíg nem szakítunk a fokozatos megközelítéssel vagy a „piszmozgás szellemével”. Persze kételkedhetnénk abban, hogy vajon az új „gondolkodás a tervezés szintjén”²⁷ valóban olyan újdonság-e, mint felteszik, mivel éppen a holizmus látszik eléggé ódon gondolkodás jellemzőjének, egészen Platóntól kezdve. Jómagam azt hiszem, hogy erős hadállást lehetne kiépíteni ama nézet védelmében, mely szerint a gondolkodás holista módja (akár a „társadalom”-ról, akár a „természet”-ről van szó) — messze attól, hogy a gondolkodás fejlődésének csúcseit vagy legújabb stádiumát reprezentálná — a tudomány előtti stádium jellemzője.

²⁵ Lásd például Mannheim: i. m. 6. lap és még sok más helyen. A szerző közli velünk, hogy „már nem választhatunk aközött, hogy »tervezünk vagy nem tervezünk«, csakis a »jó és a rossz tervezés« között” választhatunk. F. Zweig (*The Planning of Free Societies*. 1942. 30) pedig arra a kérdésre, hogy a tervezett vagy a nem tervezett társadalom előnyösebb-e, úgy válaszol, hogy a kérdés föl sem vetődik, mivel azt a jelen történelmi fejlődés iránya már végérvényesen eldöntötte.

²⁶ Mannheim: i. m. 33. A következő idézet: 10. 7.

²⁷ Karl Mannheim — Comte-ra emlékeztetően — a gondolkodás fejlődésében három „szintet” különböztet meg: 1. próba és tévedés általi vagy véletlen felfedezés; 2. invenció; 3. tervezés (i. m. 150. sk.). Tételével messzemenően nem értek egyet, számomra a próba és tévedés módszere sokkal inkább megközelíti a tudomány módszerét, mint az összes többi „szint”. — Egy további ok arra, hogy a társadalomtudomány holista megközelítését tudomány előttinek tekintsük: tökélyre törekvése. Ha azonban egyszer ráébredünk, hogy földi paradicsomot nem teremthetünk, legfeljebb előre vihetjük a dolgokat egy apró lépéssel, akkor azt is láthatjuk, hogy csak *lépésről lépésre, apránként* haladhatunk előre.

23. A holizmus kritikája

Most, miután feltártam elfogultságom irányát, és vázoltam a bírálómatnak alapot adó nézőpontot, valamint a fokozatos szemléletmód és a historicizmus vagy utópizmus közti ellentétet, hozzálátok fő feladatomhoz, a historicista tételek behatóbb vizsgálatához. A holizmus rövidre fogott kritikájával kezdem, mivel kiderült, ez a tűz alá vett elmélet egyik döntő eleme.

Alapvető bizonytalanságba ütközünk, ha a jelenlegi holista irodalomban az „egész” szó használatát vesszük szemügyre. E szóval jelölhetik *a*) egy dolognak és összes tulajdonságainak vagy aspektusainak totalitását, kivált az alkotórészei között fönnálló összes reláció totalitását; továbbá *b*) a kérdéses dolog bizonyos speciális tulajdonságait vagy aspektusait, nevezetesen azokat, amelyek szervezett struktúraként tüntetik fel „puszta halmaz” helyett. A *b*) értelemben vett egészt tudományos tanulmányok vizsgálati tárgyává tették, különösen az úgynevezett „Gestalt”-pszichológia (*alaklélektan*); s valóban, mi gátolna bennünket abban, hogy olyan aspektusokat tanulmányozzunk, mint a strukturális szabályszerűségek (például a szimmetria), amelyeket felfedezhetünk organizmusokban, elektromos mezőkben vagy gépekben stb. Az ilyen struktúrákkal rendelkező dolgokról elmondható — ahogy a Gestalt-elmélet kifejti —, hogy többek, mint aggregátumok: „többek részeik pusztá összegenél”.

Bármelyik példáját vennénk is a Gestalt-elméletnek, mindegyik azt mutatná, hogy a *b*) értelemben vett egész nagyon eltér az *a*) értelemben vett egésztől. Ha a Gestalt-teoretikusokkal együtt fontolóra vesszük, hogy a dallam több, mint az egyes zenei hangok pusztá gyűjteménye vagy egymásrakövetkezése, akkor megfontolásaink kedvéért *egyetlen szempontot* választottunk ki a hangok egymásrakövetkezésének aspektusaiból. Ezt a szempontot világosan elkülöníthetjük másoktól, úgy mint e hangok abszolút magasságától vagy átlagos abszolút erősségétől stb. És léteznek más Gestalt-aspektusok is, melyek még absztraktabbak a dallamnál, például a ritmus; hiszen ha a ritmust vizsgáljuk, úgy eltekinthetünk még a relatív magasságoktól is, mely a dallamra nézve oly fontos. Mivel szelektív módon jár el, a Gestalt — és vele együtt a *b*) értelemben vett bármely egész — tanulmányozása élesen elkülön-

bözik a totalitás, azaz az *a*) értelemben vett egész tanulmányozásától.

Következésképpen az a tény, hogy a *b*) értelemben vett egész tudományos vizsgálódás tárgya lehet, nem hozható föl hivatkozási alap gyanánt annak a tökéletesen eltérő igénynek az igazolására, hogy az *a*) értelemben vett egész is ugyanígy tanulmányozható. El kell vetnünk az utóbbi igény jogosultságát. Ha tanulmányozni kívánunk valamely dolgot, kényszerűen kiválogatjuk bizonyos aspektusait. Nem adatott meg számunkra, hogy megfigyelhessük vagy leírhatjuk a világ vagy a természet egy darabjának egészét; tényszerűen még a legapróbb részecske egészét sem lehet ily módon leírni, mert minden leírás szükségképpen szelektív.²⁸ Még azt is kijelenthetjük, hogy az *a*) értelemben vett egész semmiféle tevékenységnek nem lehet objektuma, legyen az tudományos vagy más egyéb. Ha fogunk egy élőlényt, és átszállítjuk egy másik helyre, akkor mint fizikai testtel lépünk vele kapcsolatba, és egyéb aspektusainak sokaságát hanyagoljuk el. Ha megöljük, akkor bizonyos tulajdonságait szétromboljuk, de sohasem az összeset. Ténylegesen alig hihető, hogy szét tudnánk rombolni tulajdonságainak és részei összes kölcsönviszonyának totalitását, még ha összezúzzuk vagy elégetjük is, akkor sem.

A totalitás értelmében vett egész tehát nem tehető tudományos tanulmányozás tárgyává, sem pedig bármely más tevékenység — úgymint az ellenőrzés vagy átalakítás — tárgyává, s ez, úgy látszik, elkerüli a holisták figyelmét, ideértve azokat a holistákat is, akik elismerik, hogy a tudomány — rendszerint — szelektív.²⁹ Nem kételkednek a (totalitás értelmében vett) társadalmi egész

²⁸ H. Gomperz (*Weltanschauungslehre*. II/I. 1908. 63) rámutat arra, hogy a világ bármely része — akár egy veréb ideges röpködése — leírható nagyon eltérő állításokkal, melyek mindegyike más-más aspektusnak felel meg: „E madár repül.” — „Ott száll egy veréb!” — „Nézd! Ott egy madár!” — „Energiaátalakulás történik.” — „Valami mozog.” — „Megriadt szegény pára!” — Világos, hogy a tudomány feladata sohasem lehet ilyen, szükségképpen végtelen lista összeállítása. — Fr. A. von Hayek a holizmusnak a szövegben javasolt kritikájához nagyon hasonlóan válaszol föl (*Ethics*, LIV. évf. 1943. 5).

²⁹ K. Mannheim a szelektív vagy absztrakt tudományt így értelmezi: „olyan stádium, melyen a pontosságra törekvő összes tudománynak át kell haladnia” (i. m. 167).

tudományos megragadásának lehetőségében, mivel a *Gestalt*-pszichológia irányadó példájára támaszkodnak. Ugyanis azt hiszik, hogy a *Gestalt*-megközelítés eltérése az a) értelemben vett társadalmi egész olyanfajta kezelésétől, amely átöleli „a korszak valamennyi társadalmi és történelmi eseményének struktúráját”, pusztán abban a tényben áll, hogy amíg a *Gestalt* közvetlen intuitív észleléssel megragadható, addig a társadalmi egész „túlságosan bonyolult ahhoz, hogy egy csapásra megérthessük”, úgyhogy azt „csak lépésenként tudjuk megragadni, hosszas elmemunka árán, melynek során az összes tényezőt lajstromba vesszük, összehasonlítjuk és csoportosítjuk”.³⁰ Rövidre fogva, a holista nem látja, hogy a *Gestalt* észlelésének egyszerűen semmi köze nincs az a) értelemben vett egészhez, hogy minden ismeret — akár intuitív, akár diszkurzív — szükségképpen absztrakt aspektusokkal rendelkezik, s hogy sohasem ragadhatjuk meg „magának a társadalmi realitásnak a konkrét struktúráját”.³¹ Mindezt figyelmen kívül hagyva bizonygatják, hogy a specialisták „apró részleteket elemző” vizsgálatait valami „összegező” vagy „szintetizáló” módszerrel kell kiegészíteni, melynek célja az „egész folyamat” rekonstrukciója volna. Továbbá kijelentik, hogy a „szociológia továbbra is elvételi a lényegi kérdést, ha a specialisták nem lesznek hajlandók problémáikat mint egészt nézni”.³² Ám e holista program szükségképpen pusztá program marad. Sohasem idéznek egyetlen példát sem valamely konkrét társadalmi helyzet egészének leírására. De nem is idézhetnének, mert minden ilyen esetben bármikor kimutathatók volnának elhanyagolt aspektusok, olyan aspektusok, amelyek mindazonáltal a legfontosabb szerepet tölthetik be valamilyen más összefüggésben.

³⁰ Az iménti három idézetre lásd Mannheim: i. m. 184, továbbá 170. (jegyzet) és 230.

³¹ Uo. 230. Az a tétel, hogy „magáról a valóságról” valamifajta konkrét tudást szerezhetnénk, leírható annak a nagyon jól ismert elméletnek a részeként, amelyet technikailag *miszticizmus*nak tekinthetünk; ugyanez áll az „egész” fogalma körüli felhajtásra.

³² Lásd például Mannheim: i. m. 26. és 32. Holizmusról adott kritikám nem jelenti azt, hogy elutasítanám a tudományok közti együttműködés minden formáját. Ha egy körülhatárolt, fokozatos jellegű kérdéssel találkozunk, amely megoldható volna ilyen együttműködéssel, akkor aligha ellenezné azt bárki is. De ez nagyon különbözik attól a tervtől, hogy rendszeres szintézissel vagy más hasonló módszerrel megragadjuk a konkrét egészt.

Ráadásul a holisták nemcsak tanulmányozni tervezik az egész társadalmat egy nem létező módszerrel, hanem társadalmunkat „mint egészt” ellenőrizni és átalakítani is szeretnék. Jólataik szerint „az állam hatalma addig növekszik, amíg az állam csaknem azonossá nem válik a társadalommal”.³³ Az idézet kifejezte képzet elég egyértelmű. Ez a totalitárius látomás.³⁴ De mit jelent e prófécia a látomás közlésén túl? A „társadalom” fogalma természetszerűen felöleli az összes társadalmi kapcsolatot, beleértve az összes személyes természetűt is; az anya gyermekéhez fűződő kapcsolatát éppúgy, mint a gyermekjóléti tisztviselő kapcsolatát mindkettejük-höz. Hogy teljesen lehetetlen ellenőrizni az összes — vagy „csaknem” összes — ilyen kapcsolatot, arra jó néhány érvet előbányáshatunk, már csak azért is, mert a társadalmi kapcsolatok minden újabb ellenőrzésével egy sereg új társadalmi kapcsolatot hívunk életre, melyek úgyszintén ellenőrizendők. Röviden, ennek képtelensége — logikai lehetetlenség.³⁵ (A kísérlet végtelen regresszióhoz vezet; a helyzet hasonló akkor is, ha a társadalom egészét kísérelnénk meg *vizsgálni* — melynek magára a vizsgálatra is ki kell terjednie.) Mégsem lehet kétségünk afelől, hogy az utópisták terve éppen a lehetetlent kíséri meg; ugyanis közlik velünk, hogy más egyéb dolgok mellett éppenséggel alkalmunk van arra, „hogy a személyi érintkezést realiztikusabb módon átformáljuk”.³⁶ (Persze senki sem kétli, hogy a *b*) értelemben vett egészt át lehet formálni vagy ellenőrizni, vagy akár létrehozni — szemben az *a*) értelemben vett egészszel; kitalálhatunk, mondjuk, egy dallamot, de ennek az ég világon semmi köze nincs a totális ellenőrzés utópikus álmaihoz.)

Ennyit az utópizmusról. Ami a historicizmust illeti, a helyzet hasonlóképpen reménytelen. Historicista beállítottságú holisták kijelentéseiből gyakran levezethető az a tétel, hogy a történeti

³³ Mannheim: i. m. 337, továbbá lásd 17. jegyzet.

³⁴ Az idézett megfogalmazás csaknem azonos C. Schmitt egyik gondolatával.

³⁵ E nehézséget a holisták azzal remélik elkerülni, hogy elutasítják a logika érvényességét, melyet — szerintük — a dialektika túlhaladottá tett. Erre a kísérletre válasz a *What is Dialectic?* c. írásom (Mind, 49. évf. 403. skk.).

³⁶ Mannheim: i. m. 202. Érdemes megemlíteni, hogy a pszichológiai holizmus manapság nagyon divatos a neveléelméleti szakemberek körében.

módszer alkalmas a totalitás értelmében vett egész kezelésére.³⁷ Ám ez a kijelentés félreértésen nyugszik. Két nézet ötvöződésének terméke: az egyik az a helytálló hit, hogy a történettudomány — az elméleti tudományokkal ellentétben — inkább konkrét egyedi események és személyiségek iránt érdeklődik, mintsem absztrakt általános törvények iránt, a másik pedig az a téves hit, hogy a történettudományt érdeklő „konkrét” individuum azonosítható az a) értelemben vett „konkrét” egészszel. Pedig erről szó sincs; a történettudomány ugyanis — mint bármely más vizsgálódás — az őt érdeklő objektumoknak csakis néhány kiválasztott aspektusával foglalkozhat. Tévedés azt hinni, hogy létezhetne holista értelemben vett történetírás, a „Társadalom Állapotainak” története, amely megjelenítené a „társadalmi organizmus egészét” vagy „a korszak összes társadalmi és történelmi eseményét”. Ez az eszme az *emberiség történelmének* mint a fejlődés hatalmas és átfogó áramlatának intuitív szemléletéből fakad. De ilyen történelmet nem lehetséges írni. Minden írott történelem e „totális” fejlődés bizonyos szűk aspektusának a története, és bárhogy is, a választott partikuláris, nem teljes aspektusnak is csak nagyon kevésbé teljes története.

Tekintsük a következő, jellegzetes állítást, melyben az utópizmus és a historicizmus holista tendenciái összefolynak: „Eddig még sohasem kellett a természet teljes rendszerét oly nagy mértékben átrendeznünk és irányítanunk, mint amennyire ma kénytelenek vagyunk tenni azt társadalmunkkal, és *következésképpen* sohasem kellett ily mélyre behatolnunk a természet individuális világainak történelmébe és struktúrájába. Az emberiség afelé tart, hogy szabályozza társadalmi életének egészét, miközben sohasem kísérte meg, hogy második természet életre hívására vállalkozzék. . . .”³⁸ Ez az állítás szemlélteti azt a téves hitet, mely szerint ha holisták módjára „a természet teljes rendszerét oly nagy mértékben” fel kívánánk dolgozni, akkor tanácsos volna elfogadni a történeti módszert. De azok a természettudományok, melyek a geológiához

³⁷ Azt a tételt, hogy a történettudomány a „konkrét individuális egész”-szel foglalkozik, amely lehet személy, esemény vagy korszak, kiváltképp E. Troeltsch propagálta. Igazságát Mannheim mindvégig feltételezi.

³⁸ Mannheim: i. m. 175. sk. (kiemelés tőlem).

hasonlóan elfogadják ezt a módszert, igen messze vannak attól, hogy vizsgálati tárgyuk „teljes rendszerét” megragadják. Ez az állítás egyúttal azt a helytelen nézetet is szemlélteti, mely szerint lehetséges volna „átrendezni”, „irányítani”, „szabályozni” vagy „megalkotni” az *a)* értelemben vett egészt. Az bizonyosan igaz, hogy „eddig még sohasem kellett a természet teljes rendszerét oly nagy mértékben átrendeznünk és irányítanunk”, mégpedig egyszerűen azért nem, mert még egy fizikai gépezet magában álló elemét sem vagyunk képesek a maga „teljességében” átrendezni és irányítani. Ilyesmire képtelenek vagyunk. Ezek utópikus álmodozások, netán félreértések. S ha valaki azt mondja nekünk, hogy ma *kénytelenek* vagyunk logikailag lehetetlen dolgot véghezvinni, nevezetesen a társadalom teljes rendszerét átrendezni és irányítani, valamint a társadalmi élet egészét szabályozni, az csupán átlátszó kísérlet arra, hogy „történelmi erőkkkel” és „küszöbön álló földindulással” fenyegetsenek bennünket, mely elkerülhetetlenné teszi az utópikus tervezést.

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy az idézett állítás egyúttal annak a roppant horderejű ténynek a beismerése, hogy a holista társadalomalakítás vagy az ennek megfelelő „tudomány” analógiáját sehol sem találjuk a fizikában. A természet- és társadalomtudományok között vont analógia nyomon követése így minden bizonynyal segítségünkre lesz az itteni kérdéskör tisztázásában.

Íme a holizmus státusa: szikla, melyre új világot építeni bátorítanak.

Egy kritikai megjegyzést hozzáfűzhetünk még a *b)* értelemben vett egészhez, melynek tudományos státusát elismerem. Anélkül, hogy bármit is visszavonnék az imént elmondottakból, rá kell mutatnom arra — s ennek, úgy látszik, csak ritkán szentelnek figyelmet —, hogy mennyire semmitmondó és bizonytalan az az állítás, hogy az egész több, mint részei összege. Még az asztalra tett három alma is több, mint „puszta összeg”, amennyiben közöttük bizonyos relációk állnak fenn (a legnagyobb lehet a másik kettő között vagy egyebütt stb.): e relációk nem következnek abból a tényből, hogy létezik három alma, valamint e relációkat tudományos vizsgálat alá vethetjük. Vagyis a fennen hangoztatott ellentét az „atomista” és a „Gestalt”-megközelítés között teljesen aaptalan, legalábbis ami az atomfizikát illeti: hiszen az atomfizika

nem pusztán „összegezi” az elemi részecskéket, hanem tanulmányozza is a részecskék *rendszerit* egy olyan nézőpontból, amely a leghatározottabban érintkezik a *b*) értelemben vett egésszel.³⁹

Amit a legtöbb *Gestalt*-teoretikus láthatólag kifejezni igyekszik, az a dolgok két fajtájának létezése: „halmaz” — ahol semmiféle rendet nem tudunk észrevenni; és „egész” — ahol valamiféle rendet, szimmetriát, szabályszerűséget, rendszert vagy strukturális tervet fedezhetünk fel. Tehát az a kijelentés, hogy az „organizmus egészet alkot”, leszűkül arra a trivitalitásra, hogy — egy organizmusban — megfigyelhetünk bizonyos rendet. Mindemellett az úgynevezett „halmaznak” rendszerint szintén van *Gestalt*-aspektusa, éppen úgy, mint az elektromos mező gyakorta felemlített példájának. (Vegyük például fontolóra azt a szabályszerűséget, amelynek megfelelően a nyomás növekedik a kőhalmon belül.) Tehát a különbségtevés nemcsak triviális, de rettentően bizonytalan is; s egyáltalán, nem a dolgok eltérő fajtáira alkalmazható, hanem csupán ugyanazoknak a dolgoknak eltérő aspektusaira.

24. A társadalmi kísérletek holista elmélete

Különösen ártalmas a holista gondolkodás befolyása a (2. fejezetben kifejtett) társadalmi kísérlet historicista elméletére. Jóllehet a fokozatosan haladó technikus egyetért azzal a historicista nézettel, hogy az átfogó vagy holista társadalmi kísérletek — már amennyiben egyáltalán lehetségesek — fölöttébb alkalmatlanok tudományos célokra, de határozottan tagadja azt a historicizmusban és az utópizmusban egyaránt közös feltevést, mely szerint a társadalmi kísérleteknek — ha reálisak akarnak lenni — jellegükben kell hasonlítaniuk a társadalom egészének újjászervezésére irányuló utópikus kísérletekhez.

³⁹ Lásd például a Pauli-féle kizárási elvet. A társadalomtudós számára az olyan fogalmak, mint a verseny vagy a munkamegosztás nagyon is világossá teszik, hogy az „atomista” vagy „individualista” megközelítés semmiképpen sem véd meg bennünket attól a felismeréstől, hogy mindenki kölcsönhatásban áll mindenkivel. (A pszichológiában más a helyzet, mivel itt az atomizmus — a számos kísérlet ellenére — alkalmazhatatlannak látszik.)

Kritikánkat indítsuk onnan, ahonnan kényelmesebb. Egy fölöt-
tebb kézenfekvő ellenvetést tárgyalunk meg, mely az utópista
program ellen irányul, azt ugyanis, hogy nincs birtokunkban az a
kísérleti tudás, amely szükségeltetné az efféle vállalkozásokhoz.
A mérnök-fizikus tervezetei kísérleti technikára épülnek; a tevén-
kenységeit megalapozó mindahány elvnek ki kell állnia a gyakorlati
kísérletek próbáját. A társadalommérnök holista tervezetei viszont
nem épülnek semmiféle ezzel összevethető gyakorlati kísérletre.
Ezért tarthatatlan az állítólagos analógia a mérnök-fizikus és a
holista társadalommérnök között; a holista tervezésre talál az
„utópikus” jelző, hiszen terveinek egyszerűen nincs tudományos
bázisa.

E kritikával szembesülve, az utópikus mérnök valószínűleg
elismeri a gyakorlati tapasztalat és a kísérleti technika szükségsze-
ségét. De továbbra is fenntartja, hogy ezekről a dolgokról sohasem
fogunk semmit sem tudni, ha visszariadunk a társadalmi kísérletek
megtételétől, vagyis — ami nézete szerint egyazon dolog — a holista
társadalomalakítástól. Bele kell vágni — érvel —, hasznosítva
minden megszerzett tudást, legyen az gazdag vagy szűkös. Ha ma
tudunk valamit a repülőgép-tervezésről, az csakis azért van, mert
néhány úttörő, akinek még nem volt birtokában ez a tudás, mert
repülőgépet tervezni és kipróbálni. Vagyis az utópista éppenséggel
amellett érvelhetne, hogy az általa hirdetett holista módszer nem
más, mint a kísérleti módszer a társadalomra alkalmazva. Ugyanis
a historicistával együtt azt tartja, hogy a kisléptékű kísérletek,
olyanfélék, mint amelyeket a szocializmusban a gyárakban, a
falvakban vagy akár az egyes körzetekben végrehajtanak, semmi-
képpen sem meggyőzőek; az efféle elszigetelt „Robinson Crusoe-
kísérletek” semmit sem tudnak mondani nekünk a „Nagy Társa-
dalomban” zajló modern társadalmi életről. Éppen hogy ezek
érdemlik ki az „utópikus” gúnynevet — a „marxista” értelemben,
ahol a fogalom a történelmi tendenciák elhanyagolását vonja maga
után. Ebben az esetben talán azt, hogy nem veszik tekintetbe a
társadalmi élet egyes tényezőinek növekvő kölcsönös függőségét.

Látjuk, az utópizmus és a historicizmus egyként vallja, hogy a
*társadalmi kísérlet (már amennyiben létezik ilyesmi) csak akkor
lehet értékes, ha holista léptékű.* E széles körben elfogadott előítélet
mögött az a hit búvik meg, hogy a társadalomban képtelenek

vagyunk „megtervezett kísérleteket” végrehajtani, s hogy a „véletlen kísérletek” eredményeinek számbavételekor — amennyiben azok a társadalomban mentek végbe — a *történelem*hez kell fordulnunk.⁴⁰

Két ellenvetésem van e nézettel szemben: *a)* figyelmen kívül hagyja azokat a *fokozatos kísérleteket*, amelyek minden társadalmi tudás számára alapvetőek, legyenek azok akár tudományosak, akár tudomány előttiak; *b)* a *holista kísérletek* aligha gyarapítják jelentékenyen kísérleti tudásunkat, és csak abban az értelemben tekinthetjük őket „kísérleti”-nek, mely szerint e fogalom egy *bizonytalan kimenetelű cselekvést* fejez ki, de abban az értelemben már nem, mely szerint egy *olyan ismeretszerzési eszköz, amely a kapott eredményeket a várt eredményekkel veti egybe*.

Ami az *a)* pontot illeti, kimutathatnánk, hogy a társadalmi kísérletekről vallott holista nézet magyarázat nélkül hagyja azt a tényt, hogy jókora adag kísérleti tudással rendelkezünk a társadalmi életről. Különbség van a tapasztalt és a tapasztalatlan üzletember, szervező, politikus vagy táborno között. A különbség társadalmi tapasztalatukban van, s ezeket a tapasztalatokat nem pusztán megfigyelés útján nyerték, nem is a megfigyelt dolgokra való reflektálással, hanem valamely gyakorlati cél elérése érdekében kifejtett erőfeszítéseik révén. El kell ismerni, hogy az így megszerzett tudás rendszerint tudomány előtti, s így a véletlenszerű megfigyelések inkább hozzásegítenek ilyen ismeretekhez, mint az óvatosan megtervezett tudományos kísérletek; ám ez még nem ok arra, hogy tagadjuk: a kérdéses tudás inkább épül kísérletre, mintsem pusztán megfigyelésre. Az új üzletet nyitó kiskereskedő társadalmi kísérletet végez, s aki beáll a színház előtt kanyargó sorba, még az is kísérleti technikai tudásra tesz szert, melyet hasznosíthat is, ha a következő alkalommal jó előre megrendeli a jegyét — ez pedig újra csak társadalmi kísérlet. S ne feledjük: a piacokon a vásárlókat és az eladókat a gyakorlati kísérletek tanítják meg arra a leckére, hogy

⁴⁰ Erre gondolt Mill is, amikor a társadalmi kísérletről a következőt írta: „nyilvánvalóan soha nem lesz hatalmunkban, hogy kipróbáljunk bármit is. Csak a természet által eléink tárt dolgokat figyelhetjük meg, . . . a történelem lapjaira följegyzett jelenségek egymásutánját. . .” (i. m. VI. könyv, VII. fej. 2. szakasz).

az árak a kínálat bővülésével jobbra csökkennek, a kereslet élénkülésével pedig növekednek.

Tekintsünk néhány példát valamelyest nagyobb léptékű fokozatos kísérletekre: a monopolista döntése — megváltoztatja termékének árát; újfajta egészségügyi vagy munkanélküli-biztosítás meghonosítása akár magán, akár közösségi biztosítótársaság kezdeményezésére; esetleg új forgalmi adó bevezetése vagy új politika kialakítása a kereskedelmi ciklusok leküzdésére. Ezeket a kísérleteket főként gyakorlati, s nem tudományos célzattal hajtják végre. Mindazonáltal néhány nagy cég végzett már kísérleteket azzal az előre feltett szándékkal, hogy tudását gyarapítsa a piacról (persze mindezt azért, hogy később növelje profitját), s nem bevételei azonnali növeléséért.⁴¹ Sok hasonlóság figyelhető meg a fizikusmérnök helyzetében és azokban a tudomány előtti módszerekben, amelyek révén először szerzünk ismereteket olyasvalamiről, mint a hajóépítés vagy a navigáció. Nincs érvünk az ellen, hogy ezek a módszerek miért is ne volnának javíthatók, s végül miért is ne helyettesíthetnénk őket valamilyen tudományosabb szellemben fogant technikával, mely rendszerezettebben követ egy kitűzött irányt, építve a kritikai gondolkodásra és a kísérletre.

E fokozatossághoz ragaszkodó nézet szerint nincs világosan körülhatárolt választóvonal a tudomány előtti és a tudományos kísérleti megközelítés között, jóllehet a tudományos — azaz a kritikai — módszer mind tudatosabb alkalmazása igen fontos tényező. Alapvetően mindkettőről elmondható, hogy a próba és tévedés módszerét hasznosítja. Próbálkozunk, tehát nem csupán regisztráljuk a megfigyeléseket, hanem tevőleges kísérleteket is végzünk többé-kevésbé gyakorlati és meghatározott problémák megoldására. De akkor és csak akkor haladunk előre, ha készek vagyunk *tanulni kudarcainkból*: készek vagyunk elismerni tévedéseinket, azokat kritikusan hasznosítani, s nem merevedünk bele

⁴¹ Sidney és Beatrice Webb: *Methods of Social Study*. 1932. 221. skk. Itt hasonló példát látunk a társadalmi kísérletre. De nem tesznek különbséget a „fokozatos” és a „holista” kísérletek két fajtája között, noha a kísérleti módszerre adott elemzésük (lásd a 226. lapon a „hatások összefonódásával” kapcsolatban mondottakat) a holista kísérletek nagyon is csattanós kritikája (jóllehet ők mintha csodálnák ezeket). Kritikájuk továbbá összefügg a „változékonyság” elvével, melyet *érvénytelennek* tartok, lásd a 25. fejezetben.

dogmatikusan azokba. Bár ezt az elemzést elcsépeltnek vélhetik, mégis azt hiszem, hogy leírja az összes empirikus tudomány módszerét. E módszer annál inkább tudományos jellegű, minél inkább készek vagyunk egyre bátrabban és tudatosabban kockáztatni a próbát, s ha egyre kritikusabb szemmel figyeljük kudarcainkat, melyeket el nem kerülhetünk. Ez a megfogalmazás azonban nemcsak a kísérleti módszerre igaz, hanem egyben az elmélet és a kísérlet kapcsolatára is. Minden elmélet próba; tentatív hipotézis, melyet működés közben vizsgáztathatunk; s minden kísérleti megerősítés egyszerűen annak a kritikai szellemben végrehajtott tesztelésnek az eredménye, hogy felismerjük elméleteink téves voltát.⁴²

E nézetek a fokozatosan haladó társadalomtechnikus vagy -mérnök számára azt jelentik, hogy ha tudományos módszereket kíván meghonosítani a társadalom vizsgálatában és a politikában, akkor az, amire a legnagyobb szüksége van, a kritikus magatartás elfogadása, valamint annak felismerése, hogy nem csupán a próba szükségesszerű, de a tévedés is. S nemcsak azt kell megtanulnia, hogy kudarcok várhatók, hanem azt is, hogy tudatosan kutasson utánuk. Mindannyiunkban megvan az a tudománytalan gyengeség, hogy mindig a jó oldalon hisszük magunkat, s ez a gyengeség — úgy látszik — kiváltképpen a hivatásos és amatőr politikusokból nem hiányzik. De az egyedüli mód, hogy valami tudományoshoz hasonló módszert alkalmazzunk a politikában, ha annak tudatában járunk el, hogy nincs politikai mozgalom, melynek ne volnának visszaesései és nemkívánatos következményei. Felkészülés e kudarcokra, megtalálásuk, felfedésük, elemzésük és az okulás belőlük — ez az, amit a tudós politikusnak és a politikus tudósnak tennie kell. A tudományos módszer a politikában azt jelenti, hogy a nagy művészetet, amellyel mindenféle kudarcot elhárítunk magunktól, letagadunk, elleplezünk, vagy amellyel másokat hibáztatunk értük, helyettesítjük a még nagyobb művészettel: felelősséget vállalunk

⁴² A modern fizika módszereinek az itt jelzett úton haladó, teljesebb kifejtését lásd Popper: *Logic*, valamint *What is Dialectic?* Mind, 49. évf. 403. skk. Lásd még például J. Tinbergen (*Statistical Testing of Business Cycle Theories*. II. k. 21): „A modell megalkotása . . . próba és tévedés kérdése.”

hibáinkért, próbálunk tanulni belőlük, és ezt a tudást úgy használjuk, hogy a jövőben elkerülhessük őket.

Térjünk át a *b*) pontra, annak a nézetnek a kritikájára, hogy tanulhatunk a holista kísérletekből, vagy még pontosabban: a holista álmokat úgy-ahogy megközelítő intézkedések végrehajtásából (hiszen a radikális értelemben vett holista kísérlet, hogy átformálják a „társadalom egészét”, mint a megelőző részben megmutattam, logikailag lehetetlen). Mondandóm lényege igen egyszerű: elég nehéz kritikusan szembenézni saját tévedéseinkkel, és majdnem lehetetlen a kritikus magatartás megőrzése azokkal a cselekvéseinkkel szemben, amelyek sok emberi életet befolyásolnak. Másképpen kifejezve: nagyon nagy kudarcokból nagyon nehéz tanulni.

Ennek okai kétfélék: technikaiak és morálisak. Mivel egy időben roppant sok minden történik, képtelenség megmondani, melyik részintézkedés felelős egyes részeredményekért; vagy inkább: ha egy eredményt bizonyos intézkedésnek tulajdonítunk, ezt csakis valamilyen előzetesen megszerzett tudás birtokában tehetjük, nem pedig a kérdéses holista kísérletek alapján. Az efféle kísérletek nem segítenek bennünket abban, hogy részeredményeket részintézkedéseknek tudjunk be; mindaz, amit tehetünk, hogy az „eredmény egészét” annak tulajdonítjuk, s hogy ez mit is jelent, azt meglehetősen nehéz felmérni. Még ha a legnagyobb erőfeszítéseket teszik is arra, hogy ezekről az eredményekről adatokban gazdag, független és kritikai megjegyzések álljanak rendelkezésre, az aligha jár sikerrel. De még annak esélyei is elhanyagolhatóan kicsinyek, hogy egyáltalán sor kerül ilyen erőfeszítésekre; éppen ellenkezőleg: minden valószínűség amellettt szól, hogy a szabad vitát a holista tervről és eredményeiről nem fogják jó néven venni. Ennek az az oka, hogy az átfogó tervezésre irányuló mindahány kísérlet olyan vállalkozás, amely szükségképpen sok embernek és hosszú időn keresztül tetemes kényelmetlenséget okoz — hogy enyhén fejezzük ki magunkat. S ezért mindig jelentkezni fog bizonyos tendencia a tervvel való szembeszegülésre és a miatta való panaszkodásra. A legtöbb panaszt az utópikus társadalomalakítónak el kell engednie a füle mellett, ha egyáltalán el akar jutni valameddig; feladatának éppenséggel része lesz, hogy elnyomja az ésszerűtlen kifogásokat. Ám ezekkel együtt az ésszerű kritikát is elkerülhetetlenül el kell

nyomnia. S már a pusztá tény, hogy meg kell zaboláznai az elégedetlenség kifejeződését, jelentéktelenségre ítéli a megelégedettség leglelkesebb kifejeződését is. Roppant mód megnehezedik a tények fölmérése, vagyis a terv hatása a polgárookra, e tények nélkül pedig a tudományos kritika lehetetlenül el.

De a holista tervezés ötvözése a tudományos módszerrel még alapvetőbb nehézségekbe ütközik, mint amire eddig utaltunk. A holista tervező figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy hatalmat könnyű központosítani, de lehetetlen mindazt a tudást, ami sok egyéni szellem között oszlik meg, pedig ennek összevonása szükséges volna a központi hatalom bölcs gyakorlásához.⁴³ Ennek azonban messzire ható következményei vannak. Képtelen lévén fölmérni azt, hogy mi is rejtőzik mindmegannyi egyén szellemében, meg kell próbálnia problémáit az egyéni eltérések kiküszöbölésével leegyszerűsíteni: neveléssel és propagandával meg kell próbálnia ellenőrizni és egységesíteni az érdekeket és a hiteket.⁴⁴ Ám a szellemek fölötti efféle hatalomgyakorlás — mivel nyilvánvalóan összeférhetetlen a gondolat, különösen a kritikai gondolat szabad kifejeződésével — elrekeszti az utolsó lehetőségét is annak, hogy megtudja: mit is gondolnak az emberek valójában. S ez végül aláássa magát a tudást; minél nagyobb a nyereség a hatalomban, annál nagyobb lesz a veszteség a tudásban. (A politikai hatalom és a társadalmi tudás így talán „komplementer” — a szó Bohr-féle értelmében. Esetleg még az is kiderülhet, hogy erre a csalóka, de divatos fogalomra ez az egyetlen világos példa.)⁴⁵

⁴³ Az a megfigyelés, hogy a terveinkhez szükséges tudást lehetetlen „egy főben összpontosítani”, Hayeknek tulajdonítható, lásd 10. jegyzet.

⁴⁴ Spinoza politikaelméletének egyik legkritikusabb pontja, hogy lehetetlen megismerni és ellenőrizni mások gondolatait. A zsarnokság szerinte nem más, mint lehetetlenre törekvés, kísérlet arra, hogy a hatalmat ott gyakoroljuk, ahol nem lehet. Spinoza, emlékezzünk csak vissza, nem volt kimondottan liberális, nem hitt a hatalom intézményes ellenőrzésében, inkább úgy vélte, hogy a fejedelemnek joga van élni hatalmával, annak tényleges határáig. Mégis, amit „zsarnokság”-nak nevez, és amit az ésszerűséggel összeütközni lát, azt a holista tervezők egészen ártatlanul „tudományos” kérdésnek, „az ember átalakítása”-nak tartják.

⁴⁵ Niels Bohr „komplementer”-nek nevez két megközelítést, ha azok *a*) a szokásos értelemben komplementerek, és *b*) ha kizárják egymást abban az értelemben, hogy minél inkább alkalmazzuk az egyiket, annál kevésbé alkalmazhatjuk a másikat. Jóllehet a szövegben főként a *társadalmi* tudásra hivatkozunk, fölvethető

Mindezek a megjegyzések a tudományos módszer problémájára korlátozódnak. Hallgatólagosan megengedik azt a nagy horderejű feltételezést, hogy nem kell megkérdőjeleznünk az utópikus társadalomalakító jóakarátát, akit legalábbis a diktatórikus hatalmat megközelítő autoritással ruháznak fel. Tawney ezekkel a szavakkal zárja Lutherről és koráról szóló elemzését: „Machiavelli és VIII. Henrik kora, miközben kétkedő, már ami az unikornisok és a szalamandrák létezését illeti, hiszékenységének táplálékát megtalálta a ritka szörny, az istenfélő herceg imádatában.”⁴⁶ Az „unikornis” és a „szalamandra” szó helyébe az „istenfélő herceg” kifejezést tegyük, a két név helyébe pedig néhány kézenfekvőbb modern ellenpárjuk nevét, és „az istenfélő herceg” szókapcsolatot helyettesítsük „a jóakarátú tervező autoritással”: s megkapjuk korunk hiszékenységének rajzát. Ezt a hiszékenységet itt nem fogjuk támadni, de azt megjegyezhetjük, hogy ha feltételezzük is a hatalommal bíró tervezők korlátlan és lankadatlan jóakarátát, elemzésünk akkor is megmutatja, hogy sohasem lesznek képesek megtudni, hogy vajon intézkedéseik eredményei egybevágóak-e jó szándékaikkal.

Nem hinném, hogy az ennek megfelelő kritika megállná a helyét a fokozatos módszerrel szemben. Ez a módszer legfőképpen arra alkalmas, hogy a társadalom legsürgetőbb bajait felkutassuk és orvosoljuk, s csak kevéssé arra, hogy valamiféle végső jót keressünk és azért harcoljunk (ahogy a holisták hajlamosak tenni). De a következetes harc meghatározott rosszak ellen, az igazságtalanság vagy a kizsákmányolás konkrét formái és az elkerülhető szenvedés, a szegénység és a munkanélküliség ellen fölöttébb eltér attól a kísérlettől, hogy megvalósítsuk a társadalom valamilyen távoli, ideális elképzelését. A siker vagy a kudarc könnyebben felbecsülhető, és nincs semmiféle benső oka, hogy e módszernek a hatalom felhalmozásához és a kritika elfojtásához kell vezetnie. Tehát a konkrét rosszak és a konkrét veszélyek elleni harc nagyobb

az a gondolat, hogy a politikai hatalom növelése (és központosítása) „komplementer” a tudományos ismeretek gyarapodásával általában. Hiszen a tudomány haladása a gondolat szabad versenyétől függ, így a gondolkodás szabadságától s ezért végső fokon a politikai szabadságtól.

⁴⁶ R. H. Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism*. II. fejelet, ii. szakasz vége.

valószínűséggel talál a többség támogatására, mint valamely utópia megteremtése, bármily ideálisnak lássák is azt a tervezők. Ez talán arra a tényre is rávilágít kissé, hogy a demokratikus országokban az agresszió elleni védekezés közben a *nyilvános kritika elnyomása nélkül* is elegendő támogatást kapnak a szükségképpen messzire nyúló intézkedések (melyek akár a holista tervezés jellegét is ölthetik), míg a támadásra készülő vagy agresszív háborút vívó országokban a nyilvános kritikát rendszerint el kell fojtani avégett, hogy a nyilvános támogatást, az agressziót védekezésként beállítva, mozgósítani lehessen.

Most újra visszatérhetünk az utópista ama igényéhez, hogy módszere az igazi, a szociológiához valóban illeszkedő kísérleti módszer. Azt hiszem, kritikánk megmutatta ennek az igénynek a jogosulatlanságát. További példákért a mérnöki tevékenység és a holista társadalomalakítás közti analógiához fordulhatunk. Tény és való, hogy gépeket eredményesen tervezhetünk sémák szerint, sőt ily módon akár egész gyárat is építhetünk gyártásukra stb. Mindez azonban csak azért lehetséges, mert előzőleg jó néhány fokozatos kísérletet hajtottak már végre. Minden egyes gépezet nagyon sok apró javítgatás eredménye. Minden modellt ki kell „fejleszteni”, a próba és tévedés módszerével járva el, számtalan apró igazítással. Ugyanez áll a termelőüzemek tervezésére is. A látszólagosan holista terv csak azért sikerülhet, mert már mindenféle apróbb kudarcban volt részünk, máskülönben aligha várhatunk egyebet, mint szörnyű csődöket.

Így ha közelebbről szemügyre vesszük a mérnöki tevékenység és a holista társadalomalakítás közti analógiát, a mérleg nyelve a holista társadalommérnök ellenében a fokozatosan haladó társadalommérnök javára billen. A „társadalommérnök” kifejezést, mely erre az analógiára utal, az utópista a jogszerűség látszata nélkül bitorolja.

Ezzel zárom is kritikai megjegyzéseimet az utópizmusról, mostantól támadásomat szövetségeseire, a historicizmusra fogom összpontosítani. Azt hiszem, kielégítő választ adtam a historicizmus társadalmi kísérleteket érintő állítására, eltekintve attól az érvtől, hogy a társadalmi kísérletek haszontalanok, mert azokat lehetetlen pontosan azonos feltételek mellett megismételni. Vegyük most fontolóra ezt az érvet.

25. A kísérleti feltételek változékonysága

A historicista azt állítja, hogy a társadalomtudományokban a kísérleti módszer nem alkalmazható, mivel a társadalomban pontosan azonos kísérleti feltételeket nem tudunk tetszés szerint reprodukálni. Ez kissé közelebb visz bennünket a historicista nézőpont gyökeréhez. Elismerem, ebben az állításban van némi igazság: ez ügyben kétségkívül különbség van a fizika és a szociológia módszerei között. Mindazonáltal a historicista állítás a fizika kísérleti módszereinek durva félreértésén alapul.

Elsőként ezeket a módszereket vegyük szemügyre. Minden kísérleti fizikus tudja, hogy mennyire eltérő dolgok történhetnek látszólag pontosan azonos feltételek mellett. Két elektromos vezeték első pillantásra tökéletesen egyformának tűnhet, de ha felcseréljük őket egy készülékben, az eredményül kapott eltérések nagyon is számottevőek lehetnek. Tüzetesebb szemrevételezés (mondjuk mikroszkópos megfigyelés) talán kideríthetné, hogy nem is olyan egyformák, mint ahogy az elsőre látszott. Ám gyakran valóban igen nehéz rájönni a két kísérlet feltételeiben mutatkozó eltérésre, ami végül eltérő eredményekre vezetett. Hosszas kísérleti és elméleti kutatás lehet szükséges ahhoz, hogy megállapíthassuk: az azonosságnak melyik fajtája lényeges, és az azonosság milyen foka elegendő. Meglehet, hogy ezt a kutatást még az előtt kell végrehajtanunk, hogy képesek volnánk kísérleteink számára biztosítani az azonos feltételeket, mielőtt még egyáltalán tudhatnánk, hogy ez esetben mit is jelentenek az „azonos feltételek”. Egy bizonyos, *mindenkor a kísérlet módszerét alkalmazzuk.*

Elmondható tehát: a kísérlet fajtájától függ, hogy mit nevezünk „azonos feltételeknek”, és a kérdés megválaszolása csakis kísérletek felhasználásával történhet. Lehetetlen *a priori* dönteni a megfigyelt eltérés vagy azonosság kapcsán arról — bármily szembeötlő is —, hogy lényeges-e vagy sem a kísérlet megismétlésekor. Ilyképp hagynunk kell, hogy a kísérleti módszer hadd gondoskodjék saját magáról. Teljesen hasonló megfontolásokat vet fel a kísérletek zavaró befolyásoktól való művi *elszigetelésének* sokat vitatott problémája. Nyilvánvalóan nem tudunk egy készüléket *minden* befolyástól elszigetelni; példának okáért nem tudhatjuk *a priori*, hogy vajon a bolygók vagy a Hold pozíciója érdemleges vagy

elhanyagolható mértékben befolyásolja-e fizikai kísérletünket. Azt, hogy miféle művi elszigetelésre van szükség, vagy hogy szükség van-e rá egyáltalán, csak a kísérletek eredményeiből tanulhatjuk meg, vagy pedig elméletekből, amelyeket viszont megint csak kísérletekkel ellenőrzünk.

E megfontolások fényében veszít erejéből az a historicista érv, hogy a társadalmi feltételek változékonysága és különösen a történelmi fejlődésnek betudható változások végzettszerűen tornyosulnak a társadalmi kísérletek előtt. A szembeötlő eltérések, melyek tanulmányozásába a historicisták olyannyira belefeledkeznek, vagy mondhatni, a különböző történelmi korszakokban uralkodó feltételek eltérései nem szükségképpen okoznak a társadalomtudományok számára sajátos nehézségeket. Elismerhetjük, hogy ha hirtelen más történelmi korszakba kerülnénk, valószínűleg azt találnánk, hogy sok olyan társadalmi elvárásunkban csalatkoznunk kell, amelyeket a saját társadalmunkban végzett fokozatos kísérletek bázisán alakítottunk ki. Más szavakkal, a kísérletek előre nem látott eredményekre vezethetnének. De mégis a *kísérletek* volnának azok, amelyek elvezetnének bennünket a társadalmi feltételekben bekövetkezett változások felfedezéséig; kísérletek tanítanának meg arra, hogy a *történelmi korszakokkal* együtt bizonyos társadalmi feltételek is változnak, éppen úgy, ahogy a fizikust is kísérletek tanították meg arra, hogy a forrásban lévő víz hőfoka változik a *földrajzi helyzettel*.⁴⁷ Más szóval a történelmi korszakok közötti eltérés tétele — messze attól, hogy a társadalmi kísérleteket lehetetlenné tegye — pusztán annak a feltételezésnek a kifejeződése, hogy ha más korszakba kerülünk, folytatnunk kell fokozatos kísérleteinket, csak hogy számolnunk kell meglepő vagy csalódást okozó eredményekkel. S csakugyan, ha tudunk valamit az eltérő történelmi korszakokban megfigyelhető eltérő magatartásokról, akkor arról csakis a képzeletünkben végrehajtott kísérletekből szerezhettünk tudomást. A történészeknek nehézséget okozhat

⁴⁷ Történelmi korszak és földrajzi helyzet: kísérletekkel tesztelt elméleteket alkalmazva mindkét esetben azt találhatjuk, hogy az időbeli vagy térbeli tájolásra való utalásokat helyettesíteni lehet bizonyos uralkodó és meghatározó feltételek — például az oktatás színvonala vagy a tengerszint feletti magasság — általános leírásával.

bizonyos feljegyzések értelmezése, vagy felfedezhetnek olyan tényeket, amelyek megmutatják, hogy valamelyik elődjük rosszul interpretált néhány történeti adatot. A történelemértelmezés e nehézségei az egyedüli bizonyítékunk a történelmi változásoknak arra a fajtájára, amelyre a historicisták gondolnak, de ezek semmi egyebet nem jeleznek, mint azt, hogy gondolatkísérleteink várt és tényleges eredményei között szakadék tátong. E meglepetések és csalódások azok, amelyek — a próba és tévedés módszerével — végül is javítják azt a készségünket, hogy a különös társadalmi feltételeket értelmezzük. S amihez a történelemértelmezés során gondolatkísérletekkel jutunk, azt az antropológusok a gyakorlati munkában érték el. Azok a modern kutatók, akiknek sikerült elvárásaikat hozzáigazítani olyan feltételekhez, amelyek esetleg nem kevésbé idegenek, mint a kőkorszakbeli feltételek, azt a fokozatos kísérleteknek köszönhetik.

Néhány historicista kételkedik az efféle sikeres alkalmazkodás lehetőségében, s ráadásul a társadalmi kísérletek hiábavalóságáról vallott tételüket azzal az érveléssel védik, hogy ha távoli történelmi korszakokba vetődnénk el, túlságosan sok társadalmi tapasztalatunkban kellene csalódnunk. Azt bizonygatják, hogy gondolkodásbeli szokásainkat és főként a társadalmi események elemzésében rögzült szokásainkat képtelenek volnának hozzáigazítani azokhoz a szörnyűséges feltételekhez. Jómagam úgy látom, hogy ezek a félelmek a historicista hisztériából táplálkoznak, a társadalmi változások fontosságának kényszerképzetéből — bárha el kell ismernem, hogy ezeket a félelmeket nehéz volna *a priori* eloszlatni. Mindenekelőtt az a képesség, hogy az új környezethez miként tudunk alkalmazkodni, egyénről egyénre változik, és úgy látszik, semmi okunk nincs azt várni a historicistától (aki ilyen defetista nézeteket vall), hogy szellemét képes lesz sikeresen hozzáidomítani a társadalmi környezet változásaihoz. Tehát a dolgok az új környezet jellegetől függenek. Az a lehetőség, hogy a társadalmat vizsgáló tudóst felfalják, még mielőtt — a próba és tévedés módszerével — sikerült volna alkalmazkodnia a kannibál szokásokhoz, éppoly kevésbé zárható ki, mint az, hogy valamelyik „tervezett” társadalomban vizsgálatai egy koncentrációs táborban végződnek. Hasonló megjegyzések azonban a fizika birodalmában is megállják a helyüket. A föld számos térségére jellemző természeti

körülmények nem sok lehetőséget adnak a fizikus számára a túlélésre, vagy arra, hogy a próba és tévedés módszerével alkalmazkodjon ezekhez a viszonyokhoz.

Összegezve kijelenthetjük: teljesen alaptalannak tartjuk azt a tetszetős historicista kijelentést, hogy a történelmi feltételek változékonysága a kísérleti módszert alkalmatlanná teszi a társadalom problémáinak vizsgálatára, amiként azt is, hogy a társadalom tanulmányozása — ezen a ponton — gyökeresen eltér a természet tanulmányozásától. Egészen más kérdés persze, ha elismerjük, hogy a társadalmat vizsgáló tudósoknak a gyakorlatban többnyire igen nehéz kedvére megválasztani és megváltoztatni a kísérleti feltételeket. A fizikus jobb helyzetben van, bár néha szintén hasonló gondokkal bajlódik. Hiszen a kísérletek végrehajtásának lehetősége változó gravitációs mezők vagy extrém hőmérsékleti feltételek esetén fölöttébb behatárolt. Azt viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy számos, a fizikusok előtt ma már nyitva álló lehetőség nem is olyan régen még gyakorlatilag kivihetetlen volt, mégpedig nem fizikai, hanem társadalmi nehézségek miatt, mivel nem voltunk hajlandók a kutatáshoz szükséges pénzt kockáztatni. Tény azonban, hogy igen sok fizikai kutatás végrehajtható kevés kívánnivalót hagyó kísérleti feltételek között, míg a társadalomtudós szerfelett más helyzetben van. Nagyon sok, nagyon is szükséges kísérlet marad meg sokáig csak álomnak, holott jellegüket tekintve nem utópikusak, hanem fokozatosak. A gyakorlatban túlságosan gyakran kell gondolatban végrehajtott kísérletekre hagyatkoznunk, valamint olyan feltételek közepett és olyan módon végrehajtott politikai intézkedések elemzésére, amelyek tudományos szempontból fölöttébb kifogásolhatók.

26. Az általánosítás korlátairól

Az a tény, hogy a társadalmi kísérlet kérdéskörét még azelőtt elemeztem, hogy egyáltalán vizsgáltam volna a szociológiai törvények, elméletek, hipotézisek vagy „általánosítások” problémáját, korántsem jelenti azt, hogy a megfigyeléseket és a kísérleteket ilyen vagy olyan módon logikailag elsődlegesnek tartanám az elméletekkel szemben. Éppen ellenkezőleg, azt hiszem, hogy az elméletek

elsődlegesen a megfigyelésekkel, valamint a kísérletekkel szemben — az utóbbiak ugyanis csak az elméleti problémák fényében tesznek szert jelentőségre. Tehát előbb fel kell tennünk egy kérdést, s csak aztán reménykedhetünk abban, hogy a megfigyelés vagy a kísérlet valahogy segít megadni a választ. Vagy a próba és tévedés módszerének fogalmaiban kifejezve: a próba megelőzi a tévedést; s miként láttuk (24. fejezet), az elmélet vagy hipotézis mindig tentatív jellegű, a próba része, míg a megfigyelés és a kísérlet az elméletek kigyomlálását segíti elő, megmutatva, hol tévednek. Következésképpen nem hiszek az „általánosítás módszerében”, vagy másként, abban a nézetben, hogy a tudomány megfigyelésekkel kezdődik, amelyekből az elméleteket leszámaztatjuk az általánosítás vagy az indukció ilyen-olyan eljárásaival. Úgy vélem, hogy a megfigyelés és a kísérlet funkciója sokkal szerényebb, amennyiben segít elméleteinket ellenőrizni és kirostálni azokat, amelyek nem állják ki a próbát, bárha el kell ismerni, hogy a kirostálásnak ez a folyamata nemcsak korlátokat szab az elméleti spekulációnak, hanem igenis ösztönöz az újbóli próbálkozásra — illetőleg arra, hogy újra csak tévedjünk, hogy újra megcáfoltassunk az új megfigyelések és kísérletek által.

Ebben a fejezetben azt a historicista állítást fogom bírálni, mely szerint (1. fejezet) a társadalomtudományokban minden általánosítás érvényessége — vagy legalábbis a legfontosabbaké — arra a konkrét történelmi korszakra korlátozódik, amelyben a meghatározó megfigyeléseket tették. Ezt az állítást anélkül veszem kritika alá, hogy előbb az úgynevezett „általánosítás módszer”-nek védhetőségét elemezném, mégpedig annak ellenére, hogy szerintem nem az; véleményem szerint ugyanis a historicista állítás megcáfolható e módszer érvénytelenségének megmutatása nélkül is. Elhalasztható tehát az e módszerről és általában az elmélet és a kísérlet kapcsolatáról vallott nézeteim kifejtése. A 28. fejezetben kerítek rá ismét sort.

A historicista álláspont bírálatát annak elismerésével kezdeném, hogy a legtöbb ember, aki egy bizonyos történelmi korszakban él, alighanem könnyen áldozatául esik a tévhitnek, hogy a maga közvetlen környezetében megfigyelt szabályszerűségek a társadalmi élet egyetemes törvényei, s ezek minden társadalomban föllelhetők. Néha valóban csak akkor eszmélünk rá, hogy jómagunk is dédel-

getünk efféle tévképzeteket, amikor egy idegen országban kiderül, hogy étkezési, köszönési stb. szokásaink korántsem olyan elfogadottak, mint ahogy gyermektegy módon feltételeztük. Meglehetősen kézenfekvő a következtetés: sok egyéb általánosításunk is — akár tudatos volt, akár nem — hasonló jellegű, csak éppen nem derült ki róla, mert nem utazhatunk át egyik korszakból egy másikba. (Ezt a következtetést például Hésziodosz is levonta.)⁴⁸ Vagyis el kell ismerni, hogy társadalmi életünkben akad jó néhány szabályszerűség, mely egyedül a mi partikuláris korszakunkban lehető fel, amiként azt is, hogy hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni ezt a korlátozást. Úgyhogy (kivált a gyors társadalmi változások időszakában) a saját kárunkra tanulhatjuk meg, hogy olyan törvényekben bízunk, melyek érvényességüket veszítették.⁴⁹

Ha a historicista állítás itt megtorpanna, akkor csak azzal vádolhatnánk, hogy meglehetősen közönséges tényállásra fecserli idejét. Ám vesztére többet mond. Kitart amellett, hogy e helyzet olyan nehézségeket idéz föl, amelyek a természettudományokban nem fordulnak elő, de legfőképpen amellett, hogy a természettudományokkal ellentétben a társadalomtudományokban megengedhetetlen az a feltételezés, hogy valóban egyetemes törvényt fedeztünk föl, mivel sohasem tudhatjuk, hogy a múltban érvényesült-e (hiszen a birtokunkban lévő feljegyzések bizonyára elégtelenek), vagy tartható lesz-e a jövőben.

Ezzel szemben nem tudom elfogadni, hogy a vázolt körülmény valamiképpen a társadalomtudományok sajátja volna, vagy hogy ebből bármilyen különös nehézség fakadna. Ellenkezőleg, a természeti környezetünkben fellépő változások mindenben hasonló tapasztalatokat nyújthatnak, nem különböznek attól, ami a társa-

⁴⁸ Ugyanez a következtetés alkotja az úgynevezett „tudásszociológia” alapját. Ennek kritikáját lásd a 32. fejezetben, továbbá Popper: *The Open Society*. 23. fej.

⁴⁹ Mannheim: i. m. 178. Azt írja a „társadalmi világot értelmesen szemlélő laikusról”, hogy „statikus korszakokban semmi esetre sem képes különbséget tenni az általános, absztrakt társadalmi törvény és a csakis az adott korszakokban uralkodó részleges elvek között, mivel az alig-alig változó korokban e két típus divergenciája nem válik láthatóvá a megfigyelő számára”. Mannheim ezeket a részleges elveket, melyek csupán egy bizonyos korszakban uralkodnak, „*principia mediá*”-nak nevezi (lásd 51. jegyzet). Arra a helyzetre, „amikor a társadalmi struktúra folyvást változik”, lásd 179. sk.

dalmi vagy történelmi környezetünkben végbement változásokból fakad. Lehet-e szabályszerűség nyilvánvalóbb és közhelyszerűbb, mint a nappal és az éjszaka egymásrakövetkezése? Mégis megtörik, mihelyt átléptük a sarkkört. A természeti és társadalmi tapasztalatok összehasonlítása olykor igen nehéz, mégis azt hiszem, hogy az ilyenfajta „szakadás” van annyira megdöbbentő, mint bármi hasonló észlelése a társadalom életében. Vegyünk másik példát: az 1900 körüli és a háromezer év előtti Kréta történelmi és társadalmi környezetéről aligha mondható el, hogy inkább eltér egymástól, mint Kréta és Görögország földrajzi vagy természeti környezete. A hirtelen és előkészületek nélküli átkerülés az egyik természeti környezetből egy másikba — azt hiszem — nagyobb valószínűséggel okoz végzetes csatlódásokat, mint az ennek megfelelő változás a társadalmi környezetben.

Egyértelműnek látszik számomra, hogy a historicista túlértékeli a különböző történelmi korszakok meglehetősen látványos eltéréseinek jelentőségét, és alulértékeli a tudományos találékonyság lehetőségeit. Igaz ugyan, hogy a Kepler által fölfedezett törvények csupán a bolygórendszerekre igazak, de érvényességük nem korlátozódik a Naprendszerre, amelynek lakója volt, és amelyet megfigyelt.⁵⁰ Newtonnak nem kellett elvonulnia a világegyetem egy távoli szegletébe, amely mentes a gravitáció befolyásától és más erőktől, mégis észrevette a tehetetlenség törvényének fontosságát. Másfelől pedig e törvény — jóllehet e rendszerben egyetlen test sem mozog vele összhangban — a Naprendszeren belül mit sem veszít jelentőségéből. S ugyanígy annak sincs leküzdhetetlen akadálya, hogy minden történelmi korszakra érvényes szociológiai elméleteket alkossunk. A korszakok szembeötlő eltérései egyáltalán nem azt jelzik, hogy nem találhatunk ilyen törvényeket, mint ahogy a Görögország és Kréta közti szembeszökő eltérések sem bizonyít-

⁵⁰ Mill Kepler törvényeit választotta azt szemléltetőnek, amit ő — Bacont követve — „*axiomata mediá*”-nak nevez. Abból indul ki, hogy ezek nem általános mozgástörvények, hanem csupán a bolygómozgás (megközelítő) törvényei; lásd Mill: i. m. VI. könyv, V. fejelet, V. szakasz. A társadalomtudomány analóg *axiomata mediája* volna az a törvénytípus, amely bizonyosfajta „társadalmi rendszerekre” igaz, s nem egy történelmi korszak esetlegesebb szabályszerűségeire. Ez utóbbiakat nem a Kepler-törvényekkel lehet összehasonlítani, hanem például a mi Naprendszerünk bolygói között föllépő szabályszerűségekkel.

hatják, hogy nincsenek mindkét térségre igaz fizikai törvények. Ellenkezőleg, ezek az eltérések — legalábbis néhány esetben — meglehetősen felszínesnek látszanak (ilyenek például a szokások, a köszönésmód, a rituálé stb. eltérései), és többé-kevésbé ugyanez áll azokra a szabályszerűségekre is, amelyeket egy bizonyos korszak vagy társadalom jellegzetességének mondanak (néhány szociológus mostanság *principia mediá*nak⁵¹ nevezi ezeket).

A historicista erre úgy vághatna vissza, hogy a társadalmi környezet eltérései alapvetőbbek a természeti környezet eltéréseinél, mert ha a társadalom változik, változik az ember is — s ezért az összes szabályszerűség is megváltozik, hiszen minden társadalmi szabályszerűség az emberi természettől függ, a társadalom atomjától. Válaszunk az, hogy a fizikai atom szintén változik környezetével együtt (például elektromágneses mezők befolyása alatt stb.), csak hogy nem a fizikai törvényekkel szembeszegülve, hanem velük összhangban. S az emberi természet állítólagos változásainak jelentősége is kétséges, és csak nagyon nehezen fölmérhető.

Vegyük szemügyre most azt a historicista állítást, mely szerint a társadalomtudományokban sohasem szabad feltételeznünk, hogy valóban egyetemes törvényt fedeztünk föl, mert sohasem lehetünk bizonyosak abban, hogy érvényessége túlnyúlik-e azon a korszak-

⁵¹ Mannheim: i. m. 177. Itt bevezeti a „*principia media*” fogalmát — utalva Millre (aki *axiomata mediá*ról beszél, lásd előző jegyzet) —, hogy megnevezze azt, amiről azt mondtam, hogy „minden általánosítás ... arra a konkrét történelmi korszakra korlátozódik, amelyben a meghatározó megfigyeléseket tették”, lásd például a következő idézetet (i. m. 178, vö. 49. jegyzet): „A társadalmi világot értelmesen szemlélő laikus az eseményeket elsődlegesen egy olyan *principia media* öntudatlan használatával érti meg”, amely „csupán az adott korszakban uralkodó, részleges elv”. (Mannheim az idézett helyen a *principia mediá*t úgy definiálja, hogy az „végső elemzésben az egyetemes erők valamilyen konkrét elrendeződése, ahogy adott helyen és pillanatban összeállnak a különböző hatótényezőkkel — a körülmények partikuláris kombinációja, mely sohasem ismétlődhet meg”). Mannheim szerint „a historicizmus, a hegelianizmus és a marxizmus” egyként téved, amikor „egyetemes tényezőket vesz számításba” (177. sk.). Következésképpen úgy véli, hogy a konkrét vagy egyedi történelmi korszakokra korlátozódó általánosítások igenis fontosak, amennyiben belőlük kiindulva — az absztrakció módszerével — eljuthatunk a „bennük rejlő általános elvekhez”. (E nézettel ellentétben nem hiszem, hogy általánosabb elméleteinket a szokások, jogi eljárások stb. ama szabályszerűségeiből absztrahálhatnánk, amelyek — az idézett műve 79. sk. lapjain említett példának megfelelően — a *principia media* általa alkotott fogalmába tartoznak.)

kon, amelyben megfigyeltük. Ezt mi is elfogadhatjuk, csakhogy ennyiben a természettudományokra is alkalmazható. A természettudományokban — ez egyértelmű — sohasem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy törvényeink valóban egyetemesen érvényesek, vagy pedig csak egy bizonyos korszakban (esetleg csupán addig, amíg a világegyetem tágul), netán csak egy bizonyos térségben (esetleg a viszonylagosan gyenge gravitációs mezők régiójában) érvényesülnek. Jóllehet egyetemes érvényességükben sohasem lehetünk bizonyosak, mégsem csatoljuk a természettörvények megfogalmazásához azt a feltételt, hogy csakis abban a korszakban érvényesek, amelyben fennállásukat megfigyeltük, vagy hogy kizárólag a „jelen kozmológiai rendben” igazak. Korántsem a dicsérendő tudományos óvatosság jele volna egy ilyen feltétel csatolása, hanem csak annak bizonyossága, hogy nem értjük a tudományos eljárást.⁵² A tudományos módszer egyik fontos posztulátuma ugyanis az, hogy az érvényesség korlátlanságával rendelkező törvények után kutatunk.⁵³ Ha el kellene ismernünk olyan törvényeket, amelyek változásnak volnának alávetve, úgy a változást sohasem lehetne törvényekkel magyarázni. Ez annak beismerésével érne föl, hogy a változás egyszerűen csodadolog. S ez egyszerűen véget vetne a tudományos haladásnak; ha nem várt megfigyeléseket tennénk, nem volna szükség elméleteink revideá-

⁵² Jobb volna — tanácsolják gyakran —, ha a szociológia felhagyna azokkal a hiábavaló kísérletekkel, hogy a fizika példáját kövesse, és egyetemes társadalmi törvények után kutasson; inkább a fizikának kellene történelmi korszakokra szorító törvényekkel dolgoznia. Különösen a fizika és szociológia egységét buzgón hangsúlyozó historicisták hajlanak erre a gondolkodásmódra. Lásd O. Neurath: *Erkenntnis*, VI. évf. 399.

⁵³ Ugyanez a posztulátum mondatta a fizikával, hogy a távoli csillagködökben megfigyelt vöröseltolódás *magyarázatára* lelt, mivel e posztulátum nélkül tökéletesen elegendő volna feltételezni, hogy az atomi frekvenciák törvényei a világegyetem eltérő térségeiben vagy az időben változnak. S ugyanez a posztulátum indította a relativitás elméletét arra, hogy a mozgástörvényeket — mondjuk a sebességösszegezés törvényét stb. — azonosan fejezze ki a nagy és kis sebességekre (vagy az erős és gyenge mágneses mezőkre) egyaránt, valamint arra, hogy ne elégedjen meg a sebesség (vagy a gravitáció) különböző birodalmainak *ad hoc* feltételezésével. A „Természettörvények Invarianciájá”-nak és a „Természet Egyöntetűségé”-nek posztulátumát állítom szembe egymással a *Logic* 79. jegyzetében.

lására: mindent „megmagyarázna” az az *ad hoc* hipotézis, hogy a törvények változtak.

Ezek az érvek legalább annyira találóak a társadalomtudományokra, mint a természettudományokra.

A historicizmus fontosabb antinaturalista tételeinek bírálatát ezzel bevégeztem. Mielőtt nekifognék a kevésbé jelentékenyek vizsgálatának, előbb az egyik pronaturalista tételt fogjuk viallatóra, nevezetesen azt, hogy feladatunk a történelmi fejlődés törvényeinek felkutatása.

IV. A pronaturalista tételek kritikája

27. Van-e törvénye az evolúciónak? Törvények és trendek

A historicizmus általam „pronaturalistá”-nak nevezett tételei sokban közösek az antinaturalista tételekkel. Például a holista gondolkodás befolyása alatt állnak, és eredetük a természettudományok módszereinek félreértésében gyökerezik. Mivel csupán félresikerült erőfeszítések e módszerek utánzására, „szcientistá”-nak nevezhetjük őket (a Hayek professzor által megadott értelemben).¹ Éppannyira jellemzői a historicizmusnak, mint az antinaturalista tételek, s talán még fontosabbak is. Esetleg középponti historicista tételnek tekinthetjük azt a hitet, mely szerint minden társadalomtudomány feladata az, hogy nyomára bukkanjon a *társadalom evolúciós törvényének*, hogy előre jelezhesse jövőjét (a 14—17. fejezetben kifejtett tétel). Egyfelől az a nézet, hogy a társadalom korszakok sorozatán halad végig, a változó társadalmi és a változatlan természeti világ szembeállítására s ezáltal antinaturalizmusra ösztönzött. Másfelől ugyane nézet adott tápot az úgynevezett „egymásrakövetkezés természeti törvényé”-be vetett pronaturalista — és szcientista — hitnek; annak a hitnek, amely — Comte és Mill korában — a csillagászat hosszú távú előrejelzéseinek támogatását vélte maga mögött, újabban pedig a darwinizmusét. A historicizmus jelenlegi népszerűsége az evolucionizmus

¹ Vö. Fr. A. von Hayek: *Scientism and the Study of Society*. *Economica*, [Ú. f.] IX. évf. 269. A „szcientizmus” szót Hayek akkor használja, amikor „a tudomány módszerét és nyelvét szolgálja”. Itt inkább akkor használjuk, amikor bizonyos emberek azt majmolják, amit *tévesen* a tudomány módszerének és nyelvének hisznek.

divatjából táplálkozik — e filozófia nagyrészt egy meglehetősen látványos összezapásnak köszönheti befolyását: az egyik oldalon a földi állatok és növények különböző fajainak történelmét érintő nagyszerű hipotézis áll, a másikon pedig a régebbi metafizikai elmélet, mely egyébként a kanonizált vallási hit része.²

Amit mi evolúciós hipotézisnek nevezünk, az számos biológiai és paleontológiai megfigyelés — például egyes fajok és nemek közötti hasonlóságok — magyarázata a rokon formák közös eredetének feltételezésével.³ Ez a hipotézis nem egyetemes törvény, jóllehet a természet bizonyos egyetemes törvényei — az öröklés, a szegregáció és a mutáció törvényei — szerephez jutnak a magyarázatban. Inkább egy partikuláris (szinguláris vagy specifikus) történeti kijelentés jellegét ölti. (Ugyanaz a státusa, mint a következő kijelentésnek: „Charles Darwinnak és Francis Galtonnak ugyanaz a személy volt a nagyapja.”) Azt a tényt, hogy az evolúciós hipotézis a természetnek nem egyetemes törvénye,⁴ hanem partikuláris (vagy jobban mondva: szinguláris) történeti kijelentés jó néhány földi állat és növény leszármazásáról, némileg

² Egyetértek Ch. E. Raven professzorral, amikor *Science, Religion, and the Future* (1943) c. munkájában e konfliktust viharok nevezi egy pohár vízben, jóllehet megjegyzésének erejét valamelyest talán lerontja az a figyelem, amit ő a pohárból kipárolgó hóbortos stílusnak szentel — az Evolúciós Filozófia Nagy Rendszerének, Bergson, Whitehead, Smuts és mások által fémjelzetten.

³ Kissé megfélemlítő az evolucionistáknak az a hajlandósága, hogy mindenkit obskurantizmussal gyanúsítanak, aki nem osztja érzelmi töltésű magatartásukat, amikor az evolúcióról, erről a „tradicionális gondolkodással szembe forduló, merész és forradalmi kihívásról van szó”. Jobban tettem volna, ha itt azt mondom, hogy a modern darwinizmusban a fontos tények legsikeresebb magyarázatát látom. Az evolucionisták érzelmi töltésű magatartását kiválóan szemlélteti C. H. Waddington kijelentése, mely szerint „az evolúció irányát jónak kell elfogadnunk, egyszerűen azért, mert az *igenis* jó” (*Science and Ethics*. 1942. 17). E kijelentés jól példázza, hogy J. D. Bernal professzor következő, megvilágító erejű megjegyzése a darwinianus vitáról (uo. 115) még mindig időszerű: „Nem az a helyzet, ... hogy a tudománynak külső ellenség, az egyház ellen kellett harcolnia; az egyház... a tudósokban magukban rejtőzött.”

⁴ Még egy afféle állítás sem egyetemes természettörvény, hogy például „minden gerinces két szülőtől származik”, jóllehet szerepel benne a „minden” szó — mivel csak a Földön létező gerincesekre utal, nem pedig tetszőleges helyen és időben föllelhető lényekre, amelyek magukon viselik a gerincesek jellegzetességeit. Lásd Popper: *Logic*. 14. fejt.

elhomályosítja, hogy a „hipotézis” szót gyakran használjuk az egyetemes természeti törvények státusának jellemzésére. De ne feledjük, hogy e szót számos alkalommal eltérő értelemben használjuk. Kétségtől kivül korrekt eljárás volna például, ha az orvos diagnózisát hipotézisnek neveznénk, habár az ilyen hipotézis inkább szinguláris vagy történeti színezetű, s nem viseli magán az egyetemes törvények jegyeit. Tehát az a tény, hogy a természet minden törvénye hipotézis, ne vonja el a figyelmünket attól, hogy nem minden hipotézis törvény, s hogy rendszerint a történeti hipotézisek sajátképpen nem egyetemes, hanem szinguláris kijelentések egy vagy több egyedi eseményről.

De lehet-e az evolúciónak *törvénye*? Lehet-e tudományos törvény abban az értelemben, ahogy T. H. Huxley gondolta, amikor így írt: „... csak fél szívvel filozófus az, aki... kételkedik abban, hogy a tudomány előbb vagy utóbb... birtokába jut az organikus formák evolúciós törvényének — az okok és hatások változatlan rendjének, ahol az összes, régi és új organikus forma láncszemként kapcsolódik egygyé...”?⁵

Azt hiszem, a válasz erre a kérdésre: „nem”, s hogy az evolúció „változatlan rendje” utáni kutatás aligha tartozik a tudományos módszer hatókörébe, legyen szó akár biológiáról, akár szociológiáról. Ennek oka szerintem nagyon egyszerű. A földi élet vagy az emberi társadalom evolúciója egyszeri történelmi folyamat. Egy ilyen folyamatról föltehetjük, hogy az oksági törvények mindenféle

⁵ T. H. Huxley: *Lay Sermons*. 1880. 214. Huxleynak az evolúció törvényébe vetett hite igen figyelemre méltó annak fényében, hogy máskülönben fölöttébb kritikus volt az — elkerülhetetlen — haladás törvényének gondolatával szemben. Úgy látszik, ezt az magyarázza, hogy nemcsak a természet evolúcióját és a haladást határolta el élesen egymástól, hanem ráadásul még azt is tartotta (azt hiszem, helyesen), hogy a kettőnek nem sok köze van egymáshoz. Julian Huxley érdekes elemzése az általa „evolúciós haladás”-nak nevezett dologról (*Evolution*. 1942. 559. skk.) szerintem nem sokkal gazdagította ezt a gondolatot, noha munkájának célja az evolúció és a haladás közti kapcsolat megteremtése volt. Ugyanis elismeri, hogy az evolúció, bár olykor haladó, többnyire nem az. (Erre és a Huxley-féle „haladás”-definícióra lásd 26. jegyzet.) Másfelől viszont az, hogy minden „haladó” fejlődés egyben evolúciónak is tekinthető, nagyon otromba megoldás. (Ha a domináns típusok egymásrakövetkezését ebben az értelemben haladónak tekintjük, azzal csak azt mondjuk ki, hogy a „domináns típus” fogalmát a legsikerültebb típusok közül szokás szerint azokra alkalmazzuk, amelyek a „leghaladóbbak”.)

fajtájával összhangban zajlik, megemlíthetjük például a mechanika, a kémia, az öröklés és szegregáció, a természetes kiválasztódás stb. törvényeit. Leírása azonban nem törvény, hanem csupán szinguláris kijelentés. Az egyetemes törvények egy változatlan rendről állítanak valamit, ahogy Huxley kifejezte, azaz bizonyosfajta folyamatok mindegyikéről mondanak valamit; s jöllehet semmit sem tudunk felhozni az ellen, hogy egyetlen előfordulás megfigyelése miért ne ösztökélhetne egyetemes törvény megfogalmazására, sem az ellen, hogy — ha szerencsénk van — miért ne hibázhatnánk rá az igazságra, egy világos: minden törvényt, függetlenül megfogalmazásának mikéntjétől, új előfordulások segítségével *tesztelni* kell avégett, hogy a tudomány komolyan vehesse. De nem reménykedhetünk az egyetemes hipotézis ellenőrzésében, sem abban, hogy tudományosan elfogadható természettörvényre bukkanunk, ha örökösen csak egyetlen, megismételhetetlen folyamat megfigyelésére korlátozódunk. Egyetlen, megismételhetetlen folyamat megfigyelése ahhoz sem tud hozzásegíteni bennünket, hogy jövőbeli fejlődését előre lássuk. *Egyetlen*, fejlődésben lévő hernyó lehető legaprólékosabb megfigyelése sem elegendő ahhoz, hogy előre jelezzük lepkévé alakulását. Az emberi társadalom történetére alkalmazva ezt az érvelést — és végtére is főként ezzel foglalkozunk — H. A. L. Fisher fogalmazta meg: „Sokan... a történelemben cselekményt, ritmust, előre megszabott mintát fedeznek fel... Én nem látok mást, csak egymásra következő válságokat..., *csak egyetlen hatalmas folyamatot, melyet — lévén egyszeri — nem lehet általánosítani.*”⁶

Hogyan vehető föl a harc ezzel az ellenvetéssel szemben? Nagy vonalakban két álláspontot munkálhatnak ki az evolúciós törvény hívei. Elutasíthatják *a*) azt az állítást, hogy az evolúciós folyamat egyszeri volna, vagy kijelenthetik, hogy *b*) az evolúciós folyamatban — még ha egyszeri is — felfedezhető trend, tendencia vagy irány, és megfogalmazható egy, e trendet állító hipotézis, amelyet

⁶ H. A. L. Fisher: *History of Europe*. I. k. vii (kiemelés tőlem). Lásd még Fr. A. von Hayek: *Economica*, X. évf. 58. Hayek itt azt a törekvést bírálja, hogy „törvényeket keresünk ott, ahol a dolgok természetéből adódóan nem található, az egyszeri és egyedi történelmi jelenségek egymásrakövetkezésében”.

aztán a jövőbeli tapasztalattal ellenőrizhetünk. A két álláspont nem zárja ki egymást.

Az *a*) álláspont gyökerei a klasszikus ókor egyik gondolatára nyúlnak vissza — arra az eszmére, hogy a születés, gyermekkor, ifjúság, érettség, öregség és halál életciklusa nemcsak az egyes állatokra és növényekre jellemző, hanem a társadalmakra, fajokra és esetleg még az „egész világra” is ráhúzható. Ezzel a réges-régi tétellel értelmezte Platón a görög városállamok és a Perzsa Birodalom hanyatlását és bukását.⁷ Ezt a gondolatot elevenítette fel Machiavelli, Vico, Spengler és újabban Toynbee professzor *A Study of History* c. lenyűgöző munkájában. E tétel nézőpontjából tekintve a történelem ismétli önmagát, és például a civilizációk életciklusának törvényeit ugyanazon a módon tanulmányozhatjuk, ahogy egyes állatfajok életciklusát vizsgáljuk.⁸ A tétel egyik következménye — amit életre keltői ugyan aligha szándékoltak — gyengíti ellenvetésünket, mely az evolúciós vagy történelmi folyamat egyszerűségére épül. Mindazonáltal nem áll szándékomban tagadni (és — biztosra veszem — Fisher professzor sem teszi ezt az idézett passzusban), hogy a történelem egynémely szempontból ismételheti önmagát, sem pedig azt, hogy bizonyosfajta történelmi események közti analógiák — ilyen például az antik Görögország és a modern idők türannoszainak párhuzama — jelentőséggel bírhatnak a politikai hatalom szociológiáját tanulmányozók számára.⁹ Világos

⁷ Platón a Nagy Év ciklusát *Az államférfin*ben írja le, abból a feltevésből kiindulva, hogy a hanyatlás korszakában járunk, az *Államban* alkalmazza tételét a görög városokra és a *Törvényekben* a Perzsa Birodalomra.

⁸ A. Toynbee professzor véleménye szerint módszere alkalmas arra, hogy *empirikusan* vizsgáljuk a „civilizáció” mint az egyik biológiai faj huszonegy különös fajtájának életciklusát. Ám miközben elfogadja ezt a módszert, nem sokat bajlódik vele, hogy megcáfolja Fisher professzor fentebb idézett érvét; én legalábbis nem sok jelét látom ilyen szándékknak. Megjegyzéseiben ezt az érvet elegendőnek látja azzal elintézni, hogy az csupán „a lehetőségek határtalanságába vetett nyugati hitvilág” kifejeződése (*A Study of History*. V. k. 414). Azt hiszem, ez a jellemzés aligha szolgált igazságot Fishernek, aki az idézet folytatásában így ír: „A haladás ténye tisztán és világosan ott áll a történelem lapjain; a haladás azonban nem természettörvény. Azt, amit az egyik nemzedék megszerzett, a következő elveszítheti.”

⁹ A biológiában hasonló a helyzet, amennyiben evolúciók sokasága (például az eltérő fajoké) szolgálhatnak az *általánosítások* alapjául. Az egyes evolúciók illetően

azonban, hogy az ismétlődésnek ezek a példái olyan körülmények között lépnek föl, amelyek számos tekintetben eltérők, s ezért jelentékenyen befolyásolhatják a további fejlődést. Következésképpen a történelmi fejlődés semmiféle szembeötlő ismétlődésekor nincs érvényes okunk azt várni, hogy az *továbbra is* párhuzamosan fog futni prototípusával. De ha egyszer már hiszünk az életciklusok törvényében — ezt a hitet analógiás spekulációval formálhatjuk ki magunkban, esetleg Platóntól is örökölni kaphatjuk —, úgy bizonyos, hogy csaknem mindenütt felfedezhetjük történelmi megerősítését. Ez azonban csupán egyike azoknak a metafizikai elméleteknek, amelyeket a tények látszólag megerősítenek, ám ezekről a tényekről — ha közelebbről szemügyre vesszük őket — kiderül, hogy éppen annak az elméletnek a fényében történt válogatásnak az eredményei, amelyet állítólag bizonyítanak.¹⁰

összehasonlításai csupán az evolúciós folyamatok *tipizálásához* elegendők. Ugyanez a helyzet a társadalomtörténetben is. Itt-ott rábukkanhatunk azonos típusú ismétlődő eseményekre, ám az ilyen összevetés nem eredményezhet semmiféle törvényt, amely leírná az összes evolúciós folyamat menetét (mint például az evolúciós ciklusok törvénye), vagy akár általában az evolúció menetét. Lásd 26. jegyzet.

¹⁰ Csaknem minden elméletről elmondható, hogy sok ténnyel összehangzik: ez az oka annak, hogy az elmélet megerősítésének nem az számít, ha mellette szóló tényeket találunk, hanem inkább az, ha képtelenek vagyunk cáfoló tényekre bukkanni; lásd alább (29. fejezet), valamint Popper: *Logic*. X. fej. Úgy vélem, hogy az itt kritizált eljárásnak remek példája Toynbee professzor állítólagos empirikus vizsgálódása, melyet a „civilizációs faj” életciklusának szentel (lásd 8. jegyzet). Szemmel láthatóan elkerüli a figyelmét, hogy csak azokat az entitásokat minősíti civilizációnak, amelyek beleillenek az életciklusokba vetett *a priori* hitébe. Példának okáért szembeállítja (i. m. I. k. 147—149) a saját „civilizációját” a „primitív társadalmakkal”, mintegy megalapozandó azt a tételt, mely szerint e kettő nem tartozhat ugyanahhoz a „fajhoz”, jóllehet ugyanahhoz a „nemhez” tartoznak. Csakhogy e klasszifikáció egyedüli alapja valamilyen, a civilizációk természetével kapcsolatos *a priori* intuíció. Ez kiviláglik abból az érvből, hogy e kettő nyilvánvalóan annyira különbözik egymástól, mint a nyúl az elefánttól — ennek az intuitív érvnek a gyengesége rögtön látható, ha a bernáthegyi és a pekingi pincsi különbségeire gondolunk. De az egész kérdésselvetés (ugyanahhoz a fajhoz tartoznak-e vagy sem) megengedhetetlen, mert azon a szcientista módszeren alapul, amely a kollektivitásokat fizikai vagy biológiai testekként kezeli. E módszert ugyan több oldalról támadják (lásd például Fr. A. von Hayek írását: *Economica*, X. évf. 41. skk.), érdemi választ mégsem adott e kritikákra.

Sort kerítve a *b*) álláspontra, vagyis arra a hitre, hogy felfedezhetjük és extrapolálhatjuk az evolúciós mozgás trendjét vagy irányát, elsőként említhetjük meg, hogy ez a hit befolyásolta az *a*) nézetet megjelenítő ciklikus hipotézisek némelyikét, sőt még támogatásukra is felhasználták. Toynbee professzor az *a*) álláspont alátámasztására a következő, *b*)-re jellemző érveket hozta föl: „A civilizációk a társadalomnak nem statikus állapotai, hanem evolúciós típusú dinamikus mozgások. Nemcsak hogy képtelenek nyugalomban maradni, de még irányukat sem képesek megváltoztatni anélkül, hogy meg ne szegnék saját mozgástörvényeiket. . .”¹¹ Itt föllehetjük szinte az összes elemet, amivel általában a *b*) álláspont kifejtésekor találkozhatunk: a társadalmi *dinamikát* (szemben a társadalmi *statikával*), a társadalmak evolúciós *mozgását* (a társadalmi *erők* hatására), valamint e mozgások *irányait* (vagy másként: *menetét* és *sebességét*), melyeket — mint mondják — nem lehet *megváltoztatni a mozgástörvények* megszegése nélkül. A dőlten szedett szavak mindegyike a fizikából került át a szociológiába, és elfogadásuk egy sor bámulatra méltóan durva, ám a fizika és a csillagászat példájával való szcientista visszaélésre fölöttébb jellemző félreértéshez vezetett. Ezek a félreértések bizonyára csak kevésbé ártalmasak a historicista műhelyen kívül. A közgazdaságtanban például a „*dinamika*” szó használata (vö. a mostanság divatos „makrodinamika” kifejezéssel) kifogástalan, amit még azoknak is el kell ismerniük, akik nem kedvelik ezt a fogalmat. Ez a használat azonban éppenséggel Comte arra irányuló kísérletéből származik, hogy a statika—dinamika fizikai különbségétét a szociológiára alkalmazza, s nem kétséges, hogy e kísérlet kolosszális félreértésen nyugszik. *Az a társadalomtípus ugyanis, amelyet a szociológus „statikus”-nak nevez, tökéletesen analóg azokkal a fizikai rendszerekkel, amelyeket a fizikus „dinamikus”-nak (jóllehet „stacionárius”-nak) mondana.* Kitűnő példa erre a Naprendszer, mely a fizikai értelemben vett dinamikus rendszerek prototípusa, de mivel ismétlődő (vagy „stacionárius”), mivel nem növekszik, sem nem fejlődik, mivel nem mutat semmiféle strukturális változást (leszámítva az égi dinamika területén kívül eső változásokat, amelyektől itt eltekinthetünk), kétségkívül megfelel azoknak a társadalmi

¹¹ Toynbee: i. m. I. k. 176.

rendszereknek, amelyeket a szociológus „statikusnak” nevezne. E tényállás jelentősége figyelemre méltó a historicista igényekkel kapcsolatban, mert a csillagászat hosszú távú előrejelzéseinek sikere teljességgel a Naprendszer eme ismétlődő és a szociológus értelmében vett statikus jellegétől függ — attól a tényről, hogy itt elhanyagolhatjuk a történelmi fejlődés valamennyi tünetét. Ilyenformán alighanem téves az a feltevés, hogy egy stacionárius rendszer efféle dinamikus, hosszú távú előrejelzései megalapozhatnák a nem-stacionárius társadalmi rendszerekről szóló történelmi próféciák lehetőségét.

Sokban hasonló félreértések rejlenek a fentebb említett, szintén a fizikából származó terminusok társadalomra való alkalmazása mögött is. Ez az alkalmazás tökéletesen ártalmatlan. Nemigen ártunk vele, ha — mondjuk — a társadalmi szervezetben, a termelési módban stb. megfigyelt változásokat *mozgásként* írjuk le. Csakhogy tisztában kell lennünk azzal, hogy csupán metaforát használunk, méghozzá egy meglehetősen félrevézető metaforát. Mert ha a fizikában egy test vagy egy testrendszer mozgásáról beszélünk, akkor nem gondolunk arra, hogy a kérdéses test vagy -rendszer valamiféle benső, strukturális változáson megy keresztül, hanem egyszerűen csak utalunk arra, hogy egy (önkéntesen megválasztott) koordináta-rendszerben megváltoztatta helyzetét. A szociológus viszont a „társadalom mozgásán” valamiféle strukturális vagy benső változást ért. S így azt fogja feltételezni, hogy a társadalom mozgása *erőkkel* magyarázható, míg a fizikus feltételezi, hogy egyedül a *mozgás változásait* kell így magyarázni, s nem a mozgást mint olyat.¹² A társadalmi mozgás *sebességének* vagy *nyomvonalának, menetének, irányának* eszméje hasonlóképpen ártalmatlan, amíg pusztán arra szolgál, hogy intuitív benyomásokat közöljön velünk, ám ha használóját tudományos nagyravágyás tölti el, akkor egyszerűen szcientista, pontosabban holista zsargonná válik. Persze egy mérhető társadalmi tényező — például a népesség növekedése — változásának bármely fajtája megjeleníthető grafikusán, nyomvonalként, hasonlóan a mozgó test útvonalához. Az

¹² A tehetetlenségi törvény miatt van ez így. — A jellegzetes szcientista törekvése — hogy a politikai „erőket” a Püthagorasz-tétel segítségével számolják ki — lásd III. rész, 9. jegyzet.

azonban világos, hogy e diagramok nem azt ábrázolják, amit a társadalom mozgásán értenek — figyelembe véve, hogy a stacionárius népességalakulást radikális társadalmi megrázkódtatások érhetik. Természetesen akárhány ilyen diagram összefogható egyetlen, többdimenziós ábrává. Ám az összesített diagramról sem mondható el, hogy a társadalom mozgásának útvonalát rajzolja ki, mert semmivel sem mond többet, mint az egyes diagramok külön-külön; nem a „társadalom egészének” mozgását mutatja, csupán kiválasztott aspektusainak változását. A társadalom mint egész mozgásának eszméje — az az eszme, hogy a társadalom a fizikai testekhez hasonlóan *mint egész* meghatározott útvonal mentén, adott irányban mozoghat — merő holista fogalomzavar.¹³

Az a reménység, hogy egy szép napon rátalálunk a „társadalom mozgástörténetei”-re, ahogy Newton is rátalált a fizikai testek mozgástörvényeire, nem több, mint e félreértések gyümölcse. Mivel a társadalom mozgása a fizikai testek mozgásához hasonló vagy annak megfelelő értelemben merő agyszülemény, így nem létezhetnek ilyen törvények sem.

Csakhogy, mondhatják, a trendek vagy tendenciák léte a társadalmi változásokban aligha vitatható: minden statisztikus képes ilyen trendeket számítani. S ezek a trendek vajon nem hasonlíthatók-e Newton tehetetlenségi törvényéhez? Válaszom a következő: trendek léteznek, vagy pontosabban, a trendek feltételezése gyakran hasznos statisztikai segédeszköz. *Csakhogy a trendek nem törvények.* A trend létezését állító kijelentés egzisztenciális s nem egyetemes jellegű. Az egyetemes törvény pedig nem állít létezését, éppen

¹³ A „mozgás”, „erő”, „irány”, stb. körüli fogalomzavar lemérhető azon, hogy a híres amerikai történész, Henry Adams komolyan reménykedett abban: a történelem menetét képes meghatározni, ha nyomvonalán lerögzíti két pont helyzetét — az egyik pontot a XIII. században, a másikat a saját korában. Ő maga így beszél erről a tervszétről: „E két pont segítségével... a történelem vonalát végtelenségig meghosszabbíthatjuk előre is, hátra is...”, ugyanis — érvel tovább — „minden iskolásgyermek láthatja, hogy az embert mint erőtényezőt egy rögzített pontból a mozgáson mérhetjük le” (*The Education of Henry Adams*. 1918. 434. sk.). Frissebb példaként C. H. Waddington megjegyzését (i. m. 17. sk.) idézhetem: „a társadalmi rendszer olyasvalami, melynek létezése lényegileg magában foglalja a mozgást egy evolúciós ösvény mentén...”, és „a tudomány annyiban járul hozzá az etikához, amennyiben feltárja a világ egészében végbemenő evolúciós folyamat természetét, jellegét és irányát...” (uo. 18. sk.).

ellenkezőleg, ahogy a 20. fejezet végén megmutattuk, ennek vagy annak a dolognak a lehetetlenségét állítja.¹⁴ (Egy trend bizonyos időben és helyen való létezését állító kijelentés csak szinguláris történeti kijelentés, nem pedig egyetemes törvény.) E logikai helyzet gyakorlati jelentősége igen figyelemreméltó: míg törvényekre építhetünk tudományos előrejelzéseket, de pusztán trendek létezésére már nem (ahogy minden óvatos statisztikus tudja is). Bármely évszázadokon vagy évezredekken át érvényesülő trend (példánk lehet ismét a népesség növekedése) egyetlen évtized alatt, sőt még rövidebb időn belül is megváltozhat.

Főntos rámutatnunk *a törvények és a trendek gyökeresen eltérő voltára*.¹⁵ Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a trendek és a törvények egybemosásának gyakorlata ösztönözte — a technikai haladáshoz hasonló trendek intuitív megfigyelésével összekapcsolódva — az evolucionizmus és a historicizmus középponti tételeit: a biológiai evolúció megmásíthatatlan törvényeinek és a társadalmi mozgás megváltoztathatatlan törvényeinek tételeit. S efféle egybemosás és intuíció ihlette az egymásrakövetkezés törvényeinek Comte-féle tételét, amely mindmáig komoly hatást gyakorol.

Comte és Mill óta híressé vált az a különbségtétel, amely szétválasztja a — nézetük szerint a statikával rokon — *koegzisztencia törvényeit* és az — állítólag a dinamikának megfelelő — *egymásrakövetkezés törvényeit*. Mindez ésszerűbben is értelmezhető: úgy, mint az idő fogalmát nem tartalmazó törvények és az *idő* fogalmát magukban foglaló törvények megkülönböztetése (az utóbbira a sebességről szóló törvények szolgáltathatnak példát).¹⁶

¹⁴ Vö. Popper: *Logic*. 15. fejt., ahol is számos indokot találunk arra, hogy az egzisztenciális kijelentéseket miért tekinthetjük *metafizikainak* (a tudománytalanság értelmében); lásd még 28. jegyzet.

¹⁵ Viszont egy törvény kimondhatja, hogy bizonyos körülmények (kiinduló feltételek) fennállása esetén ezek és ezek a trendek alakulnak ki; továbbá, ha egy ilyen trend megmagyarázóttá válik, megfogalmazhatjuk a neki megfelelő törvényt; lásd még 29. jegyzet.

¹⁶ Talán érdemes megemlíteni, hogy az egyensúlyi közgazdaságtan kétségkívül *dinamikus* (a fogalom „ésszerű”, s nem comte-i értelmében), noha egyenletei nem tartalmazzák az időtényezőt. Ez az elmélet ugyanis nem állítja, hogy valahol is volna egyensúly, csupán azt, hogy minden zavart (márpedig zavar állandóan előadódik) az egyensúly felé irányuló „mozgás” követ. A fizikában a statika az

Ez azonban nem teljesen fedi azt, amire Comte és követői gondoltak. Amikor Comte az egymásrakövetkezés törvényeiről beszélt, olyan törvényekre gondolt, amelyek a jelenségek „dinamikus” sorozatának a megfigyelt rendben történő egymásrakövetkezését determinálják. Nagyon fontos belátnunk, hogy az egymásrakövetkezés általa elképzelt „dinamikus” törvényei egyszerűen nem léteznek. A dinamikán belül bizonyosan nem. (S jómagam valóban *a dinamikára* gondolok.) Ami a természettudományok területén még a leginkább megközelíti őket — s amire feltehetően gondolt —, azok az évszakokhoz, a Hold-fázisokhoz, a fogyatkozások visszatéréséhez, netán az inga lengéséhez hasonló természeti periodicitások. Ezek a periodicitások azonban, amelyeket a fizikában dinamikusnak (bár stacionáriusnak) neveznénk, e terminusok comte-i értelmében inkább „statikusak” volnának, semmint „dinamikusak”; mindenesetre aligha mondanánk törvényeknek őket (mivel a Naprendszerben uralkodó speciális feltételektől függnek, lásd a következő fejezetben). Ezeket az „egymásrakövetkezés kvázi-törvényeinek” fogom nevezni.

A döntő pont a következő: jóllehet feltételezhetjük, hogy a jelenségek bármely tényleges egymásrakövetkezése természettörvények szerint játszódik le, nagyon fontos belátnunk, hogy — *mondjuk* — *három vagy több kauzálisan összekapcsolódó konkrét esemény sorozata gyakorlatilag sohasem egyetlen természettörvényt követve játszódik le.* Ha szél rázza a fát, és Newton almája a földre pottyan, aligha fogja bárki is tagadni, hogy ezek az események leírhatók kauzális törvények fogalmaival. Am egyetlen törvény, mondjuk a gravitáció törvénye, nem elegendő, s nem elegendő a törvények valamely meghatározott köre sem ahhoz, hogy magyarázzuk az okozatilag összekapcsolt események tényleges vagy konkrét egymásrakövetkezését: a gravitáción túl figyelembe kellene vennünk a szélnyomást magyarázó törvényeket, a faág szabálytalan mozgását, az almászárban fellépő feszültséget, az alma által ütközéskor elszenvedett zúzódásokat, a zúzódás következtében beindult kémiai folyamatokat stb. Egyszerűen téves az a gondolat, hogy az

egyensúly elmélete, és *nem* az egyensúly felé törekvő mozgásé; statikus rendszer *nem végez mozgást.*

események valamely konkrét sorozata vagy egymásrakövetkezése (eltekintve olyan példáktól, mint az inga lengése vagy a Naprendszer mozgása) leírható vagy magyarázható volna egyetlen törvénnyel vagy törvények meghatározott körével. Sem az egymásrakövetkezésnek, sem az evolúciónak nincsen törvénye.

Comte és Mill mégis úgy képzeltek el az egymásrakövetkezés történelmi törvényeit, mint amelyek a történelmi események sorozatát tényleges előfordulásuk rendjében determinálják. Ezt mutatja az is, ahogy Mill arról a módszerről beszél, amely „a történelem általános tényeinek tanulmányozásával és elemzésével azt kísérli meg, hogy felfedezze . . . a haladás törvényét; e törvény, ha egyszer kezünkben van, bizonyára . . . képessé tesz bennünket arra, hogy jövőbeli eseményeket előre jelezzünk, pontosan úgy, ahogy az *algebrában a végtelen sorozat néhány tagjának ismerete képessé tesz bennünket arra, hogy felfedezzük a megfogalmazásában rejlő szabályszerűség elvét, s így a sorozat bármelyik tagját kiszámítsuk.*”¹⁷ Mill maga kritikusan szemlélte ezt a módszert, de bírálata (lásd a 28. fejezet elejét) korántsem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ráakadhatunk az egymásrakövetkezésnek a matematikai sorozatok törvényeivel analóg szabályszerűségeire, bár kételkedett abban, hogy „az egymásrakövetkezés rendje . . . , melyet a történelem tár elénk”, van-e elég „szigorúan egyöntetű” ahhoz, hogy összehasonlítható legyen a matematikai sorozattal.¹⁸

Immáron beláttuk, hogy nincsenek olyan *törvények*, amelyek megszabnák az események illetően „dinamikus” sorozatának egymásrakövetkezését.¹⁹ Másfelől viszont létezhetnek ilyen, „dinamikus” jellegű *rendek*; példa erre a népességnövekedés. S így arra gyanakodhatunk, hogy Mill ilyesfajta trendekre gondolt az „egymásrakövetkezés törvényeit” taglalván. Ezt a gyanakvást ő maga is megerősíti, amikor a haladás történelmi törvényét *tendenciának*

¹⁷ Mill: i. m. VI. könyv, X. fejelet 3. szakasz. A Mill-féle „haladó hatások” elméletéről általában lásd még III. könyv, XV. fejelet 2. és következő szakasz.

¹⁸ Mill láthatóan szem elől téveszti azt a tényt, hogy csak a legegyszerűbb matematikai és mértani sorozatok esetében elegendő „néhány tag” ismerete „elvük” felismeréséhez. Nem nehéz olyan, bonyolultabb sorozatokat szerkeszteni, hogy több ezer tagjuk ismerete se legyen elegendő szerkesztési elvük felismeréséhez — *még ha tudnánk is, hogy van ilyen törvény.*

¹⁹ Az ilyen törvények közelebbi megvilágítására lásd 28. fejelet, kivált 29. fejelet.

nevezi. E „törvényt” elemezve kifejezésre juttatta azt a „hitet. . . , hogy a javulás általános *tendenciáját* látjuk, a *tendenciát egy boldogabb és jobb állapot felé*, amely esetleges és időleges kivételeket leszámítva később sem fog megszakadni. Ez. . . a tudomány egyik alapköve” (mármint a társadalomtudományé). Az, hogy Millnek behatóan vizsgálnia kellett azt a kérdést, hogy vajon „az emberi társadalom jelenségei” „körpályán” forognak-e, vagy „trajektórián”²⁰ előrehaladva mozognak, jól összehangzik a törvények és a trendek körüli zűrzavarral, akárcsak azzal a holista eszmével, hogy a társadalom mint „egész” képes „mozogni” — akárcsak egy bolygó.

Félreértés ne essék, véleményem szerint mind Comte, mind Mill nagyban hozzájárult a tudomány filozófiájához és módszertanához: kiváltképpen azokat a fejtegetéseket tekintve, ahol Comte a törvények és a tudományos előrejelzés fontosságát hangsúlyozta, bírálta az okság esszencialista elméletét, s ahol Comte és Mill a tudományos módszer egységének tételét kidolgozta. Mégis azt hiszem, hogy az egymásrakövetkezés történelmi törvényeiről szóló tételük aligha több rosszul alkalmazott metaforák gyűjteményénél.²¹

²⁰ Mill: i. h. Mill a „haladás” szó két értelmét különbözteti meg; szélesebb értelmezésben szemben áll a ciklikus változással, ám javulás nem következik belőle. (Az ebben az értelemben vett „haladó változást” részletesebben vizsgálja, lásd i. m. III. könyv, XV. feje.) Szűkebb értelmezésében pedig magában foglalja a javulást. Tanítása szerint a széles értelemben vett haladás folytonossága *módszertani* kérdés (ezt a dolgot nemigen értem), szűkebb értelemben pedig szociológiai tétel.

²¹ Jó néhány historicista és evolucionista írásműben gyakran lehetetlen rájönni arra, hogy hol végződik a metafora, és hol kezdődik a komoly elmélet. (Lásd például 10., 12. és 13. jegyzet.) Sőt, még arra is akad példa, hogy néhány historicista tagadja a metafora és az elmélet közti különbséget. A következő idézet a pszichoanalitikus dr. Karin Stepentől származik: „Elismerem, hogy az általam most kifejtett modern magyarázat aligha több metaforánál. . . De nem hiszem, hogy ezért szégyenkeznem kellene. . . , hiszen valójában a tudományos hipotézisek is metaforák. Mi egyéb például a fény hullámelmélete?” (Lásd Waddington: i. m. 80, a gravitációról lásd még 76.) Ha a tudomány továbbra is az esszencialista „Mi van valójában?” kérdést feszegetné (vö. 10. fejezet), s ha a fényelmélet abból az esszencialista kijelentésből állna, hogy a fény *lényegileg* hullámmozgás, akkor jogosult volna e megjegyzés. De a dolog úgy áll, hogy a pszichoanalízis és a hullámelmélet között az egyik fő különbség éppen az, hogy míg az előbbi nagyrészt esszencialista és metaforikus, az utóbbi nem az.

28. A redukció módszere. Kauzális magyarázat. Előrejelzés és prófécia

Az egymásrakövetkezés történelmi törvényeinek tételét firtató kritikám egy fontos tekintetben még nem meggyőző. Megpróbáltam kimutatni, hogy az „irányok” vagy „tendenciák”, melyeket a történelemnek nevezett események egymásrakövetkezésében a historicisták felismernek, nem törvények, legfeljebb ha trendek. Rámutattam arra is, hogy a trend, a törvényekkel szöges ellentétben, általában miért nem szolgálhat a tudományos előrejelzések bázisaként.

Erre a kritikámra azonban Mill és Comte — azt hiszem, a historicisták közül egyedül — még tudna válaszolni. Mill talán elismerne némi fogalomzavart a törvények és a trendek körül. De ugyanakkor arra is emlékeztetne minket, hogy ő maga élesen bírálta azokat, akik összekeverték a „történelmi egymásrakövetkezés egyöntetűségét” a természet igazi törvényeivel, s hogy ő körültekintően hangsúlyozta: az efféle egyöntetűség „csakis empirikus törvény lehet”²² (a kifejezés kissé félrevezető), továbbá hogy ezt csak akkor lehet megalapozottnak tekinteni, ha az „*a priori* dedukciónak a történelmi tényanyaggal való megegyezése alapján” az igazi természettörvények státusára redukáltuk. S arra is figyelmeztetne bennünket, hogy éppen ő volt az, aki megformálta a mindmáig „követendő szabályt, mely szerint ne vezessünk be semmilyen általánosítást a történelemből a társadalomtudományba, amíg csak elégséges okot nem tudunk felhozni erre nézve”²³ — vagyis amíg nem tudjuk levezetni valamely igazi, függetlenül bizonyítható természettörvényből. (Azok a törvények, amelyekre

²² Ez és a következő idézet Mill: i. m. VI. könyv, X. fejezetének 3. szakaszából való. Az „empirikus törvény” kifejezést (Mill az általánosság alacsonyabb fokán álló törvény megjelölésére használja) nagyon szerencsétlennek tartom, mert *minden* tudományos törvény empirikus; mindegyiket empirikus bizonyítékok alapján fogadjuk el vagy cáfoljuk meg (Mill „empirikus törvényeire” lásd még i. m. III. könyv, 6. fej., valamint VI. könyv, 5. fej. 1. szakasz). Mill megkülönböztetését C. Menger is elfogadta: az „egzakt törvényeket” szembeállítja az „empirikus törvényekkel”; lásd C. Menger: *The Collected Works*. II. k. 38. skk., valamint 259. skk.

²³ Mill: i. m. VI. könyv, X. fej. 4. szakasz, továbbá A. Comte: *Cours de philosophie positive*. IV. k. 335.

gondolt, az „emberi természet”, vagyis a pszichológia törvényei voltak.) Eljárásának, mely a történeti és egyéb általánosításokat az egyetemesség magasabb fokán álló törvényekre vezeti vissza, a „fordított deduktív módszer” elnevezést adta, s mint az egyetlen helyes történeti és szociológiai módszert védelmezte.

Készségesen elismerem, hogy van bizonyos erő ebben a viszonylásban. Mert ha sikerülne egy trendet törvények meghatározott körére visszavezetni, akkor igazolhatnánk az előrejelzés bázisaként való, törvényhez hasonló használatát. Az efféle redukció vagy fordított dedukció jószerivel áthidalhatná a törvények és a trendek között tátongó szakadékot. A válasz erejét még csak fokozza, hogy Mill „fordított dedukciós” módszere nagyjából helyes (bár hiányos) leírása egy olyan eljárásnak, amelyet nemcsak a társadalomtudományokban, de valamennyi tudományban használnak, mégpedig Mill sejtésénél messze kiterjedtebben.

E méltánylandó ellenvetések dacára azt hiszem, hogy kritikám helyes, s hogy a törvények és trendek historicista összezavarása nem védhető. Ám hogy ezt kimutassuk, a redukció vagy fordított dedukció módszerének gondos elemzésére van szükség.

A tudomány — mondhatni fejlődésének minden egyes pillanatában — problémákkal találja magát szembe. Nem kezdheti megfigyelésekkel vagy az „adatok összegyűjtésével” — ahogy a módszertan néhány tanulmányozója véli. Mielőtt adatokat gyűjtenénk, az *adatok bizonyos fajtája* iránt kell érdeklődésnek támadnia bennünk: mindig a *kérdés* az első. A kérdéseket pedig gyakorlati szükségletek vagy tudományos, illetve pretudományos meggyőződések vetik föl, amelyeket ilyen vagy olyan okból felülvizsgálatra szorulónak ítélünk.

Tudományos kérdés mármost rendszerint a *magyarázat* szükségletéből fakad. Mill nyomán két fő esetet fogunk megkülönböztetni: egy individuális vagy szinguláris specifikus esemény magyarázatát és egy szabályszerűség vagy törvény magyarázatát. Mill a következőképpen fogalmaz: „Egy individuális tényről akkor mondjuk, hogy magyarázatot nyert, ha kimutattuk az okát, vagyis ha megállapítottuk azt a törvényt vagy azokat a törvényeket... , amelyeknek az individuális tény az egyedi esete. Így a tűzvésztt akkor tekinthetjük megmagyarázottnak, ha bizonyosságot szereztünk arról, hogy egy halom éghető anyagra hulló szikrából keletkezett;

s hasonlóképpen, egy törvényről akkor mondhatjuk, hogy megmagyaráztuk, ha rámutattunk egy másik törvényre vagy törvényekre, amely(ek)nek a szóban forgó törvény csak egyik esete, és amely(ek)-ből levezethető.”²⁴ A törvény magyarázata a „fordított dedukció” esete — ezért fontos a mi összefüggésünkben.

Mill magyarázatértelmezése — vagy helyesebben: az oksági magyarázatra adott értelmezése — fő vonalaiban tökéletesen elfogadható. Bizonyos célokra azonban nem elég pontos, és a pontosságnak ez a hiánya jelentős szerepet játszik a bennünket itt foglalkoztató kérdéskörben. Ezért újrafogalmazom a dolog lényegét, és kimutatom, hogy hol vannak a különbségek Mill és a magam nézete között.

A következőket állítom: Egy *specifikus esemény* oksági magyarázatát megadni annyit tesz, hogy az eseményt leíró kijelentést levezetjük a premisszák két fajtájából: néhány *egyetemes törvényből* és néhány szinguláris vagy specifikus kijelentésből, melyeket *specifikus kiinduló feltételeknek* nevezhetünk. Mondhatjuk például, hogy a vizsgált fonal elszakadására oksági magyarázatot adtunk, ha megállapítottuk, hogy csak egy font súlyt bírt volna ki, de két font súly függött rajta. Ha elemezzük ezt az oksági magyarázatot, akkor úgy találjuk, hogy két eltérő alkotórészt foglal magában. 1. Néhány, az egyetemes természettörvények jellegét öltő hipotézist — ebben az esetben talán ilyesfélét: „Minden adott s szerkezetű fonalra (ezt anyaga, vastagsága stb. határozza meg) jellemző egy w karakterisztikus súly, és a fonal elszakad, ha w -nél bármennyivel is nagyobb súly függ rajta”; vagy „minden s_1 szerkezetű fonal w karakterisztikus súlya egyenlő egy fonttal”. 2. Néhány specifikus (szinguláris) kijelentést — a kiinduló feltételeket —, melyek a szóban forgó sajátos eseményre vonatkoznak; ebben az esetben két ilyen kijelentést tehetünk: „ez s_1 szerkezetet mutató fonal”; és „ezen a fonalon két font súly függött”. Tehát két eltérő alkotórészünk van, a kijelentések két eltérő fajtája, s ezek együttesen nyújtanak kimerítő oksági magyarázatot: 1. *a természettörvények jellegével bíró univerzális kijelentések*; 2. *a szóban forgó kijelenté-*

²⁴ Mill: i. m. III. könyv, XII. fejt. 1. szakasz. Az általa „empirikus törvényeknek” nevezett képződmények „levezetésére” vagy „fordított dedukciójára” vonatkozóan lásd még uo. XVI. fejt. 2. szakasz.

sekre vonatkozó specifikus kijelentések, az úgynevezett „kiinduló feltételek”. Mármost az egyetemes törvényekből (1.) a kiinduló feltételek (2.) segítségével levezethetjük a következő specifikus kijelentést (3.): „Ez a fonal el fog szakadni.” Ezt a következtetést (3.) specifikus *előrejelzés*nek is nevezhetjük. A kiinduló feltételekről (vagy pontosabban az általuk leírt helyzetről) mint a kérdéses esemény *okáról* szokás beszélni, és az előrejelzésről (vagy inkább az előrejelzés által leírt eseményről) mint okozatról; például azt mondjuk, hogy a két font súly felfüggesztése a csak egy fontot elbíró fonalra volt az ok, a fonal elszakadása pedig az okozat.²⁵

Az efféle oksági magyarázat persze csak akkor lesz tudományosan is elfogadható, ha az egyetemes törvények megfelelő ellenőrzéseken estek át és beváltak, továbbá ha rendelkezünk az ok, azaz a kiinduló feltételek mellett szóló, független tényanyaggal is.

Mielőtt rátérnénk a szabályszerűségek vagy törvények oksági magyarázatának taglalására, megjegyezhetjük, hogy az egyedi események magyarázatát vizsgálva sok egyébre is fény derül. Először is arra, hogy sohasem beszélhetünk okról vagy okozatról abszolút értelemben, mindig azt kell mondanunk, hogy az adott esemény egy másik eseménynek — az okozatnak — oka valamely egyetemes törvény viszonylatában. Az egyetemes törvények azonban gyakorta közismertek (mint példánkban is), úgyhogy rendszerint csak élünk velük, de nem fogalmazzuk meg őket logikailag szabatosan. Másodjára pedig egy elméletnek valamilyen specifikus esemény *előrejelzésére* való használata csak egy másik aspektusa az adott esemény *magyarázatára* való felhasználásának. S mivel az

²⁵ Ebben a részben, mely a specifikus események oksági magyarázatának elemzését tartalmazza, majdnem szó szerint idézem egy korábbi munkámat: *Logic*. 12. fejt. Mostanában hajlok afelé, hogy az „ok” definícióját a Tarski-féle szemantika talaján fogalmazzam meg (melyet a könyv írásakor még nem ismerhettem), mégpedig a következő módon: Az *A* (szinguláris) esemény akkor és csak akkor *oka* *B* (szinguláris) eseménynek, ha *igaz* egyetemes kijelentések (természettörvények) egy bizonyos köréből következik egy olyan materiális implikáció, melynek előtagja deszignálja *A*-t, utótagja pedig deszignálja *B*-t. Hasonlóképpen definiálhatjuk a „tudományosan elfogadott ok” fogalmát. A deszignáció szemantikai fogalmára lásd R. Carnap: *Introduction to Semantics*. 1942. Azt hiszem, javitaná az előbbi definíciót, ha bevezetnénk a Carnap-féle „abszolút fogalmat”. — Néhány történeti megjegyzést az „ok” problémájával kapcsolatban lásd Popper: *The Open Society*. 25. fejt. 7. jegyzet.

elméleteket úgy ellenőrizzük, hogy a megjósolt eseményeket összehasonlítjuk a ténylegesen megfigyeltekkel, elemzésünk azt is megmutatja, hogy az elméletek hogyan *tesztelhetők*. Hogy az elméletet magyarázat, előrejelzés vagy tesztelés céljára használjuk-e, érdeklődésünktől függ: attól, hogy melyik kijelentést tekintjük adottnak vagy problémátlanoknak, és melyiket további kritikára és ellenőrzésre szorulóknak. (Lásd 29. fejezet.)

Valamely egyetemes törvény által leírt *szabályszerűség* oksági magyarázata némileg különbözik egy egyedi esemény magyarázatától. Első pillantásra azt gondolhatnánk, hogy analóg esetről van szó, és a kérdéses törvényt 1. néhány általánosabb törvényből és 2. bizonyos specifikus feltételekből kell levezetni; ez utóbbiak megfelelnek a kiinduló feltételeknek, de *nem szingulárisak* és bizonyosfajta szituációra utalnak. De mégsem így áll a dolog, mivel a specifikus feltételeket (2.) explicit formában, a magyarázni kívánt törvény megfogalmazásában kell körülírni, egyébként ez a törvény egyszerűen ellentmondana 1.-nek (Például ha a newtoni elmélet segítségével meg akarjuk magyarázni azt a törvényt, mely szerint minden bolygó ellipszispályán mozog, akkor először is explicitté kell tennünk azokat a feltételeket, amelyek fennállása esetén érvényességüket állíthatjuk, talán a következő formában: *Ha* több bolygó, melyeknek egymástól való távolsága elég nagy ahhoz, hogy kölcsönös vonzásuk kicsiny legyen, egy sokkalta nagyobb tömegű nap körül forog, *akkor* mindegyik egy megközelítőleg ellipszis alakú pályán mozog, melynek egyik gyújtópontjában nap áll.) Más szóval: a megmagyarázandó egyetemes törvény megfogalmazásában ott találjuk érvényességének valamennyi feltételét, más-különben nem állíthatnánk egyetemesen (vagy ahogy Mill mondja: feltétlenül). Ezek szerint valamely szabályszerűség oksági magyarázata nem egyéb, mint egy törvénynek (mely tartalmazza azokat a feltételeket, amelyek közepett az állított szabályszerűség érvényes) tőle függetlenül ellenőrzött és bevált általánosabb törvényekből való levezetése.

Ha összehasonlítjuk az oksági magyarázat általunk adott leírását Millével, akkor láthatjuk, hogy nincs nagy különbség köztünk a törvényeknek általánosabb törvényekre redukálását, vagyis a szabályszerűségek oksági magyarázatát illetően. A *szinguláris* események oksági magyarázatának tárgyalásakor viszont Mill nem

határolja el elég élesen 1. az egyetemes törvényeket és 2. a specifikus kiinduló feltételeket. Ez nagyrészt annak tudható be, hogy az „ok” kifejezést több értelemben használja: olykor egyedi eseményeket, olykor pedig egyetemes törvényeket ért rajta. Meg fogjuk mutatni, hogy ez milyen hatással van a trendek magyarázatára vagy redukciójára.

Nem vitatható, hogy logikailag lehetséges a trendek redukciója vagy magyarázata. Tétélezzük fel például, hogy azt tapasztaljuk: valamennyi bolygó fokozatosan közeledik a Naphoz. A Naprendszer ekkor a comte-i értelemben vett dinamikus rendszer volna, fejlődne, lenne történelme, határozott trenddel. Erre a trendre könnyen magyarázatot adhatnánk a newtoni fizika keretében, mégpedig azon feltevés révén — melyre egyébként független tényanyagot is találhatnánk —, hogy a bolygóközi tér valamilyen ellenállást kifejtő anyaggal van kitöltve, például bizonyos gázokkal. Ez a feltevés új specifikus feltételként szerepelne, amelyhez még hozzá kellene vennünk a szokásos kiinduló feltételeket, amelyek a bolygók helyzetét és impulzusmomentumát adnák meg egy meghatározott időpontra. Ameddig az új kiinduló feltétel fönállna, addig következetes változással vagy trenddel állnánk szemben. S ha még azt is föltennénk, hogy a változás elég nagyszabású, akkor feltűnő, következetes hatást gyakorolna a Föld biológiájára és történelmére, az emberét is beleértve. A példa mutatja, hogy elvben miként tudnánk megmagyarázni bizonyos evolúciós és történelmi trendeket — sőt „általános trendeket” is —, vagyis azokat a trendeket, amelyek a megfigyelésünk alatt álló fejlődési folyamat egészében érvényesülnek. Ezek a trendek nyilvánvalóan az egymásrakövetkezés előző fejezetben említett kvázi-törvényeinek (szezónális változások stb.) analogonjai volnának, azzal a különbséggel, hogy jellegük „dinamikus” volna. S ezért megfelelnek — inkább, mint a „statikus” kvázi-törvények — Comte és Mill homályos eszméinek az egymásrakövetkezés evolúciós és történelmi törvényeiről. Mármost ha okunk van feltételezni a közreható kiinduló feltételek tartósságát, akkor természetesen azt is feltételezhetjük, hogy e trendek vagy „dinamikus kvázi-törvények” tartósan érvényesülni fognak, s így a törvényekhez hasonlóan az előrejelzések bázisaként szolgálhatnak.

Kétségtelen, hogy a *megmagyarázott trendek* (ahogy nevezhetnénk őket), vagy éppen a megmagyarázás határán mozgó, jelentős szerepet játszanak a modern evolúciós elméletben. Ha eltekintünk azoktól a trendektől, amelyek bizonyos evolúciós formák (mint például az orrszarvúk és a kagylófélék) fejlődésében mutatkoznak, akkor úgy látszik, hogy egy, a környezeti feltételek táguló körében elterjedő biológiai formák növekvő száma és változatossága felé tartó *általános* trend is megmagyarázhatóvá válik bizonyos biológiai törvényekből. (A biológiai törvényekhez emellett kiinduló feltételek társulnak, amelyek az organizmusok földi környezetére vonatkozó hipotéziseket fogalmazzák meg, s amelyek a törvényekkel együtt magukba foglalják például a „természetes kiválasztódás”-nak nevezett fontos mechanizmus működését is.)²⁶

Úgy vélhetik, hogy mindez ellenem szól, tehát Mill és a historicizmus álláspontját támogatja. De mégsem így áll a dolog. Megmagyarázott trendek előfordulnak ugyan, de tartósságuk a speci-

²⁶ Az evolúciós trendek elemzésére lásd J. Huxley: *Evolution*. 1942. IX. fejezet. Az „evolúciós haladás” Huxley-féle elméletét (i. m. X. fejezet) úgy vélem összegezhetőnek, hogy mindaz, amit ésszerűen elmondhatunk róla, az a következő: a formák növekvő változatossága felé irányuló trend teret hagy annak a kijelentésnek, hogy „haladás” (Huxley meghatározását lásd alább) olykor előfordul, olykor pedig nem; hogy bizonyos formák evolúciója olykor haladó, míg a legtöbbé nem az; s hogy nincs általános okunk azt remélni, hogy a jövőben olyan formák fognak megjelenni, amelyek további haladást tesznek. (Vö. Huxley azon kijelentésével — i. m. 571. —, mely szerint ha az ember eltűnne, a további haladás fölöttébb valószínűtlenné válna. Jóllehet ez az érv csak kevésbé győzött meg, belőle arra következtethetünk — amivel már inkább egyetértek —, hogy a biológiai haladás, mondhatni, valami véletlenszerű.) Huxley *általános biológiai hatékonyságként definiálja* az evolúciós haladást, azt érteve rajta, hogy növekszik a környezet fölötti ellenőrzés és a környezettől való függetlenség; ezzel kapcsolatban úgy érzem, hogy sikeresen kifejezte azokat az intenciókat, amelyeket sokan beleértenek e fogalomba. Továbbá azt is elismerem, hogy a definiáló fogalmak nem antropocentrikusak, nem tartalmaznak értékelést. S mégis úgy vélem, hogy a hatékonyság vagy az ellenőrzés növekedését „haladásnak” nevezni értékelést fejez ki; kifejezi azt a hitet, hogy a hatékonyság vagy az ellenőrzés jó dolog, s hogy az élet terjedése és a holt anyag fölötti további térhódítása kívánatos. De bizonyára *lehetséges* fölöttébb eltérő értékek elfogadása is. Ezért nem hiszem, hogy Huxley igénye — mely szerint antropomorfizmustól és értékítéllettől mentes, „objektív definíció”-ját adta az evolúciós haladásnak — tartható volna. (Lásd i. m. 559, továbbá 565, ahol J. B. S. Haldane-nal vitázik, aki a haladás fogalmát antropocentrikusnak tartja.)

fikus kiinduló feltételek (melyek akár trendek is lehetnek) tartóságától függ.

Mill és a többi historicista viszont *megfeledkezik arról, hogy a trendek a kiinduló feltételektől függenek*. Úgy kezelik e feltételeket, mintha feltétlenek lennének, akárcsak a törvények. A törvények és trendek egybemosása elhiteti velük, hogy vannak feltétlen (és ezért általános) trendek, de úgy is mondhatnánk, elhiteti velük, hogy előfordulnak „abszolút trendek”²⁷ — például a haladás általános tendenciája, „egy jobb és boldogabb állapot felé mutató tendencia”.²⁸ S ha egyáltalán tekintettel vannak e tendenciák törvényekre való „redukciójára”, azt képzelik, hogy közvetlenül levezethetők általános törvényekből, példának okáért a pszichológia (vagy esetleg a dialektikus materializmus stb.) törvényeiből.

Megállapíthatjuk, hogy a historicizmusnak ez a végzetes hibája. „*Fejlődéstörvényei*” abszolút trendeknek bizonyulnak, olyan trendeknek, amelyek a törvényekhez hasonlóan függetlenek a kiinduló feltételektől, s ezért megállíthatatlanul sodornak bennünket a jövő meghatározott irányába. E trendek adnak alapot a feltétlen *proféciáknak*, melyek szöges ellentétei a feltételes tudományos *előrejelzéseknek*.

De mit mondjunk azokról, akik látják a trendek feltételektől való függését, és megpróbálják feltárni, explicit formában megfogalmazni ezeket a feltételeket? Válaszom az, hogy velük nincs vitám. Ellenkezőleg: nem kétséges, hogy trendek léteznek. Így azzal a nehéz feladattal kell megbirkóznunk, hogy megmagyarázzuk őket, amennyire csak tőlünk telik, tehát a lehető legnagyobb

²⁷ Hogy Millnél ez a fogalomzavar felelős az általam „abszolút trend”-nek nevezett tendenciákba vetett hitéért, az jól kivehető egyik eszmefuttatásából: i. m. III. könyv, XVI. fej.

²⁸ Van némi oka annak, hogy az abszolút trendben való hitet tudománytalannak vagy metafizikusnak nevezzük. Az efféle trendet nem-specifikus vagy általánosított egzisztenciális kijelentésként fogalmazhatjuk meg (Létezik ilyen és ilyen trend), melyet képtelenek vagyunk ellenőrizni, mivel a trendtől való eltérésnek semmilyen megfigyelése nem cáfolhatja meg ezt a kijelentést; ugyanis mindig remélhetjük, hogy az ellenkező irányú eltérések „hosszú távon” újra helyreigazítják.

pontossággal meg kell határoznunk azokat a feltételeket, melyek között érvényesülnek. (Lásd 32. fejezet.)²⁹

Ezeket a feltételeket azonban egykönnyen figyelmen kívül hagyják. Itt van például (Marxszal szólva) „a termelési eszközök felhalmozásának tendenciája”. Ám aligha reménykedhetünk tartós fennmaradásában, ha gyorsan csökken a népesség; ezt pedig gazdaságon kívüli feltételek is kiválthatják, például váratlan találmányok vagy — s ez sem kizárt — az ipari környezet közvetlen fiziológiai (esetleg biokémiai) visszahatásai. Valóban, számtalan lehetséges feltétel van; s avégett, hogy a trend tényleges feltételei után kutatva képesek legyünk felülvizsgálni ezeket a lehetőségeket, folyamatosan magunk elé kell képzelnünk azokat a körülményeket, amelyek fennállása esetén a kérdéses trend megszűnne létezni. De éppen ez az, amit a historicista sohasem tesz meg. Rendíthetetlenül hisz kedves trendjében, és még elképzelni sem képes olyan feltételeket, amelyek közepett az semmivé foszlana. A historicizmus nyomorúsága — mondhatnánk — a fantázia nyomorúsága. A historicista folyton-folyvást megleckézteti azokat, akik képtelenek változást elképzelni kicsiny világukban; ám úgy látszik, a historicista maga is híján van a képzelőerőnek, nem tud elképzelni változást a változás feltételeiben.

²⁹ Ha sikerül meghatároznunk egy szinguláris t trend összes vagy elégséges szinguláris c feltételeit, akkor meg tudjuk fogalmazni az egytetemes törvényt: „Valahányszor c feltételek fennállnak, t trend meg fog jelenni.” E törvény fogalma logikai szempontból kifogástalan, de nagyon is különbözik Comte és Mill egymáskövetkezési törvényétől, amely egy abszolút trendhez vagy egy matematikai sorozat szabályszerűségéhez hasonlóan az események általános lefolyását jellemzi. Ezenkívül fölvetődik a kérdés, hogyan tudnánk meghatározni feltételeink elégséges voltát. Vagy ami majdnem ugyanez a kérdés, hogyan tudnánk *tesztelni* egy ilyen formájú törvényt. (Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy most a 27. fejezetbeli b) álláspontot taglaljuk, amely nem zárja ki a trendek *ellenőrizhetőségét*.) Ha egy ilyen törvényt tesztelni akarunk, akkor minden erőnkkel olyan feltételek után kell kutatnunk, amelyek közepett a törvény nem érvényesül; e célból igyekeznünk kell kimutatni, hogy a c feltételek nem elégségesek, s hogy még jelenlétükben sem mindig fordul elő a t -hez hasonló trend. Ez a módszer (melyet a 32. fejezetben vázolok) kifogástalan volna, de még így sem volna alkalmazható a historicisták abszolút trendjeire, mivel azok szükségszerű és mindenütt jelenvaló kísérői a társadalmi életnek, és nem lehet kiküszöbölni őket a társadalmi feltételekbe való semminemű beavatkozással. (Itt újra láthatjuk az általános, nem-specifikus trendekbe vetett hit „metafizikai” voltát; az efféle hitet kifejező kijelentés nem ellenőrizhető, lásd előző jegyzet.)

29. A módszer egysége

A megelőző fejezetben már céloztam arra, hogy az ott elemzett deduktív módszerek széles körben használatosak és fontosak — szélesebb körben, mint ahogy azt Mill valaha is gondolta volna. Most ezt a gondolatot fogom aprólékosabban kimunkálni, hogy ezzel némileg rávilágítsak a naturalizmus és az antinaturalizmus viszályára. Ebben a fejezetben a módszer egységének tételét szándékozom kifejteni, pontosabban azt a nézetet, hogy minden elméleti vagy általánosító tudomány — legyen szó akár természet-, akár társadalomtudományról — ugyanazt a módszert használja. (A történeti tudományok tárgyalását a 31. fejezetre hagyom.) Egyidejűleg a historicizmus néhány további, eddig csak felületesen vizsgált tételét is érinteni fogom, gondolok itt az általánosítás, az esszencializmus, az intuitív megértés szerepére, az előrejelzés pontatlanságának, a komplexitás és a kvantitatív módszerek alkalmazásának kérdéseire.

Nem tagadom, hogy a természet és a társadalom elméleti tudományainak módszerei eltérhetnek egymástól; eltérések nyilvánvalóan léteznek, még a természettudományok egyes ágai között is, csakúgy, mint a különböző társadalomtudományi ágak között. (Hasonlítsuk csak össze például a versenypiacok és az újlatin nyelvek elemzését.) Abban viszont egyetértek Comte-tal és Mill-lel — nem is beszélve másokról, például C. Mengerről —, hogy a két területen a módszerek alapvetően azonosak (noha az előttem lebegő módszerek eltérhetnek attól, amit ők képzeltek el). E módszerek mindig deduktív oksági magyarázatokat nyújtanak, valamint e magyarázatok (előrejelzések általi) ellenőrzését. Olykor hipotetikus-deduktív módszernek mondják őket,³⁰ de még gyakrabban hipotézismódszernek, mivel az általa tesztelt tudományos állítások egyike sem érhet el abszolút bizonyosságot; ezek az állítások megőrzik tentatív hipotézis voltukat, habár ez — jó néhány szigorú próba kiállása után — könnyen elmosódhat.

Tentatív vagy ideiglenes voltuk miatt a módszertan legtöbb kutatója e hipotézisekről úgy vélekedett: *abban az értelemben*

³⁰ Lásd V. Kraft: *Die Grundformen der wissenschaftlichen Methoden*. 1925.

ideiglenesek, hogy helyükre végül igazolt elméleteknek kell lépniük (vagy legalábbis olyan elméleteknek, amelyekről igazolható, hogy a valószínűségszámítás valamelyik értelmében „felettből valószínűek”). Úgy vélem, hogy e nézet téves, s hogy számos teljesen szükségtelen nehézség fakad belőle. Most azonban ez a kérdés³¹ a

³¹ Lásd Popper: *Logic*. Jelen fejezet alapjául ez a könyv szolgál, kiemelve a dedukció útján végzett tesztelés módszerét („deduktivizmus”), a minden további „indukció” fölösleges voltának tételét, mely szerint az elméletek mindig megőrzik hipotetikus jellegüket („hipotetizmus”), valamint azt a tételt, hogy a tudományos tesztelés ösztönöz kísérletet az elméletek cáfolására („eliminálizmus”). Lásd még a tesztelhetőség és a falszifikálhatóság vizsgálatát.

A *dedukcionizmus* és az *indukcionizmus* itt kimutatott ellentéte bizonyos tekintetben megfelel a *racionalizmus* és az *empirizmus* közti klasszikus különbségtételnek: Descartes deduktivista volt, mert minden tudományt deduktív rendszernek tartott, míg az angol empiristák, Bacontól kezdve, úgy tekintették a tudományokat, mint amelyek megfigyeléseket gyűjtenek, hogy indukció útján általánosításokhoz jussanak.

Descartes azonban úgy vélte, hogy a deduktív rendszerek premisszái bizonyosak és magától értetődőek — „tiszták és világosak”. Az értelem belátásán alapulnak. (Szintetikusak és *a priori* érvényesek — Kant nyelvén.) Ezzel szemben én tentatív sejtésnek vagy hipotézisnek vélem őket.

Azt állítom, hogy e hipotéziseknek elvben cáfolhatónak kell lenniük: ez az a pont, ahol eltérek a modern dedukcionizmus két legnagyobb alakjától, Henry Poincarétól és Pierre Duhemtől. Mindketten fölismerték annak lehetetlenségét, hogy a fizikai elméleteket induktív általánosításnak tartsuk. Látták, hogy a megfigyelések, az általánosítások állítólagos kiindulópontjai, éppen ellenkezőleg: *interpretációk elméletek fényében*. És nemcsak az induktivizmust vetették el, de a racionalisztikus hitet is a szintetikus, *a priori* érvényes elvekben és axiómákban. Poincaré analitikusan igaznak, definíciónak értelmezte, Duhem pedig eszköznek tekintette őket (ahogy Bellarmino kardinális és Berkeley püspök is), úgy vélekedett, hogy eszközök a kísérleti törvények rendszerezéséhez — kísérleti törvényekhez pedig indukció útján jutunk. Az elméletek tehát nem tartalmaznak sem igaz, sem hamis információt: pusztán eszközök, s mint ilyenek csak kényelmesek vagy kényelmetlenek, gazdaságosak vagy gazdaságtalanok lehetnek, rugalmasak és finom szerkezetűek, illetve merevek és durvák. (Vagyis Duhem Berkeley-t követve azt állítja, hogy nincs semmilyen logikai okunk arra, hogy miért is ne fogadhatnánk el két vagy több egymásnak ellentmondó elméletet.) Tökéletesen egyetérték e két kiváló szerzővel, amikor elutasítják az induktivizmust és a szintetikus, *a priori* érvényes fizikai elméletekbe vetett hitet. De nem fogadhatom el azt a nézetüket, hogy az elméleti rendszereket nem bocsáthatjuk empirikus tesztek vizsgája elé. Azt hiszem, hogy közülük néhány tesztelhető, vagyis elvben cáfolható, s ezért *szintetikus* (semmint analitikus), *empirikus* (semmint *a priori*) és *informatív* (semmint tisztán instrumentális). Ami pedig a döntő kísérletek híres duhemi kritikájáé illeti, ő csak azt mutatta

többihez képest csak csekély jelentőségű. Ami igen fontos, az annak belátása, hogy a tudományban mindig magyarázatokkal, előrejelzésekkel és tesztekkel dolgozunk, s hogy a hipotézisek tesztelésének módszere mindig ugyanaz (lásd az előző fejezetben). Bizonyos előrejelzéseket dedukálunk az ellenőrizendő hipotézisekből — például néhány egyetemes törvényből — és más állításokból, amelyeket most, az adott célra problémátlanak tekintünk, például néhány kiinduló feltételből. Ezeket az előrejelzéseket aztán, valahányszor csak lehetséges, szembeállítjuk a kísérleti vagy egyéb megfigyelések eredményeivel. A velük való megegyezés a hipotézis megerősítésének számít, ha nem is végső bizonyításnak; az egyértelmű eltérés pedig cáfolatnak vagy falszifikációnak minősül.

Az elemzéssel összhangban nincs különösebb eltérés a magyarázat, az előrejelzés és a tesztelés között. Az eltérés nem a logikai struktúrában, hanem a hangsúlyban van; attól függ, hogy *mit tekintünk kérdésesnek*, s hogy mit nem tekintünk annak. Ha nem előre jelezni akarunk, hanem olyan kiinduló feltételeket vagy olyan egyetemes törvényeket találni (esetleg mindkettőt), amelyekből dedukálhatunk egy *adott* „prognózist”, akkor *magyarázatot* keresünk (az adott „prognózis” lesz az „explikandum”). Amennyiben a törvényeket és a kiinduló feltételeket tekintjük adottnak (és csak kevésbé keresendőnek), pusztán a prognózis levezetésére használva őket, hogy némi új információra tegyünk szert, akkor *előrejelzést* próbálunk tenni. (Ebben az esetben *alkalmazzuk* tudományos eredményeinket.) Ha pedig az egyik premisszát — azaz valamelyik egyetemes törvényt vagy az egyik kiinduló feltételt — tekintjük problematikusnak, a prognózist a kísérlet eredményeivel összeha-

meg, hogy döntő kísérlet sohasem *igazolhat* egy elméletet, s még csak meg sem alapozhat; azt azonban sehol sem mutatta meg, hogy döntő kísérletek nem *cáfolhatnak* meg egy elméletet. Elismerhetjük, hogy Duhemnek igaza van, amikor azt állítja, hogy inkább csak hatalmas és komplex elméleti rendszerek ellenőrzésére van lehetőségünk, semmint elszigetelt hipotézisekére; ám ha tesztelünk két olyan rendszert, amely csak egyetlen hipotézisben tér el egymástól, és ha képesek vagyunk olyan kísérletet kitervelni, amely megcáfolja az első rendszert, miközben érintetlenül hagyja a másodikat, akkor ésszerűen biztos alapot nyertünk arra, hogy az első rendszer kudarcát annak a hipotézisnek tulajdonítsuk, amelyben a kettő különbözik egymástól.

sonlíthatónak tekintve, úgy a problematikus premissza *teszteléséről* beszélünk.

Eljárásunk eredményeként *kiválasztjuk* azokat a hipotéziseket, amelyek kiállták a próbát, illetve *kiküszöböljük* azokat, amelyek nem — s az utóbbiakat emiatt elvetjük. Fontos belátnunk e nézet következményeit. Így hangzanak: minden teszt értelmezhető úgy is, mint kísérlet a hamis elméletek kirosztására — az elmélet gyenge pontjainak megtalálására, hogy elvethessük, ha a próba megcáfolta. Néha paradoxnak gondolják e nézetet: célunk, mondják, elméletek alkotása, s nem a hamisak kiküszöbölése. Ám éppen azért, mert célunk a képességeink szerinti legjobb elméletek létrehozása, azokat olyan szigorúan kell tesztelnünk, amennyire csak tőlünk telik, azaz meg kell próbálnunk meglelni bennük a hibát, meg kell próbálnunk falszifikálni őket. Csak akkor mondhatjuk, hogy elméleteink kiállták a legszigorúbb ellenőrzések próbáját is, ha a legkomolyabb erőfeszítéseink ellenére sem sikerült megcáfolnunk őket. Ez a magyarázata, hogy az elméletet igazolni látszó példák kigyűjtése milyen keveset is nyom a latban, ha nem cáfolni próbáltunk, s nem abban mondtunk csődöt. Mert ha kellőképpen kritikátlanok vagyunk, akkor mindig meg fogjuk találni azt, amit keresünk: megerősítő példák után nézünk, rájuk is lelünk, és eltekintünk azoktól a példáktól, és nem látjuk meg azt, ami esetleg veszélyeztethetné dédelgetett teóriánkat. Ezt az utat járva fölöttébb könnyen szerezhethünk látszólag támadhatatlan bizonyítékot, pedig kritikus megközelítés esetén megcáfolnánk elméletünket. Hogy a kiküszöbölő kiválasztás módszere működhessék, s hogy csakis a legalkalmasabb elméletek maradjanak fenn, meg kell szigorítanunk az életükért folyó harcot.

Nagy vonalakban ez az a tudományos módszer, melynek háttérében a tapasztalat áll. De mi a helyzet azzal a módszerrel, amellyel *szert teszünk* elméleteinkre vagy hipotéziseinkre? Mi a helyzet az *induktív általánosítással*, valamint a megfigyeléstől az elméletig ívelő úttal? Erre a kérdésre (továbbá az 1. fejezetben elemzett és a 26. fejezetben még nem érintett tételekre) két választ fogok adni: a) Nem hiszem, hogy valaha is induktív általánosításokat tennénk abban az értelemben, hogy először megfigyeléseket teszünk, majd megpróbáljuk leszámaztatni belőlük elméleteinket. Véleményem szerint az optikai csalódás egyik fajtája az az előítélet, mely szerint

ezen a módon járunk el, mert nincs a tudományos fejlődésnek olyan állomása, ahol ne valami elméletszerű képződmény volna a kezdet, valamiféle hipotézis, előítélet vagy — gyakorta technikai — probléma, ami valamiképpen *irányítja* megfigyeléseinket, és a megfigyelés számtalan objektumából segít kiválasztani azokat, amelyek számunkra érdekesek lehetnek.³² Ám ha ez a helyzet, akkor a kiküszöbölés módszere — ami nem egyéb, mint a 24. fejezetben tárgyalt próba és tévedés módszere — mindig alkalmazható. Úgy vélem azonban, hogy mostani vizsgálódásainkban nem szükséges kitanunk e vélekedés mellett. Azt is mondhatjuk, hogy *b)* a tudomány nézőpontjából közömbös az a kérdés, hogy úgy jutottunk-e elméletünkhöz, hogy lépéseken átugorva, indokolatlan következtetéseket vontunk le, s egyszer csak beljük botlottunk (tehát „intuíció” révén), vagy valamilyen más, induktív eljárás segítségével. Az a kérdés, hogy valaki először hogyan *talált rá* elméletére, mondhatni, tisztára magánügy, míg a tudományosan valóban jelentős kérdés, hogy miképpen *ellenőrizte* elméletét, már nem az. Az itt leírt tesztelési módszer termékeny — új megfigyelésekhez vezet, kölcsönös adok-kapokhoz az elmélet és a megfigyelés között.

Mármost úgy vélem, mindez nemcsak a természettudományokról, hanem a társadalomtudományokról is elmondható. Sőt, az utóbbiakban még nyilvánvalóbb, hogy vizsgálati objektumainkat még észlelni, megfigyelni sem vagyunk képesek, ha előzőleg nem tűnődünk el rajtuk. Hiszen a társadalomtudományok legtöbb — ha ugyan nem minden — vizsgálati tárgya absztrakt objektum: *elméleti* konstrukció. (Még a „háború” vagy a „hadsereg” is elvont fogalom — bármily különösen hangozzék is némelyeknek. Ami konkrét, azok az áldozatok vagy az uniformist öltött férfiak és nők stb.) Ezek az objektumok, ezek a tapasztalataink értelmezésére szolgáló elméleti konstrukciók annak eredményei, hogy bizonyos tapasztalatok magyarázatára meghatározott *modelleket* (kivált intézményeket) alkotunk — jól ismert elméleti módszer ez a természettudományokban, ahol olyasféle konstrukciókkal találkozha-

³² Érdekes példát említ arra, hogyan irányítja még a botanikai megfigyeléseket is elmélet (és hogyan befolyásolja előítélet); O. Frankel: *Cytology and Taxonomy of Hebe* . . . Nature, 147. évf. 1941. 117.

tunk, mint az atomok, molekulák, szilárd testek, folyadékok stb. modelljei. Mindez része a magyarázat e módszerének, mely a redukció vagy másképpen a hipotézisekből való dedukció útját követi. Sokszor nem is vagyunk tudatában annak a ténynek, hogy hipotézisekkel vagy elméletekkel állunk szemben, s ezért elméleti modelljeinket konkrét dolgokkal tévesztjük össze. Túlságosan is általános ez a tévedés.³³ A modellek ilyen használata magyarázza — és ezzel egyúttal aláássa — a módszertani esszencializmus tételét (10. fejezet). Magyarázza annyiban, hogy — mivel a modell absztrakt vagy elméleti jellegű — hajlamosak vagyunk azt valami-féle örök szellemnek vagy lényegnek látni a változásban lévő megfigyelt eseményekben vagy azok mögött. És aláássa annyiban, amennyiben a társadalomelmélet feladata az, hogy körültekintően szociológiai modelleket konstruáljon és elemezzen, deskriptív vagy nominalista terminusokban, vagy másképpen szólva: *individuumok terminusaiban*, magatartásaikkal, elvárásaikkal, kapcsolataikkal stb. vetve számot — amiért is e posztulátum „módszertani individualizmus”-nak nevezhető.

Ha rászánjuk magunkat két, Hayek professzor *Scientism and the Study of Society*³⁴ c. munkájából származó idézet elemzésére, nyomban szemléltethetjük és védelmezhetjük is a természet- és társadalomtudományok módszertani egységét.

Az első idézet így szól:

„Az a fizikus, aki a saját területéről vett analógia segítségével kívánná megérteni a társadalomtudományok problémáit, olyan világot képzelne maga elé, ahol ugyan közvetlenül be tudna pillantani az atomok belsejébe, de nem volna lehetősége sem arra, hogy anyagrészecskével kísérletezzen, sem arra, hogy korlátozott időn belül viszonylag csekély számú atom kölcsönhatásainál többet megfigyeljen. Az atomok eltérő fajtáiról szerzett tudását az összes lehetséges módon nagyobb egységekké összefűzve, modelleket építene, és velük mind jobban és pontosabban reprodukálná annak

³³ Erre és a következő szakaszra lásd Fr. A. von Hayek: *Scientism and the Study of Society*. I. és II. rész. *Economica*, IX. és X. évf. — a szerző itt kritizálja a módszertani kollektivizmust, és részletesen tárgyalja a módszertani individualizmust.

³⁴ Mindkét idézet megtalálható: *Economica*, IX. évf. 289. sk. (kiemelés tőlem).

a csekély számú esetnek a jellegvonásait, amelyekben alkalma volt összetettebb jelenségeket megfigyelni. A makrokozmosznak a mikrokozmosz ismeretéből netán leszármaztatott törvényei sohasem vetköznék le »deduktív« jellegüket; az összetett helyzetekre vonatkozó adatok korlátozott ismerete miatt ezekkel a törvényekkel aligha lesz képes valaha is előre jelezni egy partikuláris helyzet pontos kimenetelét, ellenőrzött kísérletek híján nem verifikálhatná, jöllehet megcáfolni *megcáfolhatná* őket, ha elmélete szerint lehetetlen eseményeket sikerülne megfigyelnie.”

Készségesen elismerem, hogy az idézet első mondata a társadalom- és természettudományok meglévő eltéréseire utal. De úgy vélem, hogy a gondolat további része a *módszer tökéletes egysége* mellett szól. Mert ha ez a társadalomtudomány módszerének szabatos leírása — amiben nem kételkedem —, akkor csak a természettudomány módszerének ama értelmezéseitől tér el, amelyeket már elvetettünk. Itt főként az „induktivista” értelmezésre gondolok, mely szerint a természettudományokban az általánosítás valamely módszerével fölszerelve, lépésről lépésre emelkedünk föl a megfigyeléstől az elméletig, s hogy az indukció e módszere gondoskodik elméleteink „verifikálás”-áról, sőt mindjárt igazolásáról is. Gyökeresen eltérő az a nézet, melynek itt pártját fogom: a tudományos módszer deduktív, hipotetikus, a falszifikáció révén szelektív stb. És e leírás a természettudományok módszeréről pontról pontra megegyezik Hayek professzornak a társadalomtudományok módszeréről adott leírásával. (Minden okom megvan azt hinni, hogy a tudomány módszereinek kifejtésekor nem befolyásolt semmiféle ismeret a társadalomtudományok módszereiről, mert amikor első ízben írtam róluk, csak a természettudományokra gondoltam,³⁵ alig tudván valamit a társadalomtudományokról.)

Még az idézet első mondatában kirajzolódó különbségek sem oly nagyok, mint ahogy első pillantásra gondolhatnánk. Vitathatatlan igazság, hogy közvetlenebb tudásunk van „az emberi atom belsejéről”, mint a fizikai atomról — de ez intuitív tudás. Más szóval a magunkról szerzett tudást kétségkívül hasznosítjuk, ha *hipotéziseket* fogalmazunk meg néhány vagy az összes emberről. E

³⁵ Vö. Erkenntnis, III. 426. sk., továbbá *Logik der Forschung* (1934) c. könyvem, melynek alcíme így fordítható: „A természettudományok ismeretelméletéről”.

hipotéziseket azonban ellenőrizni kell, alá kell vetni a kiküszöbölő kiválasztás módszerének. (Van, akit intuíciója még annak elképzelésében is meggátol, hogy valaki esetleg nem szereti a csokoládét.) Igaz, a fizikust nem segítik ilyen közvetlen megfigyelések, amikor hipotéziseket állít föl az atomokról; mindazonáltal elég gyakran hagyatkozik valamifajta beleérző képzeletre vagy intuícóra, ami könnyen felkeltheti benne azt az érzést, hogy bizalmas ismeretségbe került az „atomok belsejével” — szeszélyeikkel vagy akár előítéleteikkel. Ám ez az ő magánügye. A tudományt csak az intuíció ihlette hipotézisek érdeklik, de ezek is csak akkor, ha következményekben gazdagok, és megfelelően tesztelhetők. (Az idézet első mondatában említett másik eltérést, a kísérletek végzésének nehézségeit lásd a 24. fejezetben.)

E néhány megjegyzés tehát kirajzolja az utat, amely mentén a 8. fejezetben taglalt historicista tételt — mely szerint a társadalomtudomány nem képzelhető el az intuitív megértés módszere nélkül — támadhatjuk.

A második idézetben a társadalmi jelenségekről szólva Hayek professzor így ír: „... tudásunk a jelenségeket létrehozó elvről — ha egyáltalán — csak kivételesen teszi lehetővé számunkra, hogy előre jelezzük egy *konkrét* szituáció pontos eredményét. Magyarázatot tudunk adni arra az elvre, amely bizonyos jelenségeket életre hív, és e tudásunk alapján *kizárhatjuk egyes eredmények lehetőségét*, vagyis meghatározott események együttes előfordulásának lehetőségét, de ez a tudás egyfajta értelemben merőben negatív lesz, vagyis pusztán azt fogja lehetővé tenni számunkra, hogy eleve kirekeszszünk néhány eredményt, de azt már nem, hogy a lehetőségek skáláját kielégítően szűkíthessük, mígnem csak egyetlen marad.”

Ez az idézet, amely távolról sem valami sajátosan társadalomtudományi helyzetet ír körül, tökéletesen visszaadja a természet-törvények jellegét, melyek csakugyan nem képesek többre, mint arra, hogy *kizárjanak bizonyos lehetőségeket*. („Szitában nem hordhatsz vizet” — lásd 20. fejezet.) Kiváltképpen az a kijelentés világít rá az előrejelzés pontatlanságának problémájára (5. fejezet), mely szerint tudásunk csak nagyritkán képesít minket arra, hogy előre jelezzük egy *konkrét* szituáció pontos eredményét. Állítom, hogy pontosan ugyanez mondható el a konkrét fizikai világról. A természeti eseményeket rendszerint csupán a művi kísérleti körül-

mények biztosítása miatt vagyunk képesek előre jelezni. (A Naprendszer kivételes eset, a természetes s nem a művi izoláció esete — amennyiben zártágát egy elegendően nagy idegen test behatolása felborítaná, prognózisaink könnyen csődöt mondhatnának.) Még a fizikában is igen távol vagyunk attól, hogy képesek legyünk egy *konkrét* helyzet — mondjuk egy zivatar vagy egy tűzvész — pontos eredményeit előre jelezni.

Rövid megjegyzést fűznék itt a komplexitás problémájához (4. fejezet). Nem vitás, komplexitása miatt bármely konkrét társadalmi szituáció elemzése roppant nehéz, de ugyanez elmondható bármely konkrét fizikai helyzetről is.³⁶ Az a széles körben vallott előítélet, hogy a társadalmi szituációk komplexebbek, mint a fizikaiak, úgy látszik, két forrásból ered. Először is abból, hogy hajlamosak vagyunk összehasonlítani azt, ami nem összehasonlítható, gondolkodunk itt a konkrét társadalmi szituációkra egyfelől, és a művileg elszigetelt kísérleti körülményekre másfelől. (Az utóbbi talán még egy művileg elszigetelt társadalmi szituációhoz volna hasonlítható — példának okáért egy börtönhöz vagy egy kísérleti közösséghez.) A másik forrást az az ősrégi hit táplálja, mely szerint a társadalmi szituáció leírásának magában kell foglalnia az érintett emberek szellemi, netán fizikai állapotát is (esetleg még azt is, hogy az előbbieket redukálni kellene az utóbbiakra). Ez a hit azonban jogosulatlan, képtelenebb, mint az a követelés, hogy egy konkrét kémiai reakció leírásának tartalmaznia kell az összes bennefoglalt elemi részecske atomi és szubatomi állapotainak leírását (jóllehet a kémia valóban redukálható a fizikára). E hit tehát annak a népszerű nézetnek a lenyomata, hogy az intézményekhez vagy társaságokhoz hasonló társadalmi entitások konkrét természeti entitások, mint például a férfiak egy csoportja, s csak kevésbé absztrakt modellek, amelyeket az egyének választott absztrakt kapcsolatainak értelmezésére konstruálunk.

Pedig nagyon is jó okunk van arra, hogy ne csak abban higgyünk, hogy a társadalomtudomány csak kevésbé bonyolult, mint a természettudomány, hanem még abban is, hogy a konkrét társadalmi szituációk általában kevésbé bonyolultak, mint a konkrét

³⁶ Hasonlóan érvel C. Menger: *The Collected Works*. II. k. 1883. és 1933. 259—260.

fizikai szituációk. Ugyanis a legtöbb — csaknem mindegyik — társadalmi szituációban benne rejlik a *racionalitás* eleme. Az emberi lények persze aligha cselekszenek bármikor is teljesen racionálisan (akkor tennének így, ha tetszőleges céljuk elérésére optimálisan ki tudnák használni az összes rendelkezésükre álló információt), de tetteik ettől függetlenül még többé-kevésbé racionálisak, ami lehetővé teszi, hogy akcióikat és interakcióikat viszonylag egyszerűen modellezzük, a modelleket közelítésként használva.

Ez utóbbi tény az én szememben valóban komoly eltérést jelez a természet- és társadalomtudományok között: *módszereik* talán *legfontosabb eltérést*, mert a többi fontosnak minősíthető különbség, mint például a kísérletek végrehajtásának (lásd a 24. fejezet végét) és a kvantitatív módszerek alkalmazásának (lásd alább) sajátos nehézségei inkább fokozati, mintsem fajta szerinti eltérések. Utalok itt arra a lehetőségre, hogy — a társadalomtudományokban — elfogadjuk azt a módszert, melyet a logikai vagy racionális konstrukció módszerének, esetleg „zéró módszer”-nek nevezhetünk.³⁷ Ezen azt értem, hogy az összes érintett individuum tökéletes racionalitását (esetleg az információk kimerítő birtoklását is) feltételezve modellt konstruálunk, és felbecsüljük az emberek tényleges viselkedésének eltérését a viselkedésmodelltől, miközben az utóbbit egyfajta zéró koordinataként használjuk.³⁸ E módszer működésére jó példa, ha összevetjük a — mondjuk, a tradicionális előítéletek stb. befolyásolta — tényleges viselkedést és a „választások tiszta logikájának” alapján várt modellviselkedést, ahogy azt a közgazdaságtan egyenletei leírják. Marschak érdeklődésre számot tartó „pénzillúziója” például értelmezhető ezen a módon.³⁹ A zéró módszert más területen kísérlete meg alkalmazni P. Sargent Flo-

³⁷ A „zéró módszer” elemzését lásd J. Marschak: *Money Illusion and Demand Analysis*. The Review of Economic Statistics. XXV. évf. 40. — Az itt vázolt módszer — úgy látszik — részben megfelel annak a módszernek, amelyet Hayek professzor, C. Mengert követve, „kompozitív” módszernek nevezett.

³⁸ Talán itt is megemlíthetjük, hogy a racionális vagy „logikai” modellek, vagy másképpen nevezve: a „zéró módszer” használata némi párhuzamot mutat a társadalomtudományokban és a természettudományokban, főként a termodinamikában és a biológiában (mechanikai modellek, illetve folyamatok és szervek fiziológiai modelljei). (Lásd még a variacionális módszerek alkalmazását.)

³⁹ Vö. Marschak: i. m.

rence, amikor az ipari „makroszintű műveletek logikáját” és az „aktuális műveletek logikátlanságát” hasonlította össze.⁴⁰

Futólag szeretném közbevetni, hogy véleményem szerint sem a módszertani individualizmus elvéből, sem a racionális modellek konstruálásának zéró módszeréből nem következik a pszichológiai módszer elfogadása. Éppen ellenkezőleg, azt hiszem, hogy ezek az elvek összekapcsolhatók azzal a nézettel, hogy a társadalomtudományok viszonylag függetlenek a pszichológiai feltevésektől,⁴¹ és a pszichológia csak az egyik társadalomtudomány a többi között, nem pedig az összes társadalomtudományok alapzata.

E fejezet végéhez közeledve, meg kell említenem, hogy mit tekintek még fontosabb eltérésnek néhány elméleti természet- és társadalomtudomány módszerei között. Gondolok itt a kvantitatív módszerek és kiváltképpen a mérési technikák alkalmazásával összefüggő sajátos nehézségekre.⁴² Ezek olykor leküzdhetők statisztikai módszerekkel, ahogy ez például a keresetelemzésben történt. *De le is kell győzni* ezeket a nehézségeket — még akkor is, ha például a matematikai közgazdaságtan néhány egyenlete valóban alapot ad tisztán kvalitatív alkalmazásokra —, mert e mérések hiányában gyakran nem tudnánk, hogy az ellentétes hatások felülkerekedtek-e vagy sem egy mérőben kvalitatív fogalmakkal számított hatáson. A tisztán kvalitatív megfontolások némelykor igen megtévesztőek lehetnek, legalább annyira csalafinták, „mintha — Frisch professzor szavaival — azt mondanánk, hogy amikor a csónakkal megpróbálunk előrefelé evezni, az mégis hátrafelé fog haladni a lábunkkal kiváltott ellenhatás miatt”.⁴³ Nem kétséges azonban, hogy itt felmerül néhány komoly nehézség. A fizikában például az egyenletek paramétereit elvben csekély számú természeti állandóra redukálhatjuk — s e redukció sok fontos esetben sikeresen végre is hajtható. A közgazdaságtanban viszont nem: a paraméterek a legfontosabb esetekben maguk is gyorsan változnak.⁴⁴ S ez nyilvánvalóan csökkenti méréseink jelentőségét, értelmezhetőségét és ellenőrizhetőségét.

⁴⁰ Lásd P. Sargent Florence: *The Logic of Industrial Organisations*, 1933.

⁴¹ E nézet teljesebb kifejtését lásd Popper: *The Open Society*. 14. feje.

⁴² E nehézségeket elemzi Hayek professzor: i. m. 290. sk.

⁴³ *Econometrica*. I. k. 1933. I. sk.

⁴⁴ Lásd Lionel Robbins írását: *Economica*, V. évf. 351.

30. Elméleti és történeti tudományok

A tudományos módszer egységének tézise, melynek az elméleti tudományokban való gyümölcsöztetését eleddig védelmeztem, némi korlátozással kiterjeszhető a történettudományok területére is. Mégpedig anélkül, hogy feladnánk az alapvető megkülönböztetést az elméleti és a történeti tudományok között — az egyik oldalon áll például a szociológia, a gazdaságelmélet és a politikaelmélet, a másikon a társadalom-, gazdaság- és politikatörténet —, melyet oly gyakran és oly hangsúlyozottan megerősítettek a legjobb történészek. E megkülönböztetés az egyetemes törvények, illetve a partikuláris tények iránti érdeklődés szétválasztásán nyugszik. A historicisták által gyakran ódivatúnak bélyegzett nézetet kívánom védelmezni, mely szerint a *történetírást mindenekelőtt a tényleges, szinguláris vagy másként: specifikus események s nem a törvények vagy az általánosítások iránti érdeklődés fémjelzi.*

Ez a nézet minden tekintetben tökéletesen összeillik azzal, ahogy a tudományos módszert és kivált a kauzális magyarázatot a megelőző fejezetekben elemeztem. Egyszerűen a következőkről van szó: amíg az elméleti tudományok főként az egyetemes törvények felfedezésében és ellenőrzésében érdekeltek, addig a történettudományok adottnak veszik az egyetemes törvények összes válfaját, és főként szinguláris kijelentések felfedezését és tesztelését tekintik feladatuknak. Például ha adott egy szinguláris „explikandum” — egyedi esemény —, akkor olyan szinguláris kiinduló feltételek után fognak kutatni, amelyek (mindenféle — gyaníthatóan kevésbé érdekes — egyetemes törvénnyel együtt) magyarázzák ezt az explikandumot. Vagy *tesztelhetnek* egy szinguláris hipotézist, amennyiben — egyéb szinguláris állításokkal összefűzve — kiinduló feltétel gyanánt használják őket, és e feltételek, illetve mindenféle, megint csak kevésbé fontos egyetemes törvénnyel összekapcsolva a távoli múltban történt eseményeket „jósolnak meg”, affélekét, amelyek szembesíthetők empirikus bizonyítékokkal — mondjuk dokumentumokkal vagy feliratokkal.

Ennek az elemzésnek a fényében az egyedi események *minden* kauzális magyarázata történetinek mondható, amennyiben „ok”-on mindig szinguláris kiinduló feltételeket értünk. S ez tökéletes összhangban van azzal a közkeletű gondolattal, hogy egy dolgot

egyszerűen úgy magyarázunk meg, ha elmeséljük: hogyan és miért történt, vagyis ha elmondjuk a „sztoriját”. Ám egyedül a történet-tudomány az, ahol bennünket valóban az *egyedi* esemény oksági magyarázata foglalkoztat. Az elméleti tudományokban az efféle oksági magyarázatok más célt szolgálnak: az egyetemes törvények ellenőrzését.

Ha érveim elfogadhatóak, akkor némileg célt tévesztettnek látom az eredet iránt lobogó érdeklődést, melyet néhány olyan evolucionista és historicista táplál, aki lenézi az ódivatú történetírást, és elméleti tudománnyá való átalakítása után sóvárog. *Az eredet kérdése „hogyan és miért”-kérdés, elméletileg viszonylag kevésbé fontos*, s rendszerint csak sajátos történeti érdeklődésre tarthat számot.

A történeti magyarázatra vonatkozó elemzésemmel szemben úgy lehetne érvelni,⁴⁵ hogy a történetírás *igenis* alkalmaz egyetemes törvényeket, mégpedig oly sok történész nyomatékos kijelentése ellenére, hogy a történetírás semmiféle egyetemes törvény iránt nem érdeklődik. Erre úgy válaszolhatok, hogy egy egyedi esemény csakis meghatározott egyetemes törvények viszonylatában oka egy másik egyedi eseménynek — a következményének.⁴⁶ Csakhogy ezek a törvények gyakran olyannyira közkeletűek, olyannyira részei tudásunk közös tárházának, hogy nincs szükség külön felsorolásukra, és csak ritkán veszünk róluk tudomást. Ha azt állítjuk, hogy Giordano Bruno halálát máglya okozta, nem kell megemlítenünk azt az egyetemes törvényt, mely szerint minden élőlény elpusztul, ha intenzív hőnek van kitéve. Oksági magyarázatunkban azonban hallgatólagosan feltételezzük ezt a törvényt.

⁴⁵ Vö. Morton G. White: *Historical Explanation*. Mind, [Ú. f.] 52. évf. 212. skk. Elemzését szembeállíthatjuk az enyémmel. Jóllehet White az oksági magyarázatról szóló elméletemre építette elemzését, ahogy arra C. G. Hempel egy cikkében rámutatott, mégis nagyon eltérő eredményre jutott. Figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a történész jellegzetes érdeklődése az egyedi eseményekre irányul, azt sugallja, hogy egy magyarázat akkor „történeti”, ha *szociológiai fogalmak* (és elméletek) használata jellemzi.

⁴⁶ Ezt vette észre Max Weber is. A *Gesammelte Schriften zur Wissenschaftslehre* (1922) c. kötetének 179. oldalán található megjegyzése az általam ismert legközelebbi megelőlegezése az itteni elemzésnek. De szerintem téved, amikor azt állítja, hogy az elméleti és történeti tudományok különbsége az alkalmazott törvények általánosságai fokában rejlik.

A politikatörténész által előzetesen feltételezett elméletek körében persze akadnak szociológiai — például hatalomszociológiai — elméletek is. A történész azonban még ezeket az elméleteket is többnyire anélkül veszi át, hogy tudatában volna: rendszerint nem mint egyetemes törvényt használja őket, melyek segítségére lehetnének sajátos hipotéziseinek tesztelésében, hanem terminológijába burkoltan. Kormányzatokról, nemzetekről, hadseregekről beszélve — rendszerint öntudatlanul — „modellek”-kel él, melyeket tudományos vagy pretudományos szociológiai elemzések kínálnak számára (lásd az előző fejezetben).

Megjegyezhetjük, hogy a történettudományok nem állnak teljesen egyedül az egyetemes törvényekről formált felfogásukkal. Valahányszor a tudománynak szinguláris — vagy másként: specifikus — problémára való alkalmazásával találkozunk, hasonló a helyzet. Így például az a gyakorlati kémikus, aki egy adott összetételű anyagot akar vegelemezni — mondjuk kőzetmintát —, nem töri egyetemes törvényeken a fejét. Ehelyett — alighanem minden okoskodás nélkül — bizonyos rutintechnikákra szorítkozik, melyek logikai nézőpontból olyan *szinguláris* hipotézisek tesztjei, mint a következő is: „Ez és ez a dolog kénes tartalmú.” Érdeklődése történeti jellegű: specifikus események egy körét vagy egyetlen fizikai tárgyat akar megismerni.

Úgy vélem, hogy ez az elemzés kellőképpen megvilágít néhány, a történetírás módszertani kutatói között zajlott nevezetes vitát.⁴⁷ Az egyik historicista csoport úgy vélekedik, hogy a történetírásnak, mely nem merül ki abban, hogy a tényeket lajstromba veszi, hanem azok oksági magyarázatát is megkísérli, a történelmi törvények megfogalmazása iránt kell érdeklődnie, hiszen az okság alapvetően törvény általi meghatározottság. A másik csoport, melyben ugyancsak találunk historicistákat, azzal érvel, hogy éppen az „egyedi” események, a minden „általános”-tól mentes, egyetlen egyszer előforduló események azok, amelyek más események okai lehetnek, s hogy a történetírás — éppen ezért — az okozatiság e fajtája iránt érdeklődik. Most láthatjuk, hogy mindkét csoport egyszerre állít igazat is, hamisat is. Egyetemes törvények és egyedi események együttvéve szükségesek az oksági magyarázathoz, de az elméleti

⁴⁷ Lásd például Weber: i. m. 8. sk., 44. sk., 215. skk., 233. skk.

tudományokon kívül az egyetemes törvények rendszerint csak mérsékelt érdeklődést keltenek.

Ezzel elérkeztünk a történelmi események *egyszeriségének* kérdéséhez. Amennyiben tipikus események történeti magyarázatával foglalkozunk, azokat szükségképpen tipikusnak, események bizonyos fajtáihoz vagy osztályaihoz tartozónak kell tekintenünk. Ugyanis csak ekkor alkalmazható az oksági magyarázat deduktív módszere. A történetírás azonban nem kizárólag egyedi események magyarázatával bajlódik, hanem egyúttal egyedi események mint olyanok leírásával is. Egyik legfontosabb feladata kétségkívül az érdekes események leírása a maguk különösségében vagy egyszeriségében; vagy másként: olyan aspektusok megörökítése, amelyek nem próbál kauzálisan magyarázni; okozatilag nem összefüggő események „véletlenszerű” együttes előfordulása lehetne erre a példa. A történetírás e két feladata — az oksági szálak fölfejtése és annak a „véletlenszerű” módnak a leírása, ahogy e szálak összeszővődtek — egyaránt szükséges, egymást kiegészítő munka; az eseményt egyszer tipikusnak vesszük, vagyis az oksági magyarázat álláspontjáról tekintjük, máskor pedig egyszerinek.

E megfontolások minden további nélkül kiterjeszthetők a 3. fejezetben tárgyalt *újdomság* kérdésére is. Az „elrendezés újszerűsége” és a „benső újszerűség” megkülönböztetése megfelel a mostani különbségtételnek az oksági magyarázat álláspontja és az egyszeriség értékelésének szempontja között. Amennyiben az újszerűség racionálisan elemezhető és előre jelezhető, annyiban nem lehet „benső”. Mindez semmissé teszi azt a historicista tételt, mely szerint a társadalomtudománynak képesnek kell lennie bensőleg új események kialakulásának előrejelzésére — s erről az igényről elmondható, hogy végső soron az előrejelzés és az oksági magyarázat elégtelen elemzésén nyugszik.

31. Szituacionális logika a történetírásban.

A történelemértelmezés

Ez volna minden? Semmivé foszlana a historicista követelés, a történelem reformjának — az elméleti történettudománynak, vagy másként: a történelmi fejlődés elméletének szerepét játszó szocio-

lógiónak — a követelése? (Lásd a 12. és 16. fejezetet.) Semmivé foszlanának a historicista eszmék: a „korszakok”, a kor „szelleme” vagy „stílusa”, a feltartóztathatatlan történelmi tendenciák, áramlások, melyek megigézik az egyén szellemét, és megfêkezhetetlen vízőzönként, szinte mindentől független erővel ragadják magukkal az egyes embert? Aki csak olvasta Tolsztoj eszme-futtatásait a *Háború és béke*-ben — historicista, nem vitás, de indítékait őszintén tárja elének — a nyugatiak áramlásáról Kelet felé és az oroszok ellenáradatáról Nyugat felé,⁴⁸ nem tagadhatja, hogy a historicizmus valós szükségletet elégít ki. Amíg nem tudjuk valami jobbal kielégíteni ezt a szükségletet, addig ne is reménykedjünk komolyan a historicizmus száműzésében.

Tolsztoj historicizmusa válasz a történetírásnak arra a módszerére, amely hallgatólagosan elfogadja a vezérség elvének igazságát, és sokat — ha Tolsztojnak igaza van, ami nem kétséges, túlságosan is sokat — tulajdonít a nagy embernek, a vezérnek. Tolsztoj azt próbálja megmutatni — gondolom, sikeresen —, hogy Napóleon, I. Sándor, Kutuzov és a többi 1812-i nagy vezér cselekvéseinek és döntéseinek mily elenyésző hatása lehetett, ha ahhoz hasonlítjuk, amit az események logikájának mondhatunk. Tolsztoj — joggal — rámutat annak a számtalan ismeretlen embernek az elhanyagolt, ám roppant fontosságú döntésére és akciójára, akik a csatát vívták, felgyújtották Moszkvát, és kitalálták a partizánháború módszereit. Ő azonban azt hiszi, hogy ezekben az eseményekben valamifajta történelmi determinációt pillant át, sorsot, történelmi törvényeket vagy tervet. A maga historicista változatában összekapcsolja a módszertani individualizmust a kollektívizmussal; mondhatni: fölöttébb tipikus módon összeszövi a demokratikus-individualista és a kollektívista-nacionalista elemeket — és félek, hogy ez nemcsak a maga korában volt jellemző, de most is az.

Ez a példa figyelmeztet arra, hogy akad *némi* egészséges mag a historicizmusban: válasz arra a naiv módszerre, amely a politika történelmét kizárólag a nagyhatalmú zsarnokok és az erős kezű tábornokok történeteként értelmezi. A historicisták joggal érezhetik úgy, hogy e módszernél bizonyára van jobb is. Ez az az érzés,

⁴⁸ S ez felveti mindazokat a problémákat, amelyekkel Toynbee professzor mostanság foglalatосkodott, bár meg nem oldott.

amely a korszak, nemzet vagy hadsereg „szellemének” eszméjét olyannyira csábítóvá teszi.

Mármost jómagam szikrányit sem szimpatizálok ezekkel a „szellemekekkel” — sem idealista prototípusaikkal, sem dialektikus vagy materialista inkarnációikkal —, és minden rokonszenvem azoké, akik megvetéssel tekintenek rájuk. Mégis úgy érzem, hogy legalábbis jeleznek bizonyos űrt, teret, melyet a szociológia feladata volna betölteni valami jelentékenyebb dologgal, mint a hagyományos keretben felvetődő problémák elemzése. Van ugyan lehetőség a *situációk logikájának* kimerítőbb vizsgálatára. A legjobb történészek — többé-kevésbé öntudatlanul — gyakran használták ezt a fogalmat: így például Tolsztoj, amikor leírja, miért volt „szükség-szerűség”, s nem döntés, ami arra bírta az oroszokat, hogy Moszkvát harc nélkül adják fel, és visszavonuljanak oda, ahol élelemhez jutnak. A *situációk e logikáján* túl, netán ennek részeként, a társadalmi áramlatok elemzéséhez hasonló dologra is szükségünk van. A módszertani individualizmusra építve tanulmányoznunk kell a társadalmi intézményeket, melyeken keresztül az eszmék elterjedhetnek, és rabul ejthetik az egyes embert, valamint azokat a módozatokat, ahogy új tradíciók születnek, működnek és elenyésznek. Más szóval a kollektív entitások — ilyen például a nemzet, a kormányzat vagy a piac — individualista és institucionalista modelljeit ki kell egészítenünk a politikai helyzetek és a társadalmi mozgások — például a tudományos és ipari haladás — modelljeivel. (A haladást ilyen módon fogjuk elemezni a következő fejezetben.) E modelleket aztán a történészek részben a többihez hasonló módon használhatják, részben magyarázat céljaira, az általuk ismert egyetemes törvényekkel összekapcsolva. Mindez azonban együttvéve sem elegendő, továbbra sem elégíti ki azokat a valós szükségleteket, amelyeket a historicizmus megkísérel kielégíteni.

Ha a történettudományokat az elméleti tudományokkal hasonlítjuk össze, akkor látható, hogy az egyetemes törvények iránti érdektelenségük miatt igen nehéz helyzetbe kerülnek. Az elméleti tudományokban ugyanis — egyebek mellett — a törvény áll az érdeklődés középpontjában, s ehhez kapcsolódik a megfigyelés, vagy másképpen fogalmazva: ebből a nézőpontból teszünk megfigyeléseket. A történetírásban a zömmel közhelyszerű és jobbára

öntudatlanul alkalmazott egyetemes törvények aligha tölthetnek be ehhez fogható szerepet. Valami mást kell a helyükre állítanunk. Kétségtelen ugyanis, hogy a történetírás sem lehet meg nézőpont nélkül. A természettudományokhoz hasonlóan a történetírásnak is *szelektívnek* kell lennie, hacsak nem akar befulladni a szegényes és összefüggéstelen tényadatok áradatába. S ezen mit sem segítene az a kísérlet, ha oksági láncolatokat követnénk vissza, egészen a messzi múltba, mivel bármely kiindulásként választható konkrét hatásnak nagyon nagyszámú, különböző parciális oka lehet; mondhatni, a kiinduló feltételek rendkívül komplexek, és a legtöbbjük nem sok érdekességgel szolgál.

E nehézségből, azt hiszem, egyetlen kivezető út kínálkozik, mégpedig az, ha a történetírásba tudatosan, *előre kialakított szelektív nézőpontot* viszünk bele, vagyis *azt a történelmet írjuk meg, amelyek érdekel bennünket*. Ez nem jelenti azt, hogy a tényeket addig csűrjük-csavarjuk, mígnem beleillenek az előre kialakított eszmék keretébe, miként azt sem, hogy elhanyagolhatnánk azokat a tényeket, amelyek számunkra kényelmetlenek.⁴⁹ Ellenkezőleg, az összes rendelkezésre álló bizonyítékot, ami egyáltalán hatással lehet nézőpontunkra, körültekintően és objektívan meg kell vizsgálnunk (a következő fejezetben elemzendő „tudományos objektivitás” értelmében). Ám azt igenis jelenti, hogy nem bajlódunk mindazokkal a tényekkel és aspektusokkal, amelyek nincsenek hatással nézőpontunkra, és amelyek ilyenformán érdektelenek számunkra.

A történelem tanulmányozásában e szelektív nézőpontok töltik be azt a szerepkört, amely valamiképpen analóg a tudományos elméletek funkciójával. Így érthető, miért tartják e nézőpontokat sokszor elméletnek. S csakugyan, e megközelítésekben nagyrítkán olyan gondolatok is felbukkannak, amelyek megfogalmazhatók — akár szinguláris, akár univerzális — *tesztelhető hipotézisek* formájában, s ezért tudományos hipotézisnek tekinthetők. Ámde a történelmi „megközelítések” vagy „nézőpontok” rendszerint *nem tesztelhetők*. Megcáfolni sem megcáfolhatók, s így a látszólagos megerősítések érdektelenek, még ha számuk annyi is, mint égen a csillag. A szelektív nézőpontokat vagy a történelmi érdeklődés

⁴⁹ Azt a tételt, hogy „minden történelmi ismeret viszonylagos”, Hayek bírálja: *Economica*, X. évf. 55. skk.

fókuszait, amennyiben nem fogalmazhatók meg tesztelhető hipotézisként, *történelemértelmezésnek* fogjuk nevezni.

A historicizmus ezeket az értelmezéseket — tévesen — elméleteknek hiszi. Ez az egyik alapvető hibája. Értelmezhetjük például a „történelmet” az osztályharcok történeteként vagy a fajok egyeduralomért vívott harcának történeteként, a vallási eszmék vagy a „nyílt” és „zárt” társadalmak között dúló harc történeteként, vagy a tudományos és ipari haladás történeteként — mindezek többé-kevésbé érdekes nézőpontok, s *mint ilyenek* tökéletesen kifogástalanok. Ám a historicisták nem így tárják elibénk őket, nem látják, hogy szükségszerűen létezik az értelmezés pluralitása, és az egyes értelmezések alapján véve ugyanazon a szintjén állnak a szuggesztivitásnak és az önkényességnek (jóllehet néhány értelmezés *termékenységé* folytán kiválik közülük — ami némi fontossággal bír). Ehelyett tételként vagy elméletként tálalják őket, bizonygatván, hogy „minden történelem osztályharcok története” stb. S ha esetleg azt találják, hogy nézőpontjuk termékeny, fénykörébe vonva sok tényt lehet rendezni és értelmezni, akkor ezt tételük megerősítésével vagy éppenséggel igazolásával tévesztik össze.

Másfelől azonban a hagyományos történész, aki joggal ellenzi ezt az eljárást, könnyen áldozatául eshet egy másik tévedésnek. Objektivitásra törekedve kötelességének érzi a szelektív nézőpont elkerülését, s mivel ez lehetetlen, rendszerint anélkül fogad el nézőpontokat, hogy tudatában volna. Ez kudarcra ítéli objektivitásra törekvését, mert aligha lehet kritikus saját nézőpontjával szemben, és aligha fogja látni saját korlátait az, aki ennek nincs tudatában.

Megoldás csak az lehet, ha tisztában vagyunk a nézőpont elfogadásának szükségességével, e nézőpontot egyértelműen megfogalmazzuk, továbbá ha mindig tudjuk, hogy ez csupán egy a sok közül, s még ha elmélettel érne is föl, nem ellenőrizhető.

32. A haladás intézményes elmélete

Ebben a fejezetben, hogy vizsgálódásainkat érzékletesebbé tegyük, nagyon körvonalazottan megpróbálom vázolni a *tudományos és ipari haladás elméletét*. Példával fogom megvilágítani az utolsó

négyszerű fejezetben kialakított gondolatokat, különösképpen a pszichológiától elszakadó szituacionális logika és a módszertani individualizmus eszméjét. A tudományos és ipari haladás példájára azért esett a választásom, mert vitathatatlanul ez volt az a jelenség, amely ösztönözte a modern, XIX. századi historicizmust, és mert megelőzően tárgyaltam már Mill e kérdésről vallott nézetét.

Emlékezzünk csak vissza, Comte és Mill azt tartotta, hogy a haladás feltétlen és abszolút trend, mely az *emberi természet törvényeire redukálható*. „Az egymásrakövetkezés törvényét — írja Comte — mindaddig nem szabad véglegesen elfogadni, amíg nem redukáltuk ésszerű módon az emberi természet pozitív elméletére, még ha a történelmi megfigyelés minden elképzelhető tekintéllyel azt sugallná is. . .”⁵⁰ Hitt abban, hogy a haladás törvénye dedukálható az emberi természetben rejlő tendenciából, amely rákényszeríti az embereket természetük egyre tovább haladó tökéletesítésére. Mill mindenben pontról pontra követi, amikor megpróbálja a haladás törvényét arra redukálni, amit ő az „emberi szellem progresszivitása”-nak nevez,⁵¹ melynek elsődleges „kényszerítő ereje. . . a megnövekedett anyagi kényelem iránti vágyakozás”. Comte és Mill szerint e trend vagy kvázi-törvény feltétlen vagy abszolút volta lehetővé teszi, hogy belőle úgy dedukáljuk a történelem első lépését vagy fázisát, hogysem közben rászorulnánk bármiféle történelmi kiinduló feltételre, megfigyelésre vagy adatra.⁵² Elvben tehát a történelem menete hiánytalanul dedukálható volna, csupán az támasztana némi nehézséget, hogy — mint Mill kifejezi — „egy ilyen hosszú sorozat. . . , ahol minden egymásra következő szakasz még nagyobb számú és változatosságú részből tevődik össze, aligha is számítható ki emberi képességekkel”.⁵³

A Mill-féle redukció ingatag volta nyilvánvalónak látszik. Még ha adottnak vennénk is Mill premisszáit és dedukcióit, akkor sem következne belőlük, hogy társadalmi vagy történelmi hatások

⁵⁰ Comte: i. m. IV. k. 335.

⁵¹ Mill: i. m. VI. könyv, X. feje. 3. szakasz. A következő idézet a 6. szakaszból való, ahol az elmélet részletesebb kidolgozása is található.

⁵² Vö. Comte: i. m. IV. k. 345.

⁵³ Mill: i. h. 4. feje.

jelentős lehet. A haladást bizonyos dolgok — mondjuk az irányíthatatlan természeti környezetből eredő veszteségek — semmissé tehetik. Mindemellett premisszái csupán az „emberi természet” egyik oldalát emelik ki, háttérben maradnak az olyan jellemvonások, mint a feledékenység vagy a türelmetlenség. Tehát ha a Mill által leírt haladásnak éppen az ellenkezőjét figyeljük meg, akkor megfigyeléseinket éppoly nagyszerűen redukálhatjuk az „emberi természetre”. (Talán nem az úgynevezett történeti elméletek egyik legkedveltebb eszköze, hogy a birodalmak hanyatlását és bukását magyarázandó előszámlálják az olyasféle vonásokat, mint a nagyra-vágyás és a mértéktelenségre hajlás?) Igen kevés dolog van, amit kis fantáziával ne tudnánk hihetően elintézni az „emberi természet” bizonyos hajlamaira utalva. Csakhogy a bármit magyarázni tudó módszer éppenséggel semmit sem magyaráz.

Ha ennek a meglepően gyermeteg elméletnek a helyébe valami elfogadhatóbbat akarunk állítani, akkor két lépésre kell vállalkoznunk. Először is azt kell megkísérelnünk, hogy megtaláljuk a haladás *feltételeit*, miközben az e célból kifejlesztett elv (28. fejezet) szellemében kell eljárunk: olyan *feltételeket* próbálunk elképzelni, amelyek a haladást *lefékeznék*. Ez közvetlenül annak belátásához vezet, hogy a *pszichológiai hajlamok önmagukban* nem elégségesek a haladás magyarázatára, hiszen mindig találunk olyan feltételeket, amelyektől függ. A következő lépésben ezért a pszichológiai hajlamok elméletét valami jobbal kell helyettesítenünk; javaslatom: a haladás feltételeinek *intézményes* (és technikai) vizsgálatával.

Hogyan is fékezhetnénk le a tudományos és ipari haladást? Ha bezárnánk és ellenőriznénk a kutatóműhelyeket, ha elnyomnánk vagy ellenőriznénk a tudományos folyóiratokat és a vita egyéb eszközeit: a tudományos kongresszusokat és konferenciákat, az egyetemeket és az egyéb iskolákat, a könyveket, a sajtót, az írást és végül a beszédet. Valamennyi társadalmi intézmény, s így valóban elnyomható (vagy ellenőrizhető). A nyelv társadalmi intézmény, nélküle elgondolhatatlan a tudományos haladás, mert nélküle nem létezhet sem tudomány, sem pedig valamiféle gyarapodó és progresszív hagyomány. Az írás társadalmi intézmény, és ugyanígy a nyomtatás és kiadás szervezetei, a tudományos módszer

többi intézményes kelléktára. A tudományos módszernek magának is vannak társadalmi aspektusai. A tudomány — és kivált a tudományos haladás — nem elszigetelt erőfeszítések eredménye, hanem a *gondolkodás szabad versenyének* szülötte. Mert a tudománynak egyre több, hipotézisek közötti versenyre és egyre több szigorú próbára van szüksége. A versengő hipotéziseknek még személyi megjelenítésre, mondhatni: védőre, bíróságra, sőt még közönségre is szükségük van. Ezt a személyi megjelenítést intézményesen kell megszerveznünk, ha biztosítani akarjuk működését. Ezeket az intézményeket pedig fizetni kell és törvénnyel védeni. Végül a haladás nagyon nagy mértékben függ politikai tényezőktől, a gondolkodás szabadságát oltalmazó politikai intézményektől: a demokráciától.

Éppenséggel nem érdektelen, hogy az, amit szokásosan „*tudományos objektivitásnak*” neveznek, bizonyos fokig társadalmi intézményekre épül. Az a naiv nézet, mely szerint a tudományos objektivitás az egyes tudós szellemi vagy pszichológiai magatartásán nyugszik, felkészültségén, gondosságán és tudományos elfogulatlanságán, ellenhatásként kiváltotta azt a szkeptikus nézetet, mely szerint a tudós sohasem lehet objektív. Ebből a szemszögből az objektivitás hiánya nem különösebben zavaró a természettudományokban, ahol a szenvedélyeket nincs mi felkavarja, a társadalomtudományokban viszont, ahol társadalmi előítéletekkel, osztályelfogultságokkal és személyes érdekekkel szövődik egybe, végzetes lehet. Ez a gondolat, melyet részletekbe menően az úgynevezett „*tudásszociológia*” dolgozott ki (6. és 26. fejezet), teljességgel figyelmen kívül hagyja a tudományos ismeretek társadalmi vagy intézményes jellegét, amikor azt az együgyű nézetet fejtegeti, hogy az objektivitás az egyes tudós lelkialkatától függ. Figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy egyetlen természettudományi ág sem lehet elég száraz és távol eső, hogy megakadályozza a részrehajlás és az önérdék egybemosódását a tudós hitével, és ha elfogulatlanságára kellene hagyatkoznunk, nemcsak hogy tudomány, de még természettudomány sem volna lehetséges. *Amit a „tudásszociológia” figyelmen kívül hagy, az éppen a tudás szociológiája* — a tudomány társadalmi vagy nyilvános volta. Nem látja, hogy a tudománynak és intézményeinek nyilvános volta az, ami az egyes tudóst szellemi

fegyelemre szorítja, s ami megőrzi a tudomány objektivitását és az új gondolatok kritikai megvitatásának hagyományát.⁵⁴

Ebben az összefüggésben talán érinthetjük a 6. fejezetben („Objektivitás és értékelés”) bemutatott tételeket is. Az érvelés akkor úgy hangzott: mivel a társadalmi problémák tudományos kutatása maga is befolyásolja a társadalmi életet, a társadalomtudós — aki tudatában van e befolyásnak — nem lehet képes a megfelelő tudományos magatartásra, a közömbös objektivitásra. Ám ebben a helyzetben nincs semmi olyan, ami egyedül a társadalomtudományokra volna jellemző. Az elméleti fizikus vagy a fizikus-mérnök nagyon is hasonló helyzetben van. Nem kell ahhoz társadalomtudósnak lenni, hogy valaki fölismerje, milyen roppant hatást gyakorolhat a társadalomra egy új repülőgép vagy rakéta kifejlesztése.

Az előbbieken már vázoltam a tudományos és ipari haladás néhány intézményes feltételét. Fontos most belátnunk, hogy legtöbbjük nem szükséges feltétel, s hogy együttvéve sem elégségesek.

Nem szükséges feltételek, mert ezek nélkül az intézmények nélkül (a nyelvet talán kivéve) sem volna szigorúan lehetetlen tudományos haladás. Mindezeket megelőzve történt „haladás” a beszélt szótól az írottig, s még tovább is (jöllehet ez a korai fejlődés — szabatosan szólva — talán nem *tudományos* haladás volt).

Másfelől viszont — és ez a fontosabb — látnunk kell, hogy a tudományos haladás a világ legnagyobb részén intézményes szervezettel felszerelve is leállhat egy napon. Fölléphet például valamilyen járványos miszticizmus. Ezt kizárni nem tudjuk, mert ha néhány intellektuel a tudományos haladásra (vagy a nyílt társadalom követelményeire) *igenis* válaszolhatott a miszticizmusba való visszavonulással, akkor miért ne *reagálhatna* mindenki ugyanígy. Egy ilyen lehetőséggel ugyan szembeszállhatnánk társadalmi intézmények — például oktatási intézmények — további hálózatának megtervezésével, amely elbátortalanítana a szemlélet uniformizáltságától, és bátorítana az eltérésre. A haladás eszméje és lelkesült propagálása ugyancsak elérhet némi hatást. De mindez még nem

⁵⁴ Az úgynevezett „tudásszociológia” átfogóbb bírálatára lásd *The Open Society*. 23. feje. A tudományos objektivitás problémáját, valamint a racionális kritikától és az interszjektív tesztelhetőségtől való függését a 24. fejezet vizsgálja. *Logic c.* munkámban némileg eltérő nézőpontból tárgyalom e kérdéseket.

teszi bizonyossá a haladást. Mert senki sem zárhatja ki például azt a logikai lehetőséget, hogy — mondjuk — baktériumok vagy vírusok elterjesztik a nirvána utáni vágyat.

Arra jutunk tehát, hogy még a legjobb intézmények sem üzembiztosak. Ahogy előzőleg mondtam, „az intézmények olyanok, akár a várak: az erős falakra hű védők kellenek”. Sohasem tehetjük azonban bizonyossá, hogy az arra alkalmas embert csábítani is fogja a tudományos kutatás. Nem tehetjük bizonyossá azt sem, hogy lesznek képzeletgazdag emberek, akik jártasak az új hipotézisek kiötlésének fortélyaiban. S végül ezekben az ügyekben sok múlik a pusztá szerencsén. Mert az igazság *nem látható*, és tévedés azt hinni — ahogy Comte és Mill hitte —, hogy ha egyszer ledőlnek az „akadályok” (utalás az egyházra), az igazság láthatóvá válik mindazoknak, akik az igazságot valóban szeretnék látni.

A főnti elemzés eredményét általánosíthatónak vélem. Az emberi vagy személyi tényező a legtöbb — vagy éppen az összes — institucionalista elméletben megmarad az irracionális elemnek. Az ellentétes nézet, amely a társadalomtudományokat úgy akarná a pszichológiára redukálni, ahogy a kémiát visszavezethetjük a fizikára, azt hiszem, félreértésen nyugszik. Abból a hamis hitből táplálkozik, mely szerint ez a módszertani „pszichologizmus” a módszertani individualizmus szükségképpeni velejárója, mely viszont abból a teljesen támadhatatlan nézetből fakad, mely szerint minden kollektív jelenséget úgy kell megpróbálnunk megérteni, mint ami az egyes emberek cselekvéseinek, egymásrahatásainak, céljainak, reményeinek és gondolatainak tudható be, és úgy, mint ami az egyes emberek által megőrzött és létrehozott hagyományok eredménye. Módszertani individualisták azonban a pszichologizmus elfogadása nélkül is lehetünk. A racionális modellek konstruálásának „zéró módszere” *nem* pszichológiai, hanem logikai módszer.

A pszichológia nem lehet a társadalomtudományok alapzata. Először is azért nem, mert maga is a társadalomtudományok egyike: az „emberi természet” pedig számottevő mértékben változik a társadalmi intézményekkel, ezért tanulmányozása előfeltételezi az intézmények megértését. Másodjára pedig azért nem, mert a társadalomtudományok zömmel az emberi cselekvések szándékolatlan következményeivel vagy visszahatásaival foglalkoznak.

Ebben az összefüggésben a „szándékolatlan” többnyire nem azt jelenti: „nem tudatosan szándékolt”, hanem inkább olyan visszahatásokat jelölünk vele, amelyek megsérthetik a társadalmi szereplők *valamennyi* — akár tudatos, akár tudattalan — érdekét: jóllehet néhányan állíthatják, hogy a hegyek és a magány szeretete magyarázható pszichológiailag, az viszont tény, hogy ha túlságosan sokan szeretik a hegyeket, akkor ott már nem élvezhetik a magányosságot; ez pedig nem pszichológia, hanem a társadalomelmélet gyökeréig nyúló probléma.

Olyan eredményre jutottunk tehát, ami meghökkentően ellentétes Comte és Mill máig divatos módszerével. Ahelyett, hogy a szociológiai megfontolásokat az emberi természet pszichológiájának látszólag szilárd bázisára redukálnánk, szinte azt mondhatjuk, hogy az emberi tényező *a* végül is bizonytalan és önfejtő elem a társadalmi életben és minden társadalmi intézményben. Valójában éppen ez a tényező az, amely intézményekkel végső soron *nem ellenőrizhető* tökéletesen (ahogy azt Spinoza elsőként észrevette),⁵⁵ mert a tökéletes ellenőrzésére irányuló minden kísérlet elkerülhetetlenül zsarnoksághoz vezet, vagyis az emberi tényező mindenhatóságához — néhány vagy esetleg egyetlen ember kiszámíthatatlan szeszélyeihez.

Volna-e lehetőség az emberi tényező ellenőrzésére a *tudomány* — a szeszély szöges ellentéte — által? Nem vitás, a biológia és a pszichológia képes vagy hamarosan képes lesz megoldani az „ember átalakításának problémáját”. Azok viszont, akik ezt megkísérlik, kénytelenek lerombolni a tudomány objektivitását s így a tudományt magát is, hiszen mindkettő a gondolat szabad versenyére épül, vagyis a szabadságra. Ha az emberi értelem tovább gyarapszik, és az emberi racionalitás fönnyarad, akkor sohasem lesz szükség az egyének és véleményeik, céljaik, szándékaik sokféleségének megbolygatására (kivéve a politikai szabadságot veszélyeztető szélsőséges eseteket). Hivatkozhatunk érzelmileg vonzó, nagyszerű *közös célokra*, de az csak arra jó, hogy töröljük az összes versengő erkölcsi véleményt, a kiváltott kritikákat és érveket — csak arra, hogy megszüntessük a racionális gondolkodást.

⁵⁵ Lásd III. rész 44. jegyzet.

Az evolucionista, aki az emberi természet „tudományos” ellenőrzését követeli, nem látja, hogy mennyire öngyilkos dolgot követel. Az evolúció és a haladás fő lendítőereje a szelekció tárgyává váló anyag változatossága. Amennyiben emberi evolúcióról van szó, az nem más, mint arra való „szabadság, hogy furcsa csodabogarak legyünk a szomszédok előtt” — „hogya ne értsünk egyet a többséggel, hogy a saját utunkat járjuk”.⁵⁶ A holista ellenőrzés, mely semmiképpen sem az emberi jogok, hanem az emberi szellem egyenlősítését hozná magával, a haladás végét jelentené.

33. Zárzó. A historicizmus érzelmi vonzása

A historicizmus réges-régi mozgalom. Legavíttabb formái, mint például a városok és fajok életciklusainak tétele, közvetlenül megelőzték azt a primitív teleológiai nézetet, mely szerint a sors látszólag vak rendelkezései mögött rejtett szándékok húzódnak.⁵⁷ Jóllehet a rejtett szándékok efféle istenítése messze esik a gondolkodás tudományos módjától, mégis kitörülhetetlen nyomokat hagyott még a legmodernebb historicista elméleteken is. A historicizmus minden válfaja azt az érzést sugallja, hogy ellenállhatatlan erők ragadnak bennünket a jövőbe.

A modern historicisták azonban láthatóan nincsenek tudatában elméletük ósdi voltának. Úgy vélik — és mi másra engedne következtetni a modernizmus mennybemenetele náluk —, hogy a historicizmus általuk képviselt ága az emberi szellem legutolsó és legmerészebb vívmánya, ami oly megdöbbenően új, hogy csak kevesen nőttek fel megértéséhez. Valóban azt képzelik, hogy ők azok, akik fölfedezték a változás problémáját — a spekulatív metafizika legrégebbi problémáinak egyikét. „Dinamikus” gondol-

⁵⁶ C. H. Waddington: *The Scientific Attitude*. 111. sk. — Őt sem evolucionizmusa, sem tudományos etikája nem óvta meg attól, hogy tagadja a szabadság „tudományos” értékét. E szakasz bírálatára lásd Fr. A. von Hayek: *The Road to Serfdom*. 143.

⁵⁷ E teleológiai tétel általam ismert legjobb immanens kritikája (mégpedig olyan szerzőtől, aki elfogadja a vallási álláspontot és főként a teremtés tételét) M. B. Foster *The Political Philosophies of Plato and Hegel* c. munkájának utolsó fejezetében található.

kodásukat szembeállítva minden megelőző generáció „statikus” gondolkodásmódjával, azt hiszik, hogy fejlettségüket annak köszönhetik, hogy most „forradalomban” élünk, amely annyira fölgyorsította fejlődésünket, hogy a társadalmi változást már egyetlen életpályán belül is közvetlenül tapasztalhatjuk. Persze ez csak mese, merő misztifikáció. Korunk előtt is voltak fontos forradalmak, és Hérakleitosz óta mindig, újra meg újra fölfedezik a változást.⁵⁸

Ilyen tiszteletreméltóan ódon gondolat merésznek és forradalminak való beállítása — úgy gondolom — öntudatlan konzervativizmust árul el; s mi, akik ezt a változásért lobogó lelkesedést szemléljük, jócskán eltűnődhetünk azon, hogy ez talán csak egy ambivalens magatartás egyik oldala, s nincs-e mögötte valami éppoly hatalmas és leküzdendő belső ellenállás. Ha igen, az magyarázná azt a vallásos hevületet, amivel ezt az ósdi és roskatag filozófiát a tudomány legújabb s így legnagyobb felismeréseként hirdetik. Nem éppen a historicista fél leginkább a változástól? Nem éppen ez a változástól való félelem az, ami oly mélységesen képtelenné teszi őket arra, hogy a kritikára racionálisan reagáljanak, és ami másokat oly fogékonnyá tesz tanaikra? Csaknem úgy fest, mintha a historicisták megpróbálnák a változatlan világ elvesztéséért azzal kárpótolni magukat, hogy a változás előre látható, mert változhatatlan törvény kormányozza.

⁵⁸ Vö. Popper: *The Open Society*. 2. fejj.; a 10. fejezetben amellet érvelek, hogy részben a primitív, zárt társadalom változatlan világának elvesztése felelős a civilizációs feszültségért, a totalitarizmus és a historicizmus csalárd kényelmének készsége elfogadásáért.

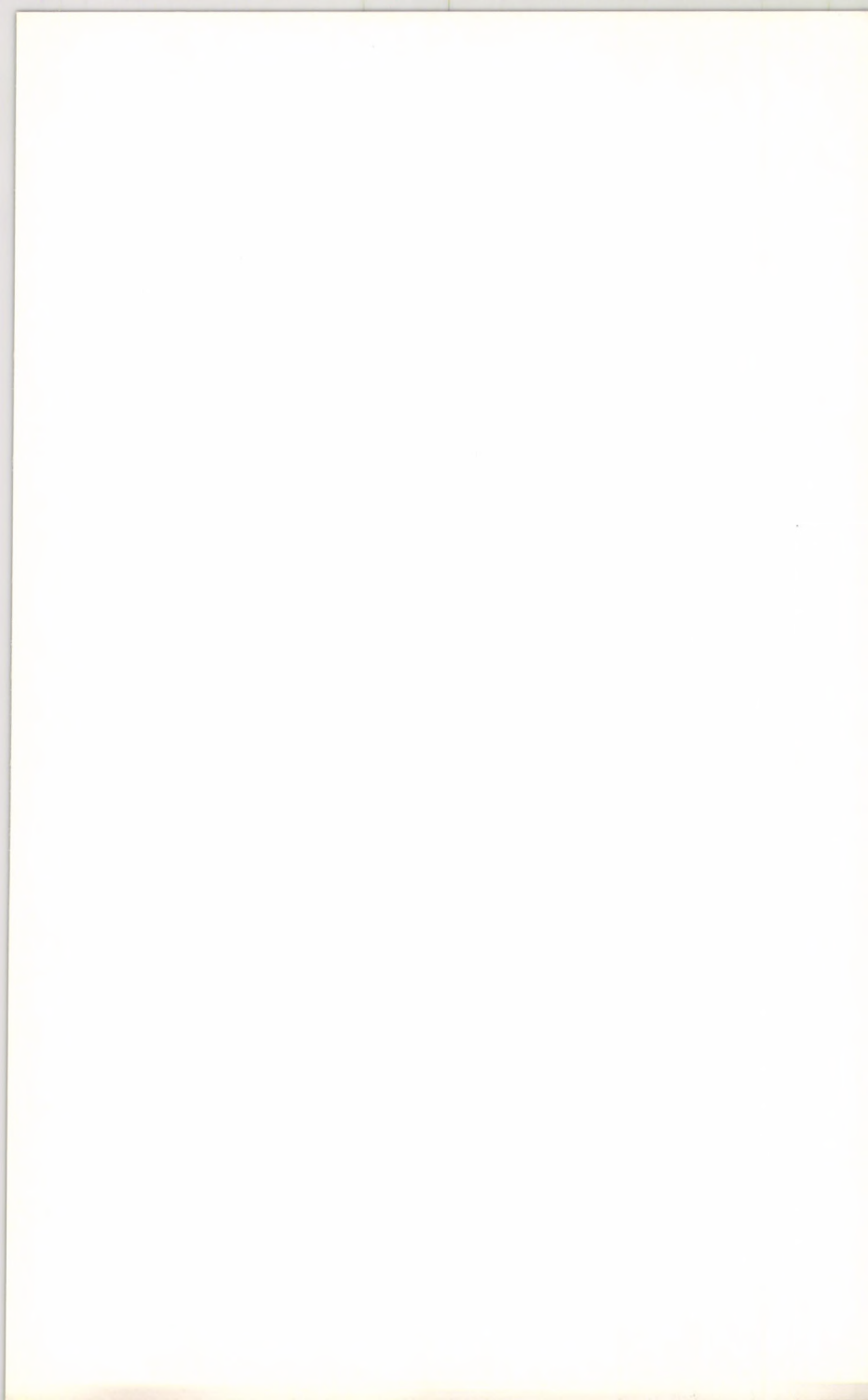
A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1989

Nyomdai táskaszám: 18320

Felelős szerkesztő: Grozdits Judit — Műszaki szerkesztő: Karászi Ferencné
A fedéltervet készítette: Hodosi Mária
Kiadványszám: 2705

Megjelent: 10,5 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0238—9711

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Ára: 70,– Ft

HERMÉSZ KÖNYVEK

Ódivatú meghatározás szerint az ember eszes állat, ma inkább úgy mondanánk: racionális lény. Ámde racionalizmusunk hit — választás, morális döntés dolga; a racionalizmus nem alapozható meg racionálisan. Hacsak azzal nem, hogy elfogadjuk magunkat annak, amik vagyunk: racionális, eszes lénynek. Ha hiszünk a történelmi elrendeltetésben, lényünkben éppen azt oltjuk ki, ami sajátszerűségét adja. Az eljövendő nem megmásíthatatlan, amiként mi sem vagyunk tévedhetetlenek: racionalizmusunk kritikai racionalizmus. A dolgok formálhatók, s mi arra rendeltettünk, hogy formáljuk őket. Próbálkozunk és tévedünk, s csak hibáinkból tanulhatunk. Társadalmunk is javítható, szabadabbá, emberibbé tehető, de csak apránként, megfontoltan, lépésről lépésre haladva. Ez — a „reform” módszere és természetrajza — a könyv legfontosabb üzenete nekünk, a jelen mély válságából kilábalni akaróknak. S egyben megmérettetés is: képesek vagyunk-e tanulni hibáinkból.

MEGJELENT

Györffy György: Anonymus. Rejtély avagy történelmi forrás?

Hamvas Béla: A láthatatlan történet

Peter Winch: A társadalomtudomány eszméje
és viszonya a filozófiához

Friedrich Nietzsche: A történelem hasznáról és káráról

ELŐKÉSZÜLETBEN

Ludwig Wittgenstein: Logikai-filozófiai értekezés

ISBN 963 05 5397 X

Akadémiai Kiadó, Budapest